

ТЕМУРИЙЛАР
БУНЁДКОРЛИГИ
ДАВР
МАНБАЛАРИДА

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида//Таҳрир ҳайъати: М. М. Хайруллаев, А. Уринбоев, О. Бўриев; Тузувчилар: А. Уринбоев, О. Бўриев/— Т.: А. Қодирий номидаги халқ Мероси нашриёти, 1997.—168 б.

Ушбу тўплам Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган бўлиб, Темур ва темурийлар даврида Моваруннаҳр ва Хуросонда олиб борилган бунёдкорлик ишлари, илм-фан ва маданият борасида эришилган ютуқлар ҳақида ҳикоя қилади. Тўплам темурийлар даври форс тилидаги қўлэзма манбалар асосида тайёрланган терма-таржималар ва XIV—XV асрлар Марказий Осиё маданиятига оид маълумотлардан иборат эканлиги билан қимматлидир. Тўпламга ўнга яқин темурийлар даврига оид тарихий асарлардан маълумот киритилган ва улар кўпгина мутахассислар ҳамда Темур ва темурийлар даври билан шуғулланаётган тарихчилар учун фойдали манба бўлиб хизмат қилади.

ББК 63.3(5У)

Таҳрир ҳайъати: *академик* М. М. Хайруллаев,
тарих фанлари доктори А. Уринбоев,
тарих фанлари номзоди О. Бўриев
 Тузувчилар: *тарих фанлари доктори* А. Уринбоев,
тарих фанлари номзоди О. Бўриев
 Тақризчилар: *УзР ФА мухбир аъзоси* А. Муҳаммаджонов,
тарих фанлари номзоди Т. Файзиев

Т 4702626100—133 —97
 М 361(04) — 97

ISBN 5-86484 041-6

© А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997 йил.

К И Р И Ш

Марказий Осиё, айниқса Мовароуннаҳр ва Хуросон халқлари тарихида XIV—XV асрлар улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ва унинг авлодлари — Темурийлар сулосаси ҳукмронлиги билан боғлиқ катта сиёсий ўзгаришлар ва айтиб бериш вақтида, иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий — жамият ҳаётининг барча соҳаларига даҳлдор ривожланишлар даври бўлди. Шунинг учун ҳам бу даврни илм-фанда Ўрта Осиё тарихидаги уйғониш даври деб ҳам баҳоланиб келинмоқда. Ҳозирги тадқиқотлар учун манба хизматини ўтаб келган тарихий асарларни яратиш ҳам ўша вақтдаёқ кенг ривож топиб, XV асрда ва ундан кейин ҳам таниқли муаррихлар томонидан давом эттирилди. Бу ёзма ёдгорликлар мазмун жиҳатидан ҳам турлича: ҳужжатлар, саёҳатномалар, тазкиралар, мақомотлар, иншоётишмалар ва ҳоказо. Тарихнавислар ёзган махсус асарларнинг ўзи ҳам катта бир рўйхатни ташкил этади. Ана шундай манбалар ичида, ҳозиргача етиб келганлари форс тилида ёзилган Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Муиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб аттаворих», Ҳофиз Абрунинг «География» ва «Зубдат аттаворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Фасиҳ Аҳмад Хавофийнинг «Мужмали Фасиҳий», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн», Мирхондининг «Равзат ас-сафо», Хондамирнинг «Ҳабиб ас-сияр» ва Ибн Арабшоҳнинг араб тилида ёзилган «Ажойиб ал-мақдур фи навоиб Темур» асарларидир. Бу рўйхатга яна 1404 йили Самарқандда Амир Темур ҳузурига ташриф буюрган испан сайёҳи Руи Гонсалес де Клавихонинг сафар хотираларини ҳам киритиш мумкин.

Темур ва темурийлар даври тарихини ёритишга нис-

батан сақланиб келган салбий ёндашув бу манбаларни кенг ўрганишга тўсқинлик қилди. Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат бўлиши шарофати билан Темур ва темурийлар даврига бўлган муносабат ҳам тубдан ижобий томонга ўзгарди. 1994 йилда жаҳон миқёсида буюк олим Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги нишонланганлиги ва 1996 йилда соҳибқирон Амир Темур туғилган кунининг 660 йиллиги нишонланиши бунинг ёрқин далилидир.

Сўнгги йилларда Темур ва темурийлар даврига бағишланган қатор китоблар нашр этилди.

Ушбу тўпلامда Темур ва темурийлар давлатида, хусусан, XV асрнинг I-ярмигача бўлган давр ичида амалга оширилган ободончилик ишлари ва маданий ҳаётдаги ўзгаришлар ҳақида форс тилидаги ўша давр ёзма манбаларидан ўзбек тилига терма таржималар берилиб, уларга илмий изоҳлар, муаллифлар ва манбалар ҳақида ахборотлар илова этилган. Бу манбалар ўша давр муаллифлари талқинида етиб келган, уларни ёзган муаллифлар тарихий воқеаларни бевосита ўзлари кўрганлар ёки мушоҳидлар билан ҳамсуҳбат бўлганлар. Улардан баъзилари сарой тарихнавислиги вазифасида ҳам ишлаган. Тўпلامдаги маълумотларда Темурийлар давлатида, унинг пойтахти Самарқанд (кейинчалик Ҳирот)да бошқа шаҳар ва қишлоқларда барпо этилган иморатлар, савдо йўллари, ариқлар, боғ-роғлар, умуман кенг ободончилик ишлари ҳақида сўз юритилади. Манбаларда, шунингдек, Урта Осиёнинг XV асрдаги давлатчилиги, юксалган фан ва маданияти, тарихий ривожига оид кўплаб нодир маълумотлар келтирилади. Тўплам тарихимизни, ўтмиш маданиятимиз ҳақида китоблар, дарсликлар ёзиш учун янги материални ўз ичига олади. Темур ва темурийлар давлати тарихини ҳар томонлама ўрганиш ва бой анъанага эга бўлган миллий қадриятларимизни халққа етказиш ва миллий руҳни кучайтириш учун янги имкониятлар мавжудлигидан хабардор қилади.

Тўплам 1994 йили Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат қўмитаси томонидан Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг «Темур ва темурийлар давлатида ободончилик ва маданий ҳаёт» номли (илмий раҳбар А. Урпнбоев) илмий мавзусига берилган грант асосида бажарилди. Ундаги айрим материаллар асосида илмий ва илмий-омма-

боп мақолалар чоп этилди ва илмий анжуманларда, шунингдек омма орасида маърузалар қилинди. Илм аҳли ва кенг омма эътиборига ҳавола этилди.

Ушбу тўплам Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ходимлари, йирик мутахассис олимлар томонидан тайёрланган бўлиб, Институт илмий кенгашида муҳокама этилиб нашрга тавсия қилинди. (Қитобда манбалар маълумотиغا таржимонлар киритган қўшимчалар ва изоҳ сўзлар қавсда берилмоқда).

Тўпламни яратишда иштирок этувчилар Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника Давлат қўмитасига кўрсатилган моддий ва маънавий ёрдам учун ўз ташаккурлари ва миннатдорчиликларини билдирадilar.

*М. М. ХАЙРУЛЛАЕВ,
академик*

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ

Мусулмон Шарқи, айниқса, Марказий Осиёнинг маданияти тарихида Темур ва темурийларнинг ҳукмронлик даври — XIV асрнинг иккинчи ярмидан XVI асрнинг бошларигача бўлган давр сўнгги умумий тарихий ривожланишга жуда катта таъсир кўрсатган ниҳоятда ёрқин, сермазмун, самарали давр ҳисобланади. Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон ижтимоий тараққиётнинг барча соҳаларида: иқтисодда, сиёсатда, маданиятда, маънавий ҳаётда бутун Яқин ва Урта Шарқда марказий ўринни мустаҳкам эгаллаб туриш, юқори мавқега эга бўлиш даражасига кўтарилди. Маданият, илм-фан соҳасида ислом Шарқининг барча ўлкаларигина эмас Оврупо мамлакатларида ҳам катта эътиборга сазовор бўлади. Бу даврда ўзбек тили адабий тил сифатида, бевосита туркий ёзма маданият узил-кесил шаклланди ва бу соҳадаги Урта Осиёнинг сўнгги ривожини белгилаб берди.

Бу юксалиш биринчи навбатда Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқ ва бу фаолиятнинг бевосита натижаларидандир. Сўнгги темурийлар — Амир Темурнинг ўғли, набира ва авлодлари Темур бошлаб берган ижтимоий-маданий ҳаётдаги йўналишни асосан давом эттиришга, темурийлар онласи анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар.

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336—1405) Самарқанд яқинидаги Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг Хўжа Илғор қишлоғида туркий беклар онласида дунёга келди. Амир Темур шиддатли босқинчилик ва вайронгарчиликлар натижасида яратилган Чингизхоннинг йирик империясига қарши курашлари, Чингизхон авлодлари зулми остида деярли бир ярим аср давомида эзи-

либ келган Ўрта Осиёни озод этиши, хонларнинг ўзаро низолари натижасида хароб бўлган ўз ўлкасида марказлашган қудратли давлат барпо этиши, уни ижтимоий-маданий, маънавий юксалиш йўлига йўналтираолганлиги, сўнгра ўзининг турли шарқ, шимол, ғарбдаги давлатларга ғолибона юришлари билан дунё тарихида ўчмас из қолдирди.

Адабиётларда Темур фаолияти турлича ёритилади. Собиқ Иттифоқ даврида у фақат салбий чизиқларда тасвирланиб, бошқинчи сифатида қораланиб келинди. Унинг Марказий Осиё халқларини мўғуллар зулмидан озод этишдаги, маданий юксалишдаги улкан роли, шарқ ва Оврупа алоқаларини мустақкамлашдаги ижобий ҳаракатлари, давлатни бошқаришдаги бунёдкорлиги тўлиғича инкор этиб келинди.

60-йиллар охирида Амир Темурнинг тарихимиздаги ижобий аҳамиятини холисона ёритишга интилган академик И. М. Мўминов манбаларни ўрганиш асосида унинг фаолиятини икки йирик даврга ажратади: биринчиси, Ўрта Осиёда ягона йирик давлат қуриш, уни мўғуллар зулмидан озод этиш учун кураш даври бўлиб, 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Иккинчи даври — 1386—1402 йиллар бўлиб, бу давр давомида Амир Темур ўз давлати чегараларини мустақкамлаш ҳамда Эрон, Туркия, Қавқаз орти, Олтин Урда кабиларга қарши уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик ғолибона юришлар олиб борди¹. Албатта ўз даври феодал жамият қонуниятлари — куч ишлатиш, зўравонлик, кўплаб қурбонлар олиб келувчи ҳар бир урушнинг субъектив ёки объектив бўлсада ўз сабабига эгаллиги табиийдир. Лекин келгуси тарихий тараққиёт нуқтан назаридан ёндошганда бу урушларнинг айримлари бошқа халқ ва давлатлар учун фойдадан холи бўлмаганлиги ҳам маълумдир.

Рус олими А. Якубовский: Темур ҳужуми натижасида Олтин Урданинг енгилиши Руссиянинг мўғул зулмидан озод бўлишни тезлаштирганлиги, турк султони Йилдирим бошлиқ қўшинларни барбод этиш билан Оврупа халқларига катта хизмат кўрсатганлиги алоҳида қайд этиб ўтган эди².

Амир Темур ва темурийлар давлати деярли бир ярим

¹ И. М. Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни ва роли. «Фан», Иккинчи нашри, 1993 йил, 15-бет.

² История народов Узбекистана. Т., Изд. УзССР. 1950, стр: 356.

аср Оснѐ, айниқса, Марказий Оснѐ тарихида ниҳоятда кўп, серқирра, ранг-баранг улкан маданий-маънавий бойликларни яратишга, халқ талантлари, ижодкорлари учун имконият яратаолганлиги билан маълумдир. Бу давр туркий халқлар маданияти тарихида тамоман янги, узоқ асарларга озуқа берган қатламлар, саҳифалар вужудга келтиргани билан машҳурдир.

Бундай маданият ва маънавиятни вужудга келтиришда Амир Темур ва сўнги темурийларнинг яратувчилик, маърифатпарварлик фаолияти, улар оиласидаги отадан ўғил-набираларига ўтувчи илм-фан, санъат, маънавиятга ҳомийлик одат-анъаналари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Темурнинг ўзи ўз мамлакатида олиму донишларни, фан арбобларини ўз атрофига тўплаб, улар билан маслаҳат қилиб, кенгашлар олиб боргани, маърифат ва диннинг, маънавиятнинг уюштирувчи ва илҳомлантирувчи, тарбияловчи кучига ишонгани, бошқа мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқалар ривожига катта эътибор бергани таҳсинга лойиқ. Манбалардан маълумки, у ўз мамлакатида барча ишларни қонунлар асосида қуришга интилди, «Темур тузуклари»да мамлакатни бошқаришга қаратилган қоида-қонунларни яратишга бўлган интилиш, мақсад ўз ифодасини топди. «Темур тузуклари» мусулмон Шарқида феодализм ҳукмронлиги шароитида қонунчиликни, адолатни ўрнатишга бўлган ўзбошимчалик, манманлик, феодаллар ўртасидаги узлуксиз низоларга чек қўйишга бўлган интилишнинг ёрқин ва намунали кўринишидир. Унда Темурнинг жамиятга, ижтимоий-сиёсий ҳаётга қараши, бирлашган қудратли феодал давлатининг сиёсий ва ахлоқий принциплари ифодалангандир¹.

Темур ўғил ва набираларини ҳарбий санъатни пухта эгаллашига, маърифатли, илмли, адабиёт, шеъриятдан хабардор, дин аҳлига ҳурмат-эътиборли, улуғларга иззат руҳида тарбия беришга эътибор берди. Бундай тарбия усули анъана тусига кириб, барча темурийзодалар унга итоат этар эдилар. Ёшликдан сингдирилган бундай хислатлар юртни бошқариш ишида ҳам ўз ифодасини топар, темурийзодалар ота ва боболарига тақлид қилишга интилар эдилар.

---

¹ И. М. Мўминов. Уша асар. 34-бет.

Темурдан сўнг ҳукмрон бўлган шаҳзодалар оилавий анъаналарини давом эттириб, маърифат ва маданият ривожини ва илм аҳлига эътибор бердилар. Айниқса, Темурдан сўнг узоқ ҳукмдор бўлган Шоҳрух, Улугбек ва Ҳусайн Бойқаро даврларида Мовароуннаҳр ва Хурсонда маданият ривожини олий даражага кўтарилди.

XV асрнинг ўрталарига келиб темурийлар орасида ҳукмронлик учун ўзаро низолар, урушлар кучая борди, бу эса ягона давлатнинг кучсизланиши ва аста-секин улусларга бўлиниб, уларнинг мустақиллашга боришини кучайтирди.

Шимолдан босиб келган Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигида қўшинлар Мовароуннаҳр ва Хурсондаги темурийларга зарба бериб, улар ҳокимлигини заволига етказди. Шайбонийхон 1500 йилда Самарқанд, 1505 йилда Урганч, 1507 йилда Ҳиротни босиб олди. Шу билан Марказий Осиёда темурийлар ҳукмронлиги тугади. Темурийлардан Бобур Хурсондан кетишга мажбур бўлиб, 1525 йилда Ҳиндистон тупроғига кириб борди ва уни ўзига қаратди ҳамда Ҳиндистонда 300 йил ҳукмронлик қилган бобурийлар салтанати — империясига асос солди.

* * *

Амир Темур бошқа мамлакатларга юришлари билан бир қаторда Мовароуннаҳрда ободончилик, қурилиш ишларига катта эътибор берди. Унинг даврида салтанат маркази Самарқандда катта ўзгаришлар юз берди, иморатлар, шаҳар атрофида турли боғ-роғлар барпо этилди. Боғи Чинор, Боғи Шимол, Боғи Дилқушо, Боғи Бехишт кабилар шулар жумласидандир. Йўллар, ариқлар ўтказилди, расталар қурилиб, обод майдонлар вужудга келди. Темур ўз саройига олим-фузола, билимдон дин арбобларини тўплашга интилди. Мавлоно Хоразмий, мавлоно Мунши, Хўжа Афзал, Жалол Хокий каби турли илм соҳалари вакиллари шулар жумласидандир.

Амир Темур моҳир ҳарбий саркарда, машҳур давлат арбоби бўлиши билан бирга тарихда йирик маданият ҳомийси сифатида ҳам ном қозонди.

Темур мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишга ҳаракат қилди. У ишғол қилган хорижий мамлакатларда катта бойликларни қўлга киритиб, уларни Мовароуннаҳрда шаҳарларни ободончилиги учун сарф қил-

ди. Хусусан Темур Самарқандда ҳашаматли бинолар барпо қилиш учун ғишт терувчи усталар, пардозловчилар, қурувчилар, ўймакор усталар, наққошлар ва бошқаларни ўзга мамлакатлардан келтирди. Минглаб хунарманд ва косиблар Арманистон, Озарбайжон, Кирмон, Форс ва бошқа вилоятлардан олиб келинди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳрда майда хунармандчилик, тўқимачилик, ганчкорлик тараққий этабошлади, металл ва нодир тошлар қайта ишланабошланди, қамишдан шакар олиш йўлга қўйилди. Заҳириддин Бобурнинг хабар беришига қараганда, ўша даврда Самақандда энг яхши қоғоз ишлаб чиқила бошланди.

XIV асрнинг охирига келиб Самарқанд Шарқнинг энг гўзал ва обод шаҳарларидан бирига айланди. Бу ерда улкан бинолар, кенг хиёбонлар қуришга катта эътибор берилди. Испан сайёҳи Клавихонинг маълумотига қараганда, Самарқанднинг бойлиги фақат озиқовқатнинг мўллиги билан белгиланмасдан, балки шойи матолар, атлас, мўйнадан қилинган кийимлар ва шунга ўхшаш сон-саноқсиз моллари билан ажралиб турарди. Айниқса, қишлоқ хўжалиги ривожланди. Мамлакатда ҳар хил қурилиш иншоотлари барпо қилинди, ирригация шохобчалари тузатилади. Булардан ташқари, Муғон чўли ўзлаштирилди, Хуросонда ва бошқа жойларда ариқлар ўтказилди, кўприклар қурилди, йўллар таъмирланди.

Юқоридаги тадбирлар натижасида ернинг ҳосилдорлиги ошди. Чорвачилик ва боғдорчилик ривожлана бошлади. Масалан, Марв туманида буғдой, гуруч ва доннинг бошқа навлари, мевалардан анор, беҳи, ўрик, шафтоли, олма, узум, олхўри, бодом, полиз экинларидан қовун, ҳамда пахта ва кунжут етиштирила бошланди. Клавихо Самарқандни таърифлар экан, унинг ободлиги, мева ва полиз экинларига бой эканлигини, шаҳарни чор атрофдан мевали дарахтлар ўраб олганлигини таъкидлайди: «Боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, даладан шаҳарга қайтаётиб, орқага қаралса, улар баланд-баланд дарахтлардан иборат ўрмонга ўхшаб кўринади. Ана шу ўрмоннинг ўртасида шаҳар жойлашган. Шаҳар ва боғлар бўйлаб ариқлар ўтиб, улардан доимо сув оқади. Боғлар оралиғидаги бўш майдонларда кўп-кўп қовун ва пахта экилади. Бу мамлакатда қовун жуда

яхши ва серҳосилдир. Янги йил байрами ўтадиган даврларда уларда қовун ва узум ғоят кўп бўлади»¹.

Бу даврда Ўрта Осиёда ички ва ташқи савдо равнақ тўпабошлади. Самарқанд қадим замондан Шарқда муҳим савдо маркази эди, бу ердан бошқа мамлакатларни боғловчи «Ипак йўли» ўтар эди. Айниқса, Ҳиндистон, Хитой, Рус, араб мамлакатлари билан қизғин савдо алоқаларининг ўрнатилиши Темур давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлашга хизмат қилди. Клавихонинг хабар беришга қараганда, Самарқанд ҳар хил мато ва газламаларга бой бўлган. Чунончи, Хитойдан ипак матолар, мушк (мускус), лаъл ва гавҳарлар, Ҳиндистондан қалампирмунчоқ, мускат ёнғоғи, мустак гули, долчин, Рус ва Олтин ўрдадан эса чарм ва суруп келтирилган. Ўз навбатида Самарқанд ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларидан Ҳиндистон, Хитой, араб мамлакатларига пахта, ипак, қоғоз ва бошқа моллар муттасил жўнатилиб турилган.

Темур Оврупа мамлакатлари билан ҳам алоқа ўрнатишга интилди, жумладан, у 1402 йил Франция қиролига хат юбориб, ҳар иккала мамлакат ўртасида мустаҳкам савдо алоқалари ўрнатиш истагини билдирган. Англия қироли Генрих IV (1399—1413) Темурга юборган хатида Ўрта Осиё билан савдо алоқаси ўрнатишга розилик билдирган². Икки томон ҳам савдо ишларидан манфаатдор эканлигини изҳор этган. Шунингдек, Темур Византия, Венеция, Генуя ва Испания билан иқтисодий муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилган. Қўшни мамлакатлар билан олиб борилган бундай дипломатик ва савдо алоқалари мамлакатни мустаҳкамлашга, ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга ёрдам берган.

Темур даврида чет мамлакатлар билан ўрнатилган савдо алоқалар XV асрга келиб янада мустаҳкамланди. Айниқса, Ҳиндистон ва Хитой билан алоқалар яхши йўлга қўйилди. 1442 йилда Шоҳрух Ҳиндистонга нуфузли элчилар юборди. Улар Ҳиндистоннинг иқтисодий ва маданий ютуқларини ўрганиб қайтдилар. Самарқанддан ташқари Ҳирот ҳам мамлакатнинг йирик савдо маркази

¹ *Руй Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд к двору Темура (1403—1406). М., 1990. 138-бет.

² *Умняков И.* Из истории международных отношений Средней Азии с западной Европой в начале XV века. М., 1960; 15-бет.

зи бўлиб, бу ерга Хитой, Ҳиндистон, Рус ва бошқа хорижий давлатлардан камёб моллар келтириллар эди. Айниқса, Рус билан Урта Осиёнинг алоқалари яхши йўлга қўйилган. Урта Осиё шаҳарлари рус савдогарларидан мўйна, сурп, идиш-товоқлар, ҳунармандчилик буюмлари, ун ва бошқа моллар сотиб олар, бу ердан Русга мева, шойи ва пахтадан қилинган газламалар олиб кетилар эди. Умуман олганда XV асрда Урта Осиёнинг хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқ олиб бориши ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига, иқтисодни яхшилланишига олиб келди.

Бу даврда Урта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида ҳукмрон мафкура бўлмиш ислом динининг роли кучайди. Худди олдинги даврларда бўлгани каби ислом дини халқнинг моддий ва маънавий ҳаётига, оилавий муносабатларига, руҳияти ва тасаввурларига сингиб кетган бўлиб, унинг маросимлари, турмуш тарзи, анъаналари, урф-одатлари, маданияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Қуръон ва суннат асосида ишлаб чиқилган шариат эса мусулмонларнинг ижтимоий-иқтисодий, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий ҳаётини тартибга солиб турган.

Тарихий манбаларда, йилномаларда Темурнинг динга муносабати ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. «Темур тузуклари»да айтилишича, Темур салтанатни қудратини, мамлакатда тартиб ва тинчлик ўрнатишни дини исломсиз, тўра ва тузуксиз, яъни қонунларсиз тасаввур қилаолмаган. Темур мамлакатда ислом динини ёйиш, шариат қонун-қондаларини ҳаётга тадбиқ қилиш учун қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқади. Хусусан, у саййидлар орасидан ислом аҳлларига садрлар тайинлайди, вақф ерларини бошқариш учун мутаваллий, шаҳар ва вилоятларга эса қози, муфтий ва муҳтасиблар белгилайди. Булардан ташқари, у шаҳарларда масжид, хонақоҳ ва мадрасалар қурдиради, йўл устига работлар, дарёларга кўприклар барпо қилади. «Мусулмонларга диний масалаларни ўргатиб, шарнат ақидаларни ва ислом дини илмлари, тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсин деб ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайинладим,— дейди Темур.— Турли мамлакатлардаги садрлар ва қозиларга шарнатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганидан мени хабардор қилиб туришни буюрдим. Шунга ўхшаш ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ ва ранят орасида бўладиган урф-одатларга оид жанжал-

ли ишлар ҳақида менга маълумот бериб турсин деб адолат амирларини тайинладим. Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариятни мусулмон мамлакатларига ёйдим»¹. Хуллас, Темур ва унинг авлодлари жамиятда ислом динини таъсирини кучайтирдилар, руҳонийларни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватладилар.

Бу даврда Ўрта Осиёда исломдаги диний-фалсафий оқим — тасаввуфчилик халқ орасига кенг ёйилади.

Тасаввуф оқимининг назарий ва амалий томони мавжуд. Амалий томони кўпроқ сўфийларнинг диний-ахлоқий мажбуриятларини бажаришида намоён бўлиб, уларга худога эътиқод қилиш, ҳаётда ортиқчалик ва исрофгарчиликка йўл қўймаслик, бирон кишига ёмонликни раво кўрмаслик, теварак-атрофдагилар билан тинч-тотув яшаш, сабр-қаноатли, хушмуомалали, софдил бўлиш ва шунга ўхшашлар киради. Тасаввуфнинг назарий томони мистицизм, аскетизм (тарки дунёчилик) ва пантеизмдан иборат. Тарки дунёчилик (зоҳидлик) ва мистика бу дунёга ҳаддан ортиқча берилмасликка, бойликка ҳирсу ҳавас қўймасликка чақирди. Тасаввуфнинг мистик-пантеистик томони эса худо васлига етишишда ўз ифодасини топади. Бу эса дунёдан ўзини «мен»идан воз кечиш натижасида амалга оширилади. Сўфийларнинг руҳий камолотга эришишликни тўрт босқичи мавжуд. Булар шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқат бўлиб, охириги шахснинг худо васлига етишини билдиради.

XIV—XV асрларда тасаввуфнинг ҳар хил оқимлари мавжуд эди: айниқса: нақшбандия, кубравия, яссавия ва қодирия Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди.

Нақшбандия тариқатининг назарий ва амалий томонларини илк бор Абдуҳолиқ Гиждувоний (1179 йилда вафот этган) ва Баҳовуддин Нақшбанд (1389 йилда вафот этган) асослаб берган эдилар. Гиждувоний фикрича, инсон зоҳиран халқ билан, ботинан худо билан бирга бўлади. У бутун умр худога хизмат қилиши, лекин айни вақтда жамиятдаги салбий иллатларга қарши кураш ҳам олиб бориши лозим.

Баҳовуддин Нақшбанднинг фикрича, одам бурда нонни меҳнат қилиб топиши керак. Баҳовуддин ёлғончилик, жабр-зулми қоралади, бойликдан нафратланди ва ҳақиқат учун курашди. Нақшбандия тариқати вакил-

¹ Темур тузуклари. Шарқ юлдузи. 1989, № 8, 152-бет.

лари инсоннинг бу дунёга бўлган муносабати масаласини ижобий ҳал қилдилар. Бу тариқат вакилларининг фикрича, дунёдаги нарса ва ҳодисалар худонинг инъи-косидир. Шунинг учун одам бу дунё ноз-неъматларидан воз кечмаслиги, аксинча табиат ва унинг сирларини ўрганиши, ҳалол меҳнат билан шуғулланиши лозим¹. Лекин шу билан бирга ботинан худо билан бирга бўлиши зарур. Нақшбандийлик тариқатининг ижобий ғоялари кейинги даврларда илм-фан, санъат ва адабиётни ривожда муҳим роль ўйнади. XIV—XV асрларда яшган кўп шоир ва олимлар нақшбандийлик тариқатига эътиқод қилдилар.

Нақшбандия тариқатининг йирик вакили Хожа Аҳрор бўлиб, у XV асрда Урта Осиё ижтимоий-сиёсий фикри тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди. Профессор А. А. Болдирев ўша даврдаги баъзи бир манбаларни ўрганиш натижасида «Ещё раз к вопросу о Ходжа Ахраре» номли мақоласида нақшбандийлик ва унинг йирик намояндаси Хожа Аҳрор Урта Осиёнинг сиёсий ҳаётида ижобий роль ўйнаган, деган фикрга келади². Дарҳақиқат, баъзи манбаларда, хусусан «Фуқароти Аҳрория», «Мақомати Хожа Аҳрор», Фаҳриддин Алининг «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» рисолаларида келтирилишича, Хожа Аҳрор фуқароларни ҳукмдор ва феодалларнинг ўзбошимчалигида ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. У ҳукмдорларнинг халқни эзмасликка, оғир солиқлар солмасликка чақиради ва бу масалада улар билан музокаралар олиб боради. Хожа Аҳрор бир неча бор ўзаро феодал урушларни, низоларни, халқ ғалаёнларини бартараф қилишга муваффақ бўлади.

Хожа Аҳрор бева-бечоралар ва камбағалларга ёрдам берганлиги тўғрисида тарихий манбаларда маълумотлар бор. Хусусан, тарихчи Мир Сайид Шариф Роқимийнинг «Тарихи Роқимий» рисоласида ёзилишича, «Хожа Аҳрорнинг махсус ер майдони бўлиб, ундан олинган ҳосилни бева-бечоралар ва муҳтожларга тарқатган»³.

¹ Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, 1957, 46-бет.

² Болдирев А. Н. Ещё раз к вопросу о Ходжа Ахраре. // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М., 1985.

³ Мир Сайид Шариф Роқимий Самарқандий. Тарихи Роқимий. Фирдавсий номидаги Республика кутубхонасида сақланаётган қўлёзма. Душанба шаҳри. Инв. № 1697. 68-бет:

Хожа Аҳрор одамларга меҳр-шафқат кўргазганлиги, адолат ва ҳақиқат учун курашганлиги учун ҳам Нақшбандия тариқатининг издошлари ва ҳунармандлар орасида катта обрў қозонди, у ўз ҳисобидан мактаб, мадраса, масжид ва хонақоҳлар қурдирди. Навоий ва Жомий ўз асарларида Хожа Аҳрорнинг саҳийлиги, олийҳимматлиги, муҳтожларга ғамхўрлиги, айниқса, унинг жамиятда тинчлик ўрнатишга қаратилган фаолиятига юксак баҳо берганлар, у билан дўстона муносабатда бўлиб, хат ёзишиб турганлар. Албатта ҳали нақшбандия тариқати ва Хожа Аҳрор тўғрисидаги тарихий манбалар, рисолалар тўла ўрганилгани йўқ. Кейинги чуқур тадқиқотлар XV асрга оид тарихий ҳужжатлар, мутафаккирларнинг ўрганилмаган рисолалари Хожа Аҳрорнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда тутган ҳақиқий ўрнини белгилаб бериши керак.

Маданий алоқалар. Урта Осиёда маданиятнинг ривожланишида қўшни мамлакатлар билан маданий алоқалар муҳим роль ўйнади. Айниқса, Урта Осиё Эрон билан қадимдан мустаҳкам алоқа ўрнатган эди. XIV—XV асрларда бу икки давлат ўртасида иқтисодий ривожланиш билан маданий алоқалар кучая бошладди.

Урта Осиё олимлари ва шоирларининг бой илмий ва адабий мероси Эрон мутафаккирларининг табиий-илмий, фалсафий ва адабий дунёқарашини шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Айниқса, улар Форобий ва Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қарашларидан баҳраманд бўлдилар. XV асрда Эронда Жомий ва Алишер Навоийнинг насрий ва назмий асарлари кенг тарқалган эди. Навоий қўшни мамлакатларда фақат давлат арбоби сифатида эмас, балки машҳур олим ва шоир сифатида яхши таниш эди. Тарихчи Хондамир Навоийнинг шеърлари кўп мамлакатларда севиб ўқилиши ҳақида шундай дейди: «..дунё теварагидаги мамлакатларнинг подшоҳлари атайлаб Ҳирот пойтахтига суҳандон элчилар юбориб, санъат нишонли қуллийётларини талаб қилдилар. Араб ва Ажам мамлакатлари атрофидаги гўшанишин дарвишлар ул ҳазратнинг шавқли шеърларининг оҳангидан лаззатланиб, уни зўр ғайрат билан излаб юрадилар. Шунинг учун Хитой ва Хўтан мамлакатларининг чегараларидан бошлаб, то Рум ва Мағрибзамин мамлакатларининг охиригача шоҳ ва гадо, яхши ва ёмон оғзида ул ҳазратнинг гўзал назмлари мазкур ва бутун халқ оммаси ва айрим табақаларнинг кўнгил са-

ҳифаларида ва қалб гавҳарларида муборак шеърлари нақшлангандир»¹.

XV асрнинг машҳур мунажжими Али Қушчи ўз устози Улуғбек вафотидаи сўнг Эронга, сўнгра Туркияга кетишга мажбур бўлади. У ерда олимни катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олишади. 1472 йили Абдураҳмон Жомий Шарқнинг бир неча шаҳарларига сафарга жўнайди. У Ғарбий Эроннинг пойтахти Табризда бўлганида, шу мамлакатнинг ҳукмдори Узун Ҳасан уни азиз меҳмон сифатида кутиб олади. Хуллас, Эронда ўша даврда Мовароуннаҳр олимлари ва шоирларининг рисоалари қунт билан ўрганилади, кўп нусхаларда кўчирилади ва уларга шарҳлар битилади.

Мавжуд тарихий манбалардан маълумки, Эроннинг машҳур олими, файласуфи Жалолиддин Девоний (1427—1502) Урта Осиё олимлари ва шоирлари билан яхши таниш бўлган. Мутафаккир уларнинг фалсафий, ахлоқий ва умуминсоний ғояларини чуқур мутолаа қилган. Муҳаммад Али Табризийнинг «Райҳонат ул-адаб» тазкирасида эса Девонийни Византия, Хуросон, Туркистон олимлари, айниқса, Султон Абу Саид Темурий даврида яшаган машҳур мутафаккирларнинг асарларидан фойдаланганлиги, таъкидланади². Девоний Ҳиротда бўлганида Абдураҳмон Жомий билан учрашади ва кейинчалик у билан хат ёзишиб туради. Шунингдек, у Али Қушчи билан ҳам таниш бўлган, унинг асарларига ҳошиялар битган. Эрон маданияти Урта Осиё санъати илм-фани ва адабиётига самарали таъсир кўрсатган. XIV—XV асрларда Урта Осиёда Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» каби шоҳ асарлари, Ҳофиз Шерозийнинг ғазаллари халқ орасида машҳур бўлган. Булардан ташқари, ар-Розийнинг тиббий ва фалсафага онд рисоалари, Умар Ҳайёмнинг дунёга машҳур рубойлари кенг тарқалган.

Бу даврда Хитой билан ҳам алоқа кучайди. 1419 йили Шоҳрух Шоди хожа бошчилигида у ёққа элчилар юборади. Улар Хитой халқининг урф-одати, турмуш тарзи, маданий ҳаёти, давлатни бошқариш услуби билан танишиб қайтадилар. Ўз навбатида Хитой ҳам Урта манфаатдор эди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг

¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 50-бет.

² Муҳаммад Али Табризий. Райҳонат ул-адаб. Техрон, 1349 ҳ. III-жилд. 22-бет.

Осиё билан савдо ва маданий алоқалар ўрнатишдан ёзишча, Хитой ҳукмдори Дой Минг Хон элчилар орқали юборган мактубида қуйидагиларни айтади: «Ҳар икки томондан ҳам ғайрлик ва бегоналик пардаси даф қилинмоғи, мувофиқатчилик, бирдамлик эшиги очилмоғи лозимдир, токи раиятлар ва савдогарлар ўз истак ихтиёрлари билан бориб келсинлар, йўллар беҳавотир бўлсин»¹.

Ўрта Осиё савдогарлари Хитойдан ажойиб санъат асарлари, халқ амалий санъатининг дурдоналари, безак ва тақинчоқлар билан қайтганлар. Моддий ва маънавий бойликлар билан айирбошлаш ўша даврда бу икки мамлакат маданияти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган.

Шунингдек, Шоҳрух даврида Ҳиндистон билан ҳам алоқа кучайди. 1442 йилда Шоҳрух томонидан юборилган элчиларга тарихчи Абдураззоқ Самарқандий бошчилик қилган, у Ҳиндистон маданияти билан танишиш имкониятига эга бўлди: Унга ҳинд халқининг урф-одатлари, маросимлари ва рақси чуқур таассурот қолдиради. Бундан ташқари, у Ҳиндистонга Кермон, Ҳўрмуз ва Форс кўрфази орқали ҳам сафар қилиб, жўғрофия фанини бойитишга ўз ҳиссасини қўшади. Умуман олганда, Ўрта Осиёнинг қўшни мамлакатлар билан қилган маданий алоқалари маданият ва илм-фанни ривожланишига туртки бўлди.

Темурийлар даври маданиятининг янги босқичга қўтарилишида ўтмиш маданий бойликларни ўзлаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта Осиёда қадимги юнон маданиятга қизиқиш айнакча зўр эди. Илк ўрта асрларда юнон олимларининг рисоалари юнончадан араб тилига таржима қилинади, асарларига кўплаб шарҳлар битилади. Шунинг учун қадимги юнонларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари, хусусан Арасту, Афлотун, Птолемей ва бошқаларнинг табиий-илмий ва фалсафий асарлари XIV—XV асрда ҳам Ўрта Осиё олимлари учун таниш эди. Лекин шуни айтиш лозимки, бу даврда юнон олимларининг баъзи фалсафий рисоалари арабчадан форс тилига ҳам таржима қилинади. Масалан, Афзалиддин Қошоний

---

¹ *Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажман баҳрайн. Тошкент, 1969, 258 бст.*

(1307 да вафот этган) Арастуниг «Китоби нафс» (Рух ҳақида) ҳамда унга нисбат берилган «Олма ҳақида» рисолаларини арабчадан форс тилига ўгиради. Булардан ташқари, юнон олимлари, санъаткорларининг муסיқа, тиббиёт, ахлоқшунослик, сиёсатшунослик, тасвирий санъат тўғрисидаги фикрлари, ҳикматли сўзлари Шарқ олимлари асарларида сақланиб қолган. Юнон олимларининг таъсири, айниқса, Улуғбек ва унинг фалакиёт бўйича ҳаммаслаклари Қозизода Румий, Али Қушчи, риёзиётчилардан Гиёсиддин Жамшидларнинг дунёқарашида яққол кўринади. Улар Афлотун, Арасту ва Птолемейларнинг табиий-илмий дунёқараши билан шубҳасиз таниш бўлганлар.

Уша давр мутафаккирлари, хусусан, файласуф ва шоирлари ўз илмий ва бадий асарларида қадимги юнон олимларига мурожаат қилдилар, уларнинг илғор фикрларидан фойдаландилар. Шунинг учун XIV—XV аср файласуф ва шоирларнинг асарларида машшоинлар (перипатстиклар) ва ошироқиюн (неоплатониклар)ларнинг номлари тез-тез учраб туради.

XIV—XV асрларда маданият ва илм-фан тараққиётида Ўрта Осиё халқларининг IX—XII асрлардаги маданий меросини ўрганиш алоҳида ўринни эгаллайди. Зероки, агар бу даврда антик юнон олимларининг асарлари араб тилидаги манбалар орқали маълум бўлган бўлса, бу даврдаги адабиёт, санъат, фалсафа, ахлоқшуносликка онд рисолаларни асл нусхасида ўқиш мумкин эди. Ўтмишда яратилган бадий асарлар, тиббиёт, жуғрофия, мантиқ, риёзиёт соҳасида рисолалар кенг тарқалди. Бу даврнинг муҳим хусусиятларидан бири, ўтмиш олимларининг асарларига кўплаб шарҳлар ёзиш бўлди. Масалан, 1387 йилда Тафтазоний ас-Саккокийнинг (1251 йилда вафот этган) грамматика ва риторика, яъни нотиклик санъатига бағишланган «Мифтоҳ ул-улум» («Илм-фан калити») номли асарига шарҳ ёзади. Абдурахмон Жомий эса Ибн ал-Ҳожибнинг (1249 йилда вафот этган) араб грамматикасига бағишланган дарслигини шарҳлайди. Айниқса, ибн Синонинг тиббиёт ва мантиққа бағишланган рисолаларига кўплаб шарҳлар битилади. Шулардан бири «Ҳалли мужаз» («Қисқартмага шарҳ») деб аталиб, унинг муаллифи Жалолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Оқсаройи (XIV асрда яшган) бўлиб, ибн Синонинг «Қонун»ини шарҳлаб берган.

Зайниддин Восифий (XV—XXVI асрлар) ўзининг «Бадои ул-вақое» рисоласида ибн Синонинг ҳаёти ва ижодиغا тўхталиб, уни қомусий олим сифатида таърифларди. Алишер Навоий эса «Ҳайратул аброр» асаринда ибн Синони бошқа олимларга ўрнатқилиб кўрсатади. У «Муншаот» китобида эса Арастудан тортиб Форобийгача яшаган мутафаккирларнинг рисолаларини мутолаа қилганини айтади.

Хуллас, Навоий, Жомий, Биноий, Кошифий ва бошқаларнинг дунёқарашини такмил топишида Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусий ва бошқаларнинг илмий мероси ғоявий манба бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун ҳам жамият ва давлатни бошқариш, бахт-саодатга эришиш, комил инсонни тарбиялаш, мукаммал ва адолатли жамият барпо қилиш ва шунга ўхшаш масалалар ўзига хос талқин қилиш билан бирга улар ўртасида муштраклик ва ўхшашликлар кўп.

Санъат. Темурийлар даврида иқтисоднинг ривожланиши, чет мамлакатлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кучайиши, ўтмиш маданий меросидан самарали фойдаланиш ва бошқа омиллар санъатнинг ҳар хил турларини тараққиётга олиб келди.

Темур ўзи забт этган мамлакатлардан моддий бойликлар билан бир қаторда ҳунармандлар, рассомлар, меъморлар, олимлар ва турли касб эгаларини Самарқандга олиб келар эди. Темурийлар даврида, айниқса, ҳунармандчилик, тўқимачилик, меъморчилик, мусиқа-шунослик, рассомчилик, бадийий ўймакорлик, хаттотлик ва муқовасозлик санъатига катта эътибор берилди. Айниқса, Амир Темур ва Улуғбек даврида ҳунармандчиликнинг ҳар хил турлари, амалий безак санъати юксалди, ўз касбининг моҳир усталари етишиб чиқди. Буларнинг орасида тўқимачилик молларини ишлаб чиқариш, металлни қайта ишлаш, қурилиш асбоб-ускуналари тайёрлаш ҳамда кулолчилик ривож топди. Булардан ташқари шойи ва турли нафис матолар тўқиш, заргарлик, каштадўзлик ва кандакорликка эътибор кучайди.

Самарқандда ип-газлама, шойи ва жундан тўқилган матоларни ишлаб чиқариш, кийим-кечак тикиш кенг йўлга қўйилди. Олача, духоба, кимхоб ва бошқа матолар тўқийдиган ва уларга безак берадиган махсус усталар пайдо бўлди. Бу даврда маҳаллий пахтадан тайёрланган матоларга, хусусан, дағал матолар ва полотноларга бўлган талаб кучли эди. Шойини қайта ишлаш

ҳам яхши йўлга қўйилган эди. Бу даврда маҳаллий ва четдан олиб келинган хомашёдан шойнинг ҳар хил турлари — банорас, кимхоб, атлас, мисри ва бошқалар тайёрланар эди. Металлни қайта ишлаш, ундан турли рўзғор асбоблари, меҳнат қуроллари тайёрлаш ривожланди. Металлдан ҳар хил буюмлар ясайдиган усталар гуруҳи пайдо бўлди. XIV—XV асрда заргарлик ҳам юқори босқичга кўтарилди. Улар металлга бадиий безак бердилар, олтин, кумуш ва бронза эритадиган моҳир усталар пайдо бўлди. Самарқандда олтин ва кумуш билан безатилган қимматбаҳо буюмлар, ҳар хил нақшлар берилган турли рангдаги гул билан ўйиб ишланган кўзалар, патнислар, чойнак ва пиёлаларни кўриш мумкин эди.

Кулолчилик санъати масжит, мадраса, карвонсарой, кўприк қурилишларида, ҳар хил биноларни барпо қилишда кенг қўлланила бошланди. Моҳир кулоллар, уйрўзғор буюмларидан ташқари, қурилишга ишлатиладиган сопол тахталар (плиткалар), сув қувурлари, томга ёпиладиган сопол, кошинлар яшаш билан шуғулландилар. Умуман олганда Самарқанд, Бухоро, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик кенг ривож топиб, маданиятни юксалишига асос бўлиб хизмат қилди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб меъморчилик санъати ҳам тез тараққий эта бошлади. Хусусан, Темур Самарқандда Бибиҳоним, Кўксарой масжиди, Шоҳизинда мақбарасини барпо қилди. Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрида Оқсарой қурила бошланди. Булардан ташқари унинг даврида Самарқанд атрофида Боғи Шимол, Боғи Дилқушо, Боғи Нав, Боғи Чинор боғлари барпо этилди. Темур ободончилик ишларига катта эътибор бериб, кўприклар, ирригация иншоотлари, карвонсаройлар, работлар қурдирди, каналлар ўтказди, кўплаб мактаб, мадраса ва хонақоҳлар, ҳаммомлар барпо қилди.

Улуғбек даврида 1417—1420 йилларда Регистонда улкан мадраса қуриб битказилди. Шу йилларда Бухорода, 1432—1433 йилларда Ғиждувонда мадрасалар барпо қилинди. Булардан ташқари, Улуғбек Темур даврида қурила бошлаган Бибиҳоним масжиди, Гўри амир мақбарасини қуриб битказди. Лекин бу даврдаги энг нодир меъморчилик санъати намунаси — 1429 йилда барпо қилинган Улуғбекнинг фалакиёт расадхонасидир.

Меъморчилик санъати ривож топган марказлардан яна бири Ҳирот шаҳри эди. XV асрда у ўзининг муҳта-

шам бинолари, гўзал боғлари, ҳашамдор саройлари билан ажралиб турар эди. Бу ерда 1433 йилда Шоҳрухнинг хотини Гавҳаршод хотун фармони билан Гумбази Сабз номли бинолар гуруҳи, яъни мадраса, масжид ва хонақоҳ қурилади. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳиротнинг обод ва гўзал бўлиши, ўзининг кўркем боғ-роғлари, улкан иморатлари, саройлари билан доғруғи кетиши асосан, Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракатлари билан боғлиқдир. Зероки, у Ҳирот ва бошқа шаҳарларда жуда кўп маданий бинолар барпо қилдиким, унинг баъзилари бизнинг замонамизгача сақланиб қолган. Тарихчи Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ» асарига Алишер Навоий ўз ҳисобидан қурдирган биноларни бирма-бир санаб ўтади. У Ҳирот шаҳрида «Ихлосия», «Низомия», «Шифоня» мадрасаларини, «Халосия» хонақоҳини, Марв шаҳрида эса «Хусравия» мадрасасини бино қилдирган. «Айниқса,— деб ёзади Хондамир,— «Ихлосия» мадрасаси билан «Халосия» хонақоҳи бино қилинган замондан то шу кунга қадар йигирма йил муддат ичида дунёнинг ҳар тараф ва ҳар бурчагидан бу икки муборак жойга минглаб талабалар келиб, оз фурсатда турли илм ва фанларни ўрганишга муваффақ бўлиб, олқишлар ва мақтовлар билан ўз ватанларига қайтганлар»¹. Юқорида номи келтирилган бинолардан ташқари, Хондамир фуқаро ва дарвишлар, ғариб ва мусофирлар учун жуда кўп миқдорда работ, ҳовуз, ҳаммом ва хонақоҳлар қурдирганини хабар қилади. Ва уларнинг номлари санаб ўтилади: Хирот хиёбонида «Жамоатхона» хонақоҳи, Ҳавзи Моҳиён иморати, Зиёратгоҳ хонақоҳи ва бошқалар; Работлардан: Сари хиёбон, Хавзак, Байқур, Оқрабат, Ёнбулоғ, Пули Нигор, Жом, Бекрабод, Исфаройин ва бошқалар; Ҳовузлардан Сурпушта, Жарраҳа, Саҳройин Боғон, Зиёратгоҳ, Роҳи Хоразм, Зирбод, Маҳаллайин Қаландарон ва бошқалар; Ҳаммомлардан «Шифоня» ёнидаги ҳаммом, Зиёратгоҳ ҳаммом, Дарран Занги ҳаммом, Тувучи ва Чиҳилдухтарон ҳаммоми, Тарноб ва Панждеҳ ҳаммоми, Файзобод ва Саъдобод ҳаммоми. Тадқиқотчиларнинг фикрича, умуман олганда бу давр санъатининг муҳим хусусияти олдинги даврлардан фарқ қилувчи янгича йўналиш ва услубнинг пайдо бўлишидир. Янгича услаб, айниқса, меъморчилик, рассомчилик ва наққошлик санъатида

¹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. 42-бет.

кўпроқ намоён бўлади. Меъморчиликда ранг-баранг безакларни ишлатилишида, рассомчиликда эса хилма-хил жанрларни қўллашда, расм чизиш маҳоратини ўсишида ўз ифодасини топди. XIV—XV асарларда Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда мусаввирлик мактаби тараққий этди. Манбаларнинг хабар беришига қараганда, Темур саройида Бағдодлик машҳур мусаввир Абдулла яшаб ижод этган.

Улуғбек даврида Самарқанд, Ҳирот рассомчилик мактабидан қолишмайдиган ажойиб мусаввирларига эга эди. Уларнинг орасида, айниқса, машҳур мусаввирлар устод Хўжа Абдулҳай ажралиб турар эди. Абдулҳай рассомчилик санъатининг моҳир устаси бўлиб, Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Саъдийнинг «Гулистон»и ва бошқа асарларни нақш ва расмлар билан безаган. Самарқандда Хўжа Абдулҳайдан ташқари, Мавлоно Шаҳобиддин Абдулла, Мавлоно Заҳририддин Азҳар, Устод Шамсиддин, Жунайд Наққош, Пир Аҳмад Боғишамолӣй ва бошқалар китоб безаш билан шуғулландилар. Ҳиротда ҳам мусаввирлик ва наққошлик санъати юксак чўққига кўтарилади. Бу ерда «фан ва санъат илмий маркази» ташкил топган бўлиб, ўзида китобга зарҳал берувчилар, муқовасозлар, мусаввирлар ва хаттотларни бирлаштирган эди. Бойсунғур (1397—1434) ташкил қилган кутубхонада 40 га яқин санъат усталарни хизмат қилар эди. Уларга машҳур табризлиқ хаттот Мавлоно Жаъфар раҳнамолӣқ қилар эди. Шоҳрух ва Бойсунғур рассомларнинг кўпчилигини турли мамлакатлардан, айниқса, ўша замонда наққошлик санъати ривож топган Шероз шаҳридан таклиф қилган эди.

Навонӣй даврида наққошлик санъатининг моҳир усталари пайдо бўлди. Хусусан, «Шарқ Рафаэли» номи олмаган, дунёга машҳур Беҳзод ва Шоҳ Музаффар номлари алоҳида ўрин тутди. Беҳзод (1455—1535) Ҳирот рассомчилик мактаби бадний услубининг асосчиси-дир. Унинг илк асари «Зафарнома» китобига солинган расмлар бўлиб, унда XIV асрнинг охирида рўй берган воқеалар тасвирланган. Ундан ташқари, Беҳзод Хисрав Деҳлавӣйнинг «Хамса», Саъдийнинг «Бўстон» асарларини нақшлар билан безаган, Хусайн Бойқаро, Хотифӣй, Жомӣй ва бошқаларнинг суратини чизган. Бу суратлар ҳозир дунёнинг турли музейлари ва кутубхоналарида сақланмоқда. У табиатни, оддий халқнинг меҳнатини ҳаққонӣй тасвирлашга интиланган. Беҳзоднинг

Шарқ рассомчилик санъатига қўшган ҳиссаси улкандир, унинг ижоди ёш мусаввирлар учун мактаб вазифасини ўтайди.

Юқоридагилардан ташқари, XV асрда Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Наққош ва Хўжа Мирак Наққош (1507 да вафот этган) каби таниқли рассомлар яшаб ижод этганлар. Хожа Мирак Наққош Хитой чинниси яшаш ва унга безак беришнинг устаси бўлган. Тарихчи Мирхонд «Равзат ус-сафо» асарида келтиришича, у кейинчалик кўлаки соат ясаб, ёғоч сандиққа ўрнатган.

Бу даврда яшаган мусаввирлар ижодининг муҳим хусусияти шундан иборат эдики, улар ҳукмрон синф вакилларининг дабдабали ҳаёти, зодагонлар тарафидан уюштирилган базму жамшидларни тасвирлаш билан бирга оддий халқнинг оғир меҳнати, уларнинг турмуш тарзи, табиат гўзалликларини ўз асарларида акс эттириб, кишиларга эстетик таъсир қилдилар.

XIV—XV асрларда хаттотлик ва муқовасозлик санъати ҳам тараққий этабошлайди. Нафис китоб ва хаттотлик санъати соҳасида янги услублар пайдо бўлди. Масалан, Мир Али Табризий (1330—1404) настаълиқ услубини ихтиро қилди. Бу услуб «Хатти Ҳиротий» номи билан аталиб, кейинчалик бутун Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилади.

Самарқанд ва Ҳиротда хаттотлик санъатини камолотга етказган иқтидорли ва қобилиятли ҳуснихат усталари етишиб чиқди. Улар орасида айниқса, Султон Али Машҳадий, Рафиқий тахаллусини олган Мир Али Мажнун бин Камолиддин Маҳмуд, самарқандлик хаттот Хўжа Абдулқодир Гуянда (1434 йилда вафот этган), «хаттотлар султони» номини олган Султон Али аслида Машҳаддан бўлиб, Самарқандда истиқомат қилади. Кейинчалик Ҳиротга келиб хаттотларнинг бошлиғи бўлади. У Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларнинг асарларини настаълиқда кўчириб ёзади. Султон Али 1461 йилда Низомийнинг «Махзан ул-асрор» достонини, 1464 йилда Ҳофиз девонини, 1466 йилда эса Навоий девонини кўчиради. У ўймакорлик санъати билан ҳам шуғулланган. Ҳусайн Бойқаронинг «Боғи Жаҳоноро» боғидаги иморатларнинг деворига ўйиб матнлар ёзган. Унинг шуҳрати бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонга ёйилади. Султон Али умрининг охирида «Қавоиди хутут» («Хаттотлик қондаси ҳақида») китобини ёзади. Юқоридагилардан ташқари

ҳиротлик Мир Али Табризий, Мир Али Ҳиравий, Абдулжалил (1505—1506 йилда вафот этган) яшаб ижод қилганлар. Умуман олганда «Ҳирот хаттотлик мактаби мамлакат ташқарисида ҳам кенг танилади, кейинги даврда яшаган кўп хаттотлар шу мактаб услубига тақлид қилдилар. Булардан ташқари қоғоз ишлаб чиқариш, китоб савдоси йўлга қўйилди. Самарқандда китобга безак беришни моҳир усталари Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Шариф Самарқандий, Муҳаммад Дарвеш Самарқандий ва бошқалар ижод қилдилар.

Муסיқа санъати ҳам юксак даражага кўтарилди. Самарқандда раққосалар, қўшиқчилар ва мусиқачилар кўп эди. Улар беклар, зодагонлар, бой-амалдорлар томонидан таклиф қилинар эдилар. Уларнинг орасида Дарвеш Аҳмад Қонуний, Султон Аҳмад «демона», Султон Аҳмад Удий Самарқандий, мавлоно Девонайи Самарқандий ва бошқалар ажралиб турар эди. Улар ҳар хил чолғу асбобларида маҳорат билан куй ижро этиб, томошабинларга эстетик завқ бағишлар эди.

Бу даврда муסיқа назариясига эътибор кучайди. Бу соҳада қатор асарлар пайдо бўлди. Ана шулардан бири Абдулқодир ибн Ғайбийнинг (1435 йилда вафот қилган) «Мақосид ул-алҳон» («Муסיқанинг мақсадлари») рисоласидир.

Унинг «Мақосид ул-алҳон» рисоласи 1419 йилда ёзилган бўлиб, кириш қисми ва 12 бобдан иборат¹. Ушбу асарда Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари муסיқа тарихи ва муסיқа асбоблари тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилади, унда салафларнинг бой мусиқий мероси, Абу Наср Форобий, Ибн Синонинг муסיқа ҳақидаги рисолаларидан фойдаланилган. Абдулқодир мусиқанинг пайдо бўлиши, қонун-қоидалари ва тараққиётига муфассал тўхталади. Хусусан, рисолада товуш ва оҳангларнинг келиб чиқиши ва уларнинг хусусиятлари, мақом ва унинг турлари, қўшиқ айтиш санъатининг сирлари ҳақида маълумот берилади. Абдураҳмон Жомийнинг «Муסיқа ҳақида рисола»си ўша даврда муסיқа назариясига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. У инсоннинг маънавий ўсишида мусиқанинг тарбиявий аҳа-

---

¹ *Абдулқодир ибн Ғайбий. Мақосид ул-алҳон. Техрон, 1344-ҳижрий.*

миятига махсус тўхталади¹. У мусиқа асбобларининг турларига тўхталиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос ва-зифани бажаришини таъкидлайди.

XIV—XV асрларда фанларнинг кўп соҳалари, хусусан тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, жуғрофия, фалакиёт, тарих, мантиқ, адабиёт, педогогика, фалсафа, ахлоқ-шунослик ва бошқа фанларга катта эътибор берила-бошлади. Айниқса, адабиётшунослик тез тараққий эта-бошлади. Шеърят, назм соҳасида ижод қилувчи машҳур шоирлар етишиб чиқади. Бадий асарларда, кўпроқ шеърятда, дунёвий мавзулар ёритилиб, ижтимоий мазмун касб этабошлади.

Асарларида ижтимоий ғоялар акс этган шоирлардан бири Лутфийдир (1366—1465). У «Гул ва Наврўз» достони ва лирик шеърлар муаллифидир. Уша даврининг машҳур мутафаккирларидан яна бири Биноий (1453—1512) бўлиб, Ҳиротда туғилган. У Алишер Навоий билан яқин алоқада бўлган, Шероз, Табриз ва бошқа шаҳарларга сафар қилган. Охирги йилларда у Қарши шаҳрида истиқомат қилиб, шу ерда вафот этган. У ўз даврининг кўзга кўринган олими бўлиб, мусиқа назарияси, тарих, ахлоқшунослик бўйича асарлар ёзган, ғазал, рубоий ва маснавийларнинг муаллифидир. У «Беҳруз ва Баҳром» (бошқача номи «Боғи Эрам») маснавийси, «Шайбонийнома», «Футухати хони» номли тарихий рисола ва бошқаларни ёзган. Хусусан, «Боғи Эрам» маснавийсида инсонни яхши фазилатлар эгаллашига, салбий иллатлардан қочишга қақиради.

Самарқандда йирик шоирлар Давлатшоҳ Самарқандий (1437—1495) ва Саккокий (XV аср), Бисотий Самарқандий, Жавҳарий Хўжа Суғдий Самарқандий, Мирзабек, Восифий, Риёзийлар ижод қилдилар. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар ҳақида тазкира») номли рисолаининг, Саккокий эса ғазал ва қасидаларнинг муаллифидир.

Хўжандда Камол Хўжандий (1402 йилда вафот этган), Балхда эса Дурбек (XIV—XV аср) ижод қилган. Дурбек «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ёзган. Ҳайдар Хоразмий эса (XIV—XV аср) «Махзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») рисоласини битган. Булар-

¹ Абдураҳмон Жомий. Трактат о музыке. Ташкент, 1960, 15—16-бетлар.

дан ташқари, ўша даврда Исмат Бухорий (1365—1436), Ҳофиз Ҳоразмий (XIV—XV аср), Яқиний (XV аср), Ҳилолий (XV аср), Гадоний (XV аср), Атоий ва Бошқа шоир ва ёзувчилар ижоди маълум эди.

XV асрда адабиёт, шеърят, ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикрлар буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий тимсолида ўзининг юқори чўққисига кўтарилди. Алишер Навоий (1441—1501) ўзбек халқининг буюк шоири ва мутафаккиридир. У ўзбек тили ва адабиётининг асосчиси ҳисобланади. У бизга катта адабий ва илмий мерос қолдирган. Навоий ўзининг сермазмун умри давомида 30 дан ортиқ асарлар яратдиким, уларнинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келган. Бу асарлар жумласига «Хамса» ва унга кирган дostonлар «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Ҳайрат ул-аброр», («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»), «Сабъан сайёра», («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори»), ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшолари тарихи»), «Мажолис ун-нафоис» («Гўзал мажлислар»), «Муншаот» («Мактублар»), «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови»), «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»), «Насоим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси»), «Ҳолоти Паҳлавон муҳаммад», «Вақфия», «Назм ул-жавоҳир» («Гавҳарлар тизмаси»), «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Пайғамбарлар ва ҳақимлар тарихи») ва бошқалар киради. Булардан ташқари, у «Ҳазойин ул-маъоний» («Маънолар хазинаси») куллиётини, форс-тожик тилида «Девони Фоний»ни тузган. Навоийнинг юқорида номи зикр қилинган рисолалари тил ва адабиёт, фалсафа, ахлоқ, фалакиёт, санъатнинг ҳар хил турлари ва бадий асарларни ўз ичига қамраб олади. Навоий жуда кўп лирик шеърлар ёзиб қолдирган.

Навоий ўзи яшаган даврда давлатни дин ва шарнат қонун-қоидалари асосида бошқаришни, мамлакатда тартиб ва фаровонлик ўрнатишни ўйлайди. Шунинг учун ҳам бежиз эмаски, у ўз асарларида ҳар хил табақа ва тоифаларга, шу жумладан дин вакилларига ҳам ана шу нуқтаи назардан ёндошади. Навоий яшаган замонда ҳам руҳонийлар орасида, хусусан, қозилар, муфтийлар, шайхлар, воиз ва имомлар орасида нопок ишлар билан шуғулланувчилари учраб турган. Навоийнинг динга муносабати ҳақида гап ке-

тар экан, шунн айтиш лозимки, у Куръон ва шарият-даги умуминсоний қадриятларни халқ орасида ташвиқ ва тарғиб қилади, одамларга меҳр-шафқатли бўлиш, бева-бечора, етим-есирларга хайр-эҳсон қилиш, катталарни ҳурмат қилиш, софдил, мурувватли ва камтар бўлиш, хушмуомалалик ва сахийлик ҳақида гапиради. Навоий ўзининг «Ҳайрат ул-аброр», «Насойим ул-муҳаббат» ва бошқа рисолаларида Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида сўз юритади. Навоий «Насойим ул-муҳаббат» китобида Хожа Баҳовуддин Нақшбанднинг устоз ва пирлари Абдуҳолиқ Гиждувоний, Хожа Бобойи Самосий, Амир Саййид Кулоллар ҳақида маълумот беради. Навоийнинг келтиришича, Хожа Баҳовуддиндан «тариқингиз биноти не ишгадир?» — деб сўраганларида, «анжуманда хилват; зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин ҳақ субҳонаҳу ва таоло била»¹ — деб жавоб берган эканлар.

Темурийлар даврида тилшуносликка ҳам катта эътибор берилди. Жомий ва Навоийдан ташқари, тил муаммолари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. XV асрда Самарқандда яшаб ижод этган олимлар Хожа Жалолиддин Фазлуллоҳ Абу-Лайсий, Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий ҳамда Исомиддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфарионий номларини келтириш мумкин.

Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий Навоийнинг устози эди. У Самарқанд мадрасасида дарс берган, машҳур олимларни тарбиялаб етиштирган. У араб тили ва грамматикаси билимдони, фалсафа ва фикр соҳасида замонаси олимларининг пешқадами эди. Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр ҳам ўз даврининг машҳур тилшуноси ва адиби бўлиб, унинг «Рисола фи-л-истиъора», («Истиъора ҳақида рисола») номли асари Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Унга бир қанча олимлар шарҳлар ёзганлар.

Тилшунослик ривожига катта ҳисса қўшган олим Исомиддин Иброҳим ибн Арабшоҳ Исфарионий умрининг сўнгги йилларини Самарқандда ўтказган ва 1537 йилда вафот этган. У тилшуносликка бағишланган «Рисола фи-илм ал-мажоз» («Мажоз илми ҳақида рисо-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 132-бет.

ла»), «Мизон ал-адаб фи-л-улум ас-салоса: ас-сарф ва н-наҳв ва-л-балоға фи лисон ал-араб» («Араб тилидаги учта илм: морфология, синтаксис ва риторика ҳақида адаб мезони») ва бошқа асарларнинг муаллифидир. Шунингдек, у Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр ал-Лайсий, Саадиддин Масъуд ибн Умар Тафтазонийларнинг тилшунослик бўйича рисолаларига шарҳлар ёзган.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёда фалакиёт ва риёзиёт фанлари ривож топди. Улуғбек асос солган фалакиёт мактаби ўша даврда табиий-илмий фикр тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394—1449) Темурнинг Эронга қилган ҳарбий юриши вақтида Султония шаҳрида туғилган. У ёшлигидан илм-фанга қизиқади, араб ва форс тилларини мукаммал ўрганadi, диний ва дунёвий фанларни пухта эгаллайди.

Улуғбек жаҳон маданияти ва илм-фани равнақига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккирдир. Унинг даврида табиий фанлар ривожига катта эътибор берилди, риёзиёт, фалакиёт, жуғрофия, ҳандаса, кимё ва бошқа фанлар соҳасида йирик кашфиётлар яратилди.

Улуғбек ўз атрофига қобилиятли олимларни тўплаб, уларни тарбия қилди. Унинг ўзи Самарқанддаги мадрасада фалакиётдан дарс берди. Олимнинг бевосита раҳбарлиги ва жонбозлиги туфайли 1428 йилда фалакиёт расадхонаси қуриб битказилди. Улуғбек узоқ йиллар илмий изланишлар олиб борди, риёзиёт ва ҳандаса билан шуғулланди, осмон сайёраларини кузатди. У фалакиёт муаммоларига бағишланган «Зичи Кўрагоний» рисоласини ёзди. Унда берилган фалакиёт жадваллари ўзининг аниқлиги, мукамаллиги билан ажралиб туради. Бу асарда 1018 та юлдузнинг жойлашиши берилган. Олим бу асари билан бутун жаҳонга танилди.¹

Улуғбек ушбу асарни битишда юнон олимлари Арасту, Гиппарх, Птолемейларнинг, ҳамда Ўрта Осиё мутафаккирлари Аҳмад Фарғоний, Беруний, Хоразмий, ибн Сино ва бошқаларнинг табиий-илмий меросини

---

¹ Бу ҳақида қаранг: *Т. И. Қори Пиёзий. Улуғбек ва унинг мероси. Тошкент, 1971.*

қунт билан ўрганди. Унинг бой илмий мероси Шарқ ва Ғарб мамлакатларида табиий-илмий билимларни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Улар бизнинг замонамизда ҳам ўз илмий қимматини йўқотмаган. Улуғбек асос солган фалакиёт мактабидан жуда кўп иқтидорли олимлар етишиб чиқди. Машҳур фалакиётчи ва риёзиётчи Ғиёсиддин Жамшид ал-Қоший (1430 йилда вафот этган) Қошондан таклиф этилган бўлиб, Улуғбекнинг содиқ шогирдларидан. У фалакиёт ва риёзиёт соҳасида йирик рисолалар ёзган. Олимнинг асосий асари «Суллам ус-само» («Само нарвони») дир. Ундан ташқари у «Рисола ул-муҳитийа» («Доира ҳақида рисола»), «Мифтах ул-ҳисоб» («Арифметика калиди») асарларининг муаллифидир. Улар рус тилига таржима қилинган.

Улуғбек фалакиёт мактабида ижод қилган олимлардан яна бири Қозизода Румий (1360—1437) бўлиб, йирик фалакиётчи ва риёзиётчи бўлган. У Улуғбекнинг устози бўлиб, Муҳаммад Хавофий, тилшунос Хожа Фаззуллоҳ Абу-л-Лайсийлар билан бирга мадрасада дарс бериш билан шуғулланган, расадхона қурилиши, «Зичи Қўрагоний»ни тузишда фаол қатнашган. Табиий фанлар соҳасида ўта қобилятга эга бўлгани учун «замонасннинг Афлотуни» деган ном олган.

Али Қушчи (1403—1474) Улуғбек фалакиёт мактабининг йирик вакилидир. У Улуғбекнинг шогирди бўлиб, Самарқандда таҳсил кўрган, фалакиёт ва риёзиётга бағишланган асарлар ёзган. «Арифметикага оид рисола», «Қаср сонлар ҳақида рисола», «Ал-Муҳаммадий рисоласи» каби рисолалар муаллифидир. Умуман олганда, Али Қушчи 30 дан ортиқ рисолалар ёзган. Фалакиёт ва риёзиётдан ташқари илм-фаннинг бошқа соҳаларига оид асарлар битган. Айниқса унинг «Маҳбуб ал-ҳамоил фи кашф ал-масоил» («Масалаларни ечишда қўлланиладиган мақбул ён дафтари») номли асари бу борада муҳим аҳамиятга эгадир. Унда фалакиёт, риёзиёт, тарих, жўғрофия, фалсафа, ахлоқ, сарфу-наҳв, иншо, тафсир ва бошқа фанларнинг муаммолари таҳлил қилинади. Шунингдек, у фанларнинг таснифига бағишланган «Рисола фи-мавзуот ал-улум» («Илмларнинг мавзулари ҳақида рисола»)ни ҳам ёзган. Булардан ташқари, Али Қушчи салафларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ёзган. Хусусан, у Насируддин Тусийнинг «Тажрид», «Зичи Элхоний», Улуғбек-

нинг «Зижи Кўрагоний» ҳамда Тафтазоний, Қози Азуддин ва бошқаларнинг фалакиёт, фалсафа, ҳуқуқ ва тилшуносликка бағишланган асарларига шарҳлар битган.

Али Қушчининг энг муҳим асари «Астрономияга оид рисола» 1968 йилда форсчадан ўзбек тилига таржима қилинган¹. Асар муқаддима ва уч бобдан иборат бўлиб, фалакиётнинг муҳим муаммоларига бағишланган. Унда оддий (басит) жисмлардан тортиб мураккаб жисмлар, яъни маъданлар, набобат ва ҳайвонот ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги, ер ва унинг думалоқлиги, Қуёш Ой, юлдузлар ва уларнинг ҳаракати ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Али Қушчининг бу рисоласида Ой ва Қуёш тутилиши ҳақида ўз даври учун қимматли фикрлар айтилади². «Ой Ер билан Қуёш орасига кирса Қуёш юзини тўсади, ёруғлик ўтмайди, қоронғу бўлади, шу ҳолаи кусуф — Қуёш тутилди дейдилар», — деб айтади у. Ой тутилиши сабаблари ҳақида эса у қуйидагиларни ёзади. «Ер Ой билан Офтоб орасига тушиб қолса, Офтоб ёруғлигига тўсиқ бўлади, натижада Ой рангида кўринади, мана шу ҳолни хусуф — Ой тутилиши дейилади».

Улуғбек фалакиёт мактабининг яна бир йирик вакили Абдулалӣ ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий (XV аср)дир. У «Шарҳи» «Зижи Кўрагоний» («Кўрагоний «Зижи»га шарҳ»), «Шарҳ ат-таҳрир Мажастиий» («Мажастиий таҳририга шарҳ»), «Рисола дар маърифати тақвим» («Йил ҳисоби ҳақида рисола») ва бошқа асарларнинг муаллифидир. Бу даврда яшаган фалакиёт олимларидан яна бири Улуғбекнинг шогирди Мирам Чалабийдир. У XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида яшаб, Улуғбек расадхонасида ишлаган ва «Дастур ал-амал ва тасҳиҳ ал-жадвал» («Дастуруламал ва жадвалга тузатиш»), «Рисола фи таҳқиқ самт ал-қибла» («Қибла томонини аниқлаш ҳақида рисола»), «Рисолат ал-жайб ал-жомиъа» («Синус ҳақида мукамал рисола») каби асарларни ёзган.

Самарқанд олимлари фақат фалакиёт илмини тараққий эттирибгина қолмасдан, балки жўғрофия фанига

---

¹ Али Қушчи: Астрономияга оид рисола. Тошкент, 1968.

² И. М. Мўминов. Али Қушчининг бир рисоласи ҳақида. «Али Қушчи. Астрономияга оид рисола». Кириш сўзи.

ҳам катта эътибор бердилар. Бу ерда Улуғбекнинг жуғрофий жадваллар тузилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу жадвал 1652 йилда Лондонда Тусийнинг жуғрофия жадваллари билан бирга нашр этилган.

Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурхониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Қирмонийдир. Ҳаким ал-Қирмоний асли қирмонлик бўлиб, Улуғбекнинг таклифи билан Самарқандга келиб табиблик қилади. У ўзбек табиби Нажмиддин Самарқандийнинг «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Қасаллик сабаблари ва аломатлари») асарига шарҳ ёзиб, Улуғбекка ҳадя қилади. Унинг яна бир рисоласи «Шарқ ал-Мўъжаз» («Қисқарта»нинг шарҳи) бўлиб, у Шарқ табобат тарихига, ибн Синонинг кейинги олимларга кўрсатган таъсирига бағишлангандир.

Улуғбек даврида Мовароуннаҳрда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини асосан йирик мутафаккирлар Мир Сайид Шариф Журжоний ва Фазлуллоҳ Абул-л-Лайсий, Қосими Анвар номлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Али ибн Муҳаммад Сайид Шариф Журжоний (1339 — 1413) Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида дунёга келган. Шерозда Доруш-шифо мадрасасида 10 йилдан ортиқроқ мударрислик қилган. 1387 йилда Темури Шерозни босиб олади ва бошқа бир гуруҳ олимлар қатори Журжонийни ҳам Самарқандга жўнатади. Олим бу ерда мударрислик қилиб, илмий ишлар билан шуғуллана бошлайди. Журжоний ўз даврининг қомусий олими бўлиб, фалсафа, мантиқ, фалакиёт, луғатшунослик, шариатшунослик ва бошқа соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб боради. Унинг муҳим рисолалари «Рисолайи вужудия» («Борлиқ ҳақида рисола»), «Ойнайн гитинамо» («Жаҳон ойнаси»), «Одоб ул-мунозара» («Мунозара қилиш одоби»), «Усул ул-мантиқия» («Мантиқ усули»), «Мантиқи форси кубро ва суғро» («Мантиқ бўйича катта ва кичик икки рисола кубро ва суғро») ва бошқалардир. Булардан ташқари, у Саккокий, Замахшарий, Қутбиддин Розий, Тафтазоний ва бошқаларнинг асарларига шарҳлар битади. Журжоний ўз асарларида фалсафанинг жуда кўп муаммоларини таҳлил қилади. Улар борлиқ ҳақида, материя ва унинг шакллари, билиш масалалари, тил ва

тафаккур бирлиги, мантиқ ҳақидаги таълимотларни ўз ичига олади¹.

Саадиддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний (1322—1392) Хуросонда Нисо шаҳри яқинидаги Тафтазон қишлоғида туғилган. У Темурнинг таклифига бинонан Самарқандга келади. У умри давомида Ҳирот, Сарахс, Ғиждувон, Туркистон, Хоразм, Самарқандда мударрислик қилади. Тафтазоний Темур саройида катта ҳурмат ва обрўга эга бўлади. У мантиқ, фикр, фалсафа, калом, сарфу-наҳв, ҳандаса ва илмнинг бошқа соҳаларида ижод қилади. Олим булардан ташқари салафларнинг ислом дини, тафсир, ҳадисларига араб ва форс тилларида шарҳлар ёзиш билан бирга «Таҳзиб ул-Мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва каломнинг баёни»), «Иршод ал-ҳодий» («Ягона қўлланма»), «Китоб ал-арбаин» («Қирқ китоб»), «Ат-таркиб ал-жалил» («Муҳим таркиб»), «Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари») ва кўплаб бошқа рисоалар ёзган. У айниқса, исломшуносликда катта шухрат қозонди, асарлари кейинчалик мактаб ва мадрасаларда асосий ўқув қўлланмаси бўлиб хизмат қилди. Тафтазонийнинг илмий мероси ҳали яхши ўрганилмаган.

Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари Самарқандда ўша даврда мавлоно Абдужаббор Хоразмий, мавлоно Шамсуддин Мунший, мавлоно Адулла Лисон, мавлоно Бадриддин Аҳмад, мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, мавлоно Оловиддин Коший, Жалол Хокий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар.

Улуғбек даврида яшаб ижод этган мутафаккирлардан бири, файласуф ва йирик тасаввуф вакили Қосими Анвардир (1431 да вафот этган). У Ҳиротда, сўнгра бирмунча вақт Самарқандда Улуғбек ҳомийлигида илмий фаолият билан машғул бўлади. Алишер Навоий Қосими Анвар ёшлигида шайх Садриддин Ардабийга муршид бўлиб, ундан сўфийлик тариқатини ўрганганлигини хабар беради. «Равишлари пок эрди ва нафасолари оташнок, эл бағоят назмларига мойил ва

---

¹ *Мир Сайид Шариф Журжоний*. Ойинейи гитинамо. Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма. Инв. № 2984.

шеърларини ўқумоқ ва битмакка роғиб бўлдилар»¹— деган эди унинг ҳақида Навоий.

Қосими Анвар фалсафа, ахлоқ ва тасаввуфнинг муҳим муаммолари ҳақида рисолалар ёзган. У «Анис ул-орифин» («Орифларнинг суҳбатдоши»), «Дар баёни элм» («Илм ҳақида рисола»), «Савол ва жавоб», «Баёни воқеайи дидани Темур» («Темур билан учрашув воқеасининг баёни») ва бошқа рисолаларнинг муаллифидир.

Илғор ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий фикрлар бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Шунинг учун ҳам бежиз эмаски, Убайд Законий, Жомий, Лутфий, Биноий ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эга.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисолалар пайдо бўлди. Уларнинг орасида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўринни эгаллайди.

Ҳусайн Воиз Кошифий (1505 й. Ҳиротда вафот этган) Сабзаворда туғилади. Кейинчалик Абдурахмон Жомийнинг таклифига биноан Ҳиротга кўчиб келади ва бутун умрини шу ерда ўтказди. Кошифий илмнинг кўп соҳаларида ижод қилади. Унинг муҳим асарлари «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисола дар элми эдод» («Сонлар ҳақида рисола»), «Равзати шаҳадо» («Шоҳидлар боғи»), «Рисолаи Ҳотамия» («Ҳотамтой ҳақида рисола»), «Анварии Суҳайли» ва бошқалардир.

Кошифий ахлоқ ва таълим-тарбияга бағишланган «Ахлоқи Муҳсиний»² рисоласи билан Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларига машҳур бўлиб кетди. Китобнинг Шарқда шуҳрат қозонганлигини шундан ҳам билса бўладики, у асрлар мобайнида кўп марталаб хат-тотлар томонидан кўчирилган, тош босмаларда босилган, форсчадан Оврупа, турк ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

Мутафаккир «Ахлоқи Муҳсиний» ва бошқа асарларида муҳим ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий муаммоларни кўтаради. У давлат ва уни бошқариш йўллари, подшоҳларнинг ўз фуқароларига муносабати, адолати ва жоҳил ҳукмдорлар ҳақида сўз юритади. У айниқса

¹ А. Навоий. Мажолис ун-нафоис. 13-жилд, 8-бет.

² Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Муҳсиний. Қанпур, 1904.

кишиларни тарбиясига эътибор беради, инсоннинг энг яхши фазилатлари: адолат, саховат, камтарлик, катталарни ҳурмат, вафодорлик, дўстлик ва садоқат, мурувват ва бошқаларни касб қилиш ва одамлардаги салбий иллатларни йўқотиш ҳақида гапиради.

Ахлоқшунослик соҳасида ижод қилган олимлардан яна бири улкан файласуф Жалолоддин Давонийдир (1427—1502). Гарчи у Эронда яшаб ижод этган бўлса-да, унинг асарлари XV асрда ва кейинги даврларда Урта Осиёда кенг тарқалган эди. Давоний фалсафа, мантиқ, фикҳ, ахлоқшунослик, тарих, риёзиёт ва бошқа фанларга бағишланган «Арзнома», «Рисола дар элм-ул-нафс» («Руҳшунослик ҳақида рисола»), «Рисолат ул-хуруф» («Ҳарфлар ҳақида рисола»), «Рисола ул-муфрадот» («Жисмлар ҳақида рисола»), «Рисолаи исботи вожиб» («Заруриятнинг исботи ҳақида рисола») каби асарлар ёзиб қолдирган. Унинг ахлоқ ва таълим-тарбияга бағишланган рисоласи «Ахлоқи Жалолоий»¹ деб аталади.

Булардан ташқари Урта Осиё ва Хуросонда ўрта асрларда ахлоқ ва таълим-тарбияга бағишланган панднома, насиҳатнома ва васиятномалар кенг тарқалади. Бундай асарлар жумласига «Рушноинома», «Қобуснома», Убайд Зоконийнинг «Сад панд», Фариддин Атторнинг «Панднома»си ва шунга ўхшашлар киради. Шарқ мамлакатларида Афлотуннинг Арастуға, Арастунинг Искандарга насиҳати ва васиятномалари халқ орасида машҳур бўлиб, улар яхлит асар сифатида ёки мутафаккирларнинг рисолалари орасида келтирилади. Булар «Васоййи Афлотун Аристотелисро» («Афлотуннинг Арастуға васияти»), «Хутобайи Афлотун» («Афлотун насиҳатлари»), Андарзи Арасту ба Искандар» («Арастунинг Искандарга насиҳати») ва бошқалардир. Шудек, Искандар, Афлотун, Арасту номи билан боғлиқ бундай панд-насиҳатлар Насируддин Тусий, Жомий, Навоий ва Давонийларнинг рисолаларида ҳам берилади. Юқорида номлари зикр қилинган панд-насиҳатлар Те-мурийлар даврида ҳам халқ орасида тарқалади.

Бу даврда тарих фани тараққий этабошлади. Тарих соҳасида ижод қилувчи йирик мутафаккирлар пайдо

---

¹ *Жалолоддин Давоний*. Ахлоқи Жалолоий. Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма. инв. № 7703.

бўлди. XIV—XV асрларда яшаб ижод этган Аҳмад ибн Маҳмуд «Китоби муллазода» рисоласида Бухоро шаҳрининг жойлашиши (топографияси) ҳақида фикр юритилади. Темурийлар даврида Абдураззоқ Самарқандийнинг (1413—1482) «Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чуқиши ва икки денгизнинг қўшилиши»), Ҳофизи Абрунинг (1361—1430) «Зубдат ат-таворих» (Тарихларнинг сараси), Шарафиддин Али Яздийнинг (1454 йилда вафот этган) «Зафарнома»си, ҳиротлик тарихчи Фосиҳ Хавофийнинг (1375—1442) «Мужмали Фосиҳий» («Фосиҳи тўплами») рисоласи, Муйиниддин Исфизорийнинг (1494 йилда вафот этган) Ҳирот шаҳри тарихи ва топографиясига бағишланган «Равзат ал-жаннат фи авсоф мадинат», Низомиддин Шомийнинг (XV аср) «Зафарнома» рисоласи кенг тарқалган эди. Бу олимлар тарихий воқеалар, иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, феодал давлатлари, турли даврдаги олим ва шоирлар, XV асрдаги маданият равнақи ҳақида қимматли маълумот қолдирганлар.

Мирхонд (1433—1498). Унинг отаси Бурҳониддин Ховандшоҳ асли бухоролик бўлган. Мирхонд Ҳиротда яшаб ижод этган, Навоий билан шахсан таниш бўлган. Навоийнинг таклифига биноан «Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбиё ва-л-мулк ва л-хулафо» («Набилар, подшоҳлар ва халифалар таржимаи ҳоллари ҳақида поклик боғи») номли тарихий рисола ёзган. Асар 7 жилддан иборат бўлиб, 6 жилдини ёзишга улгурган, 7-нчи жилди ва хотима олимнинг набираси Хондамир томонидан охирига етказилган.

Хондамир (1475—1535) Ҳиротда туғилган. Навоийнинг бевосита ғамхўрлигида бўлган. Ёшлигидан тарих фанига қизиққан ва замонасининг атоқли тарихчиси бўлиб етишган. У Темурийлар сулоласи инқирозига юз тутгандан сўнг, Ҳиндистонда Бобур саройида хизмат қилиб, умрининг сўнгги йилларида унинг ўғли Хумоюн билан ҳарбий юришларда қатнашган. У Аграда вафот қилади. Хондамирнинг муҳим рисоалари «Ҳабиб ус-сияр» («Фазилатли кишиларнинг турмуш тарзи»), «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма»), «Мақорим ул-ахлоқ» ва бошқалардир. «Ҳабиб-ус-сияр» рисоласи 3 жилддан иборат бўлиб, у XV—XVI аср Эрон ва унга қўшни мамлакатлар тарихига бағишланган.

Шундай қилиб, XIV—XV асрларда Урта Осиёда

маданият олдинги даврларга нисбатан ўзига хос равишда тараққий этди. Бу даврда ўша вақтда маълум бўлган санъат ва илм-фаннинг деярли барча соҳалари ривожланди. XIV—XV асрдаги маданий кўтаринкилик ўзининг характери, йўналиши жиҳатидан IX—XII асрларда Урта Осиёдаги Уйғониш даврининг қонуний давомидир. Зероки унга ҳам уйғониш даврига мос келадиган иқтисод, маданият, илм-фан, санъат соҳасида беқиёс тараққиёт қадимги юнон маданияти ва ўтмиш қадриятларига қизиқиш, инсонпарварлик, юксак фазилатни куйлаш ва бошқа шунга ўхшаш хусусиятлар хос эди. Шунинг учун ҳам Темурийлар маданияти жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. У Улуғбек, Навоий, Бехзод, Жомий каби жаҳонга танилган буюк сиймоларни етказиб берди.

* * *

XIV асрнинг охири XV асрдаги маданий ривожланиш, юксалишни айрим адабиётларда Марказий Осиёдаги Ренессанс даври деб аташ қабулга кирмоқда. Ҳақиқатан ҳам қисқа вақт—бир асрдан сал кўпроқ даврда Мовароуннаҳр ва Хурасон халқлари маданиятида шу даражада тез ва ниҳоятда ёрқин ўзгаришлар, ютуқ ва янгиликлар рўй бердики, улар бутун Шарқ, жаҳон маданияти ривожидида сўнмас из қолдира олди. Бу қисқа давр ичида бундай маданий юксалиш шундай ақл-заковат, истеъдод ва талант эгаларини етиштирдик, уларнинг номи тарихда узоқ асрларга намуна бўлиб қолди. Бу Мовароуннаҳр ва Хурасон Ренессанси, Марказий Осиёнинг XV аср Ренессанси эди.

Ренессанс—қисқа давр давомида маданий юксалиш, тез суръатлар билан маданий-маънавий кўтарилиш, янгиланиш маъноларини ўзида ифодалайди. Бу тушунчани ўзбекчада Уйғониш—маданиятда қисқа кўтарилиш даври деб аташ қабул қилингандир. Русчада эса «эпоха Возрождения» термини қабул этилган. Бу терминлар қадимги «тиклаш» маъносигагина эмас, кенг ва маълум иқтисодий-сиёсий ва айниқса, маданий-маънавий жараённи ифодалаш учун хизмат қиладиган ва илм-фан, маданият тарихига кириб мустаҳкам ўрнашиб қолган мазмунни ифодалайди. Бу жараён ва унинг хислатлари ғарб адабиётида жуда яхши ва кенг ўрганилгандир. Оврупа маданияти XIV—XVI асрларда ўз бошидан Ренессанс даврини кечирди. Бу давр Оврупа-

да ўрта аср майда феодал ва черков ҳукмронлиги давридан капиталистик муносабатларга ўтиш даври иқтисодий-сиёсий ва айниқса, маданият соҳасидаги улкан ва кескин ўзгаришлар, янгиланишлар даврини ўз ичига олади.

Узоқ вақтгача Ренессанс ҳодисаси фақат Оврупа мамлакатларида рўй берган ва уларгагина хослиги ҳақидаги фикр ҳукмрон бўлиб келди. Тарих илмининг ривожланиб бориши Шарқ, Осие мамлакатларини ўрганишнинг чуқурлаша бориши жараёнида XX асрнинг ўрталарига келиб Осие мамлакатлари маданияти тарихида ҳам Ренессанс даври, янги Оврупадаги маданий кўтарилишга ўхшаш жараёнлар рўй берганлиги, яъни Ренессанс ҳодисаси фақат Оврупагагина хос бўлмай умумтарихий, жаҳон ҳодисаси эканлиги ҳақидаги фикрлар, таълимотлар вужудга келди.

Биз XIV асрнинг охири XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда вужудга келган маданий юксалишни тўла равишда Ренессанс даври деб номлашга ҳақлимиз. Чунки, биринчидан, бу давр маданий юксалиши ва унинг иқтисодий-ижтимоий, сиёсий илдизлари билан Оврупадаги Ренессанснинг илдиз ва сабаблари, хусусиятлари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар мавжуддир. Шу билан бирга, иккинчидан, XV аср Марказий Осие Ренессансида Шарқ тарихи, унинг турли шаронти билан узвий боғланиб кетган ўзига хос томонлари, хислатлари ва ифодасини топгандир. Бу хислат ва томонларни тўғри англамай, ўрганмай туриб Марказий Осиеда Ренессанс юз берганлигини тушуниб етиш мушкулдир.

XIV аср охири XV аср, яъни Темур ва темурийлар даврида Марказий Осиеда рўй берган ва жаҳон маданияти ривожига ўчмас из қолдирган Ренессанс — Уйғониш даврининг вужудга келиши, бу маданий юксалишнинг сабаблари, омиллари, илдизлари нималардан иборат, уни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ғоявий, умуман тарихий жиҳатдан қандай тушунтириш, асослаш мумкин?

Бизнингча бунинг учун қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш зарурдир:

1) Унинг ижтимоий-сиёсий омили шундан иборатки, XIV асрнинг иккинчи ярмига келиб Амир Темурнинг олиб борган қатор ўзаро курашларда ғолиб чиқиб, унинг бошчилигида мўғуллар истилосидан озод бўлган ягона

бирлашган ва мустақил давлат барпо этишдир. Маълумки, XIII аср бошида Мовароуннаҳр ва Хуросон Чингизхон бошлиқ мўғуллар ҳужумига учраб, 2—3 йил давомида тўлиқ босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. XIV аср бошларигача бу ерда Чингизхон авлодлари ҳукмрон бўлди, майда феодалликлар кучайиб, ўзаро низолар узоқ давом этди;

Амир Темур бу низоларни енгиб, майда феодалликлар ўрнида бирлашган йирик давлат барпо этиб, унда давлатчиликка, қонун-қоидага асосланган бошқариш усуллари қатъиятлик билан жорий этди;

2) Бу мустаҳкам давлатчилик ва қонун-қоидалар асосида савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, деҳқончилик, яъни иқтисодий муносабатларни кенг йўлга қўйиш ва ривожлантиришга эътибор берди. У XVI асрнинг 80-йилларидан бошлаб ўз давлати чегараларини мустаҳкамлаш ва кенгайтириш учун олиб борган курашлари давомида ҳам иқтисодий ривожлантириш масалаларини эътиборда сақлади. Мамлакатлараро савдо-сотиққа кенг йўл очиш, турли имкониятлар яратиш ва кучайтириш ишлари авж олди. Бу даврда ўзаро феодал курашларига барҳам берилиши Ғарб билан Шарқ мамлакатларини боғловчи «Ипак йўли» деб номланган қадимги савдо йўлини яна тиклади. Булар маданий ривожланиш учун кенг иқтисодий омилларни вужудга келтирди;

3) Бу давр маданий юксалишининг маънавий омили сифатида Марказий Осиёда ва бошқа мусулмон ўлкаларида олдинги асрларда яратилган маънавий бойликлар, қадриятларни, маданий меросни қайд этиш зарурдир.

IX—XIII асрларда Марказий Осиё давлатларида ижод этган олим, мутафаккир, донишмандлар—Исмоил ал-Бухорий, Мусо ал-Хоразмий, Фарғоний, Форобий Беруний, Ибн Сино, Чағминий, Замахшарий, Кубро қабилаларнинг ёзиб қолдирган асарлари XV аср маданий юксалиши учун асос ва тағзамин вазифасини ўтади. Бу йўлда қадимги юнон олимларининг арабчага таржима этилган асарлари, бошқа мусулмон мамлакатларида яратилган ёзма бойликлар ҳам муҳим роль ўйнади;

4) Темур ва темурийлар даври маданий юксалишини ғоявий жиҳатдан таъминлашда Ислом ва унинг умумий қондалари доирасида кенг тарқалган тасаввуф, хусу-

сан, Урта Осиёда вужудга келган тасаввуф оқимлари Яссавия, Кубровия ва Нақшбандия таълимоти ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди. Темур ва темурийлар кўпчилиги, ўша давр олим, шоирларининг аксарияти тасаввуфга, айниқса, Нақшбандияга ихлос қўйгани, унга таяниб ижод қилгани, иш юритгани тарихий манбалардан маълумдир:

5) Қатор тарихий манбаларда, «Темур тузуклари»да ҳам бу маданий юксалишнинг ҳуқуқий асослари, омиллари ҳам мавжуд бўлганлигидан далолат берилади. Хусусан, маънавий-маданий қадриятларни яратувчилар Ислоҳ дини ва унинг олий вакиллари, мутасаввуфлар ҳам илм-фан, маданият арбоблари давлатни бошқариш, уни мўътадиллик ва фаровонликда сақлаб туришда бошқа ижтимоий гуруҳлар — ҳарбийлар, бошқарувчилар, иқтисодчилар ва бошқалар қатори юқори мавқега эга бўлганликлари, ҳокимият ва ҳукмдор сиёсатининг таъсирини сақлаш ва оммага етказишда маънавий ёрдамида давлатни мустаҳкамлаш, мамлакатда осойишталикни сақлаб туришда муҳим роль ўйнаганликлари тасвирланади.

Бу омиллардан ташқари ҳукмдор, салтанат эгаси — Темур ва кўпчилик темурийларнинг илм-фан ва маданият ривожига бевосита раҳнамолик этиши, маданият аҳлига моддий ва маънавий имкониятлар яратиши, айрим ҳолларда бевосита илм, адабиёт, санъат билан шуғулланиб маърифат, дин, тасаввуф аҳлига яқин туриши ҳам умумий маданий юксалишда муҳим роль ўйнади.

XIV—XV асрдаги Марказий Осиёдаги маданий юксалиш—Ренессанс ўзининг қатор омиллари, характери жиҳатидан Мовароуннаҳрдаги IX—XII асрдаги маданий юксалишга ниҳоятда ўхшашдир.

IX—XII аср маданий юксалиши ҳам қатор курашлардан сўнг, араб халифалиги мустамлакачилигидан қутулиб, ерли феодал давлатларнинг вужудга келиши маданий юксалишнинг сиёсий-ижтимоий омилини ташкил этди.

Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар давлатлари шу ерли мустақил давлатчиликка интилишнинг натижаси бўлди. Бу давлатларнинг умри узоққа чўзилмаган ва ўзаро курашлар билан ўтган бўлса-да, тарихий ривожланиш учун муҳим ижобий аҳамиятга эга бўлди. Демак, ҳар икки ҳолат IX—XII аср ва XIV—XV асрларда ерли мустақил феодал давлатчи-

ликнинг ташкил топиши тарихий маданий юксалишига кучли туртки бўлди.

Ҳар икки даврда ҳам Ислом дини маънавий-мафкураравий омил сифатида мусулмон Шарқи давлатлари ўртасидаги маданий алоқаларнинг кенг ривожига имкон туғдирди.

Шу билан бирга XIV—XV асрда тасаввуф, хусусан, Нақшбандия кенг ривож топиб, илм-фан таъсирида Исломнинг қатъий анъанавий қондаларига нисбатан кенг ва ҳур фикр юритиш имконини берган, IX—XII асрларда ҳам Мовароуннаҳр, Хуросонда турли — карматлар, исмоилия, мутазилия тасаввуф оқимларининг эркин таъсирига имкон вужудга келди. Масалан, Ибн Сино, Рудакий, Носир Хисрав кабилар исмоилия, карматлар оқимига, Замахшарий ва унинг дўст ва устозлари мутазилия оқимига хайрихоҳ ва мансуб бўлганликлари манбалардан маълумдир. Темурнинг Марказий Осиёда ягона мустақил давлат барпо этиши, албатта кўп асрлик мустақиллик учун курашнинг олий якуни деб ҳисобламоқ мумкин. Шу билан у олдинги ерли мустақил давлатларда эришилган феодализмнинг ижобий томонларини ўзида ифодалаш ва умумлаштиришга интилди.

Хуллас, Марказий Осиёда IX—XII асрларда вужудга келган ва уни Исмоил ал-Бухорий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Марғиноний, Замахшарий каби олимлари билан жаҳонга машҳур қилган маданий юксалиш —Ренессанс сунъий равишда мўғуллар ҳужуми натижасида узилиб қолди. Амир Темур ва темурийлар бу Ренессансни, маданий юксалишни янги олий босқичга кўтардилар.

Бу ҳар икки давр маданий юксалишини бир жараённинг икки, бир-бирига боғлиқ босқичи деб талқин этиш умумий тарих ривожини тушуниш имконини беради.

Ренессансни олий босқичга кўтаришда, авваламбор, Амир Темурнинг ижтимоий-иқтисодий давлатчилик сиёсати, илм-фан, маданиятнинг салтанатни сақлаш, мустақамлаш ва юксалтиришдаги, тарихий ривожланишдаги ролини, моҳиятини тўғри англаши ва унга олий даражада ижобий баҳо бера олиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

М. М. Хайруллаев, Х. Алиқудов

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ ВА УНИНГ «ЗАФАРНОМА» АСАРИ

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асари Амир Темурнинг бевосита топшириғи билан ёзилган бўлиб, атоқли саркарда ва давлат арбоби Соҳибқироннинг кўп қиррали фаолиятини ёритишга бағишланган асарларнинг дастлабки ҳисобланади.

Асар муаллифи Низомиддин Шомий ҳаёти ва ижоди ҳақида ўрта асрлар ва ҳозирги замон адабиётида ҳам маълумотлар жуда оз. Туғилган йили номаълум. Унинг келиб чиқиш жойига нисбат берилиб, Шомий ёки Шанбий (Шанби Ғозоний) нисбаси билан ҳам аталишига қараганда у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ғозон деб аталган мавзедан бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Мавлоно Низомиддиннинг балоғат ёшгача бўлган ҳаёти ҳақида ҳам манбаларда бирон маълумот учрамайди. Бироқ ҳаётининг кейинги йилларидаги баъзи кичик лавҳалар муаллифнинг ўз асарида келтирилган хабарлари асосида ойдинлашгандек бўлади. Жумладан, 1393 йил август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шаҳрини забт этганликлари ҳақидаги воқеаларни қаламга олар экан, унинг ўзи биринчи бўлиб шаҳардан чиққанлиги, ҳазрат Соҳибқирон билан учрашиб, суҳбатда бўлганлигини эслатиб ўтади («Зафарнома», Тауэр нашри, 1-жилд, Байрут, 1937 йил, 139-бет). Демак, у 1393 йили Бағдодда яшаган ва унинг Амир Темур билан дастлабки учрашуви ана шу йили содир бўлган.

Низомиддин Шомийнинг соҳибқирон Амир Темур билан иккинчи учрашуви эса «Зафарнома»нинг 1400 йил воқеалари баён этилган варақларда учрайди. Бу йили октябрь ойида Амир Темур Шом (Сурия) теграсида жойлашган Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Шу давр муаррихлардан бўлган Ҳофизи Абрунинг ёзишича, жангдан сўнг Жалол ул-Ислом номли амир Низомиддин Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган, ҳазрат Со-

ҳибқирон унга илтифотлар кўрғазиб, яхши қабул қилган.

Низомиддин Шомий ҳаётининг сўнги йиллари қандай кечганлиги ҳам маълум эмас. Бу ҳақда фақат тахминлар асосида хулоса чиқариш мумкин. Жумладан, Ҳофиз Абру 1412 йил воқеаларини баён этар экан, Низомиддин Шомийни марҳум сифатида тилга олади.

«Зафарнома» асарининг ёзилиши тарихига келсак, шуни таъкидлаш лозимки, мавлоно Шомийнинг ўзи берган маълумотга кўра, 804 йили (милодий 1401 йил 11 августдан 1402 йил 1 август оралиғи) Амир Темур уни ҳузурига чорлаб, ўз юришлари битилган йирик бир асар яратишга ундаган. Соҳибқирон ўша даврга қадар мунший ва котиблар тарафидан ёзилган битиклар уни қониқтирмаганлигини айтган. Ёзилажак асар бир томондан, авом халққа тушунарли содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ тарзда ёзилиши лозимлигини уқтирган. Мавлоно Низомиддин асарни унинг кўнглидагидек услубда ёзишни ўз зиммасига олган ҳамда воқеалар баёнини 1404 йил баҳоригача етказиб, «Зафарнома»ни тамомлаган ва уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тарддудида бўлган Амир Темурга тақдим этган. (Бундан кейинги Амир Темур вафотигача (1405 йил 18 феврал) кечган воқеалар кейинроқ муаррих Ҳофиз Абру томонидан «Зафарнома»га «Зайл» — «Илово» тарзида ёзилган):

Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарини ёзиш учун қандай манбалардан фойдаланган? Афсуски, бу борада на муаллифнинг ўзи бирор маълумот келтирган ва на замондошлари асарларида бу ҳақда ёзилган. Лекин, «Зафарнома» асарини тадқиқ этиш натижасида Шомий қуйидаги манбалардан фойдаланганлигини тахмин қилиш мумкин:

а) Амир Темур муншийлари ва котиблари назм ва насрда форсий ва туркий тилларда ёзган кундаликлари ва битиклари. Бу манбалар бизнинг давргача етиб келмаган;

б) муаллифнинг ўзи 1400—1404 йиллар давомида Амир Темур юришларининг шоҳиди бўлган ва ёзиб олган воқеалар;

в) Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши билан боғлиқ воқеаларни кундалик тарзида баён этилган Ғиёсиддин Алининг «Рўзномайн ғазовоти Ҳиндустон» асари.

«Зафарнома» тарихий асар сифатида XIV—XV асрларда Темур ва темурийлар ҳукмронлиги давридаги Урта Осиё, Олтин Урда хонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган. Асар муқаддимасида Амир Темур тарих саҳнасига келган 1360 йилга қадар Урта Осиёда ҳукмронлик қилган чингизий ҳукдорлар ҳақида қисқа маълумот берилган. Сўнгра Амир Темурнинг XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг бошида қилган юришларининг батафсил баёни келтирилган. Асар 1404 йил март ойида Амир Темурнинг Озарбайжонда Аррон Қаробогʻида турганлигининг баёни билан якунланиб, унинг вафотигача содир бўлган кечмишлар ёритилмай қолган.

Низомиддин Шомий асарида келтирилган воқеалар силсиласи кейинги тарихнавислар томонидан давом эттирилган. Жумладан, Темурийлардан Шоҳрух Мирзонинг тарихнависи Ҳофиз Абру юқорида эслатилганидек, «Зафарнома»га «Зайл» ёзиб, уни Темур вафотигача етказган.

Таниқли матншунос олим Феликс Тауэр «Зафарнома»нинг икки жилддан иборат илмий-танқидий матнини нашр эттирган (1937 йил—Байрут ва 1956 йил—Прага). Биринчи жилдига фақат «Зафарнома»нинг матни киритилган. Иккинчи жилдда эса ноширнинг сўзбошиси, Ҳофиз Абрудан қўшимчалар ва нусхалардаги фарқлар берилган.

Ушбу тўпламга Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асаридаги соҳибқирон Амир Темурнинг мамлакат иқтисодий аҳволини яхшилаш, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва умуман ободончиликни ривожлантиришга қаратилган тадбирлари ҳақидаги маълумотлар форсийдан таржима қилиб киритилди. Таржима ҳошиясидаги рақамлар юқорида эслатилган Тауэр нашри бетларига ишорадир.

А. Ҳуринбоев

НИЗОМИДДИН ШОМИЙ. «ЗАФАРНОМА»ДАН

(АМИР ТЕМУРНИНГ 798 ЙИЛ ШАВВОЛ (1396 й. ИЮЛ) ОИДА ТЎХТАМИШХОНГА ҚАРШИ ЮРИШДАН КЕШ ВА САМАРҚАНДГА ҚАЙТИБ ДАВЛАТ ИШЛАРИ ВА МАДАНИЙ ҚУРИЛИШЛАР БИЛАН МАШҒУЛ БЎЛГАНЛИГИ ҲАҚИДА)

Жаноби Сарой Мулк хоним, оғолар ва амирзода Шоҳрух (амир Соҳибқироннинг) истиқболига чиқиб, палос ўпиш шарафига етидилар ва бир-бирларининг дийдорларини кўриб шодмон бўлдилар. (Он ҳазрат) бир неча кун Кеш вилоятида Оқ Саройда турди, тўйлар қилдилар, шодлик ва хурсандчилик билан кун ўтказдилар. Сўнг у ердан Самарқандга жўнаб, иззату қомонлик қароргоҳида фароғат билан кун ўтказди.

Сўнгра (Амир Соҳибқирон) раиятлар аҳволини чуқур текшириб, мазлумнинг додини зolimдан олди; мамлакат ободонлигию харобалигини сўрашга илтифот кўрғазиб, (аҳволи) ҳуқуқига ўз марказидан жой берди; халойиқнинг ҳар бир синфини турли-туман меҳрибонликлар билан сийлади; саййидларни улуғлашу эҳтиром, амирларни чопону инъом, уламоларни эъзозу икром, заифларни саховату эҳсон, раиятни одиллик билан хушнуд этди. Шунинг учун унинг муборак зоти худойи таолонинг лутфу иноятига сазовор бўлди.

САМАРҚАНДНИНГ ШИМОЛИДА БОҒИ КЎШК БИНО ҚИЛГАНЛИГИ БАЁНИДА

Амир Соҳибқирон салтанат мақомида қутлуғ қарор топгач, етти юз тўқсон тўққизинчи (1396—1397) йили усталар ва муҳандисларни жам қилишга буюрди. Қутлуғ бир соату муборак бир толеда, яхши бир куну бахтли бир вақтда каромат шабадасининг Билқиси, улуғлик вилоятининг Қайдофаси амирзода Амироншоҳ баҳодирнинг қизи Беги Султон номига олий бир кўшк, улуғворлик асосига қурилган бир айвон бино қилдилар. Унинг атрофини боғу бўстонлар билан безадиладар. У жаннат каби оромижон, Эрам боғидек дилкушо эди. Олма, анор дарахтлари беҳидан оби дандон келтирар, мевазор дарахтлар шохи ўз гунчалари косасидан би-нафша гул устига мушқу анбар сочарди. (Байт):

Дарахтлари уддану, барги эса зумуррад,
Ерлари мийнодану, анбар эди туфроғи.

Амир Соҳибқирон у боғ ва саройларнинг қурилиши билан банд бўлиб бир ойни ўтказди. Сўнгра Хуросон вилоятининг ҳаммасини амирзода Шоҳрухга топширди ва улуг амирлардан унинг хизматига тайин қилиб жўнатди.

АМИР СОҲИБҚИРОННИНГ ХИЗРХОЖА УЎЛОН ҚИЗИГА СОВЧИ ҚИЛИБ УНИНГ ЎЗ УЎЛИНИ ЮБОРГАНЛИГИ БАЁНИДА

Амир Соҳибқирон ҳумоюн байроқларни Самарқандга тикиб, бу ерда турган ва фарзандларию шаҳзодалар билан биргаликда дил истагандек жам бўлган бир вақтда саховат томири ҳаракатга келиб, меҳрибонлик булутидан марҳамат ёмғирини ёғдира бошлади. Бу неъматлар шукронасига Хизрхожа ўғлоннинг ўғлини охири отаси ҳузурига қайтариб юборди. Унинг борасида ҳар хил подшоҳона инъомлар, турли-туман такаллуфотларни тақдим этди ва Ғиёсуддин Тархонни унга қўшиб жўнатиб, Хизрхожа ўғлоннинг қизини ўз хоссайи шарифи учун сўратиш мақсадида ажойиб нафис моллару гаройиб буюмлардан иборат кўп тухфалар юборди.

Улар жўнаб кетгач, Амир Соҳибқирон Қонигил мавзеига чиқиб, бир кун мамлакат тахтига ўлтирди. Ҳазратнинг оёғини ўпиш иштиёқининг зўрлигидан амирзода Шоҳрухнинг хотини Милкат ого Хуросондан бу ерга етиб келди. Шаҳзодаларнинг қайлиқлари барчалари келиб, пешкашлар тортдилар, тўйлар бердилар. Қонигил мавзеини ораста қилдилар, эшигу деворларни жавоҳир ва марваридлар билан безадилар, олтин-кумушларни тўқдилар, мушк нофаларию, анбар шамоаларини бир-бирига қўшдилар, ҳамма амирларни ва лашкарларни олтину гавҳар қадалган кулоҳга камарлар билан маъмур қилдилар. Уч ой муддат шу тарзда ўтди.

Шу аснода Амир Соҳибқирон ҳар бири бир мамлакатнинг саромади бўлган ва (ҳозирда) Самарқандда жамланган турли иқлимларнинг бинокорлари, муҳандислари ва меъморларини талаб қилсинлар ва Боғи Дилкушо биносини қурсинлар, деган фармон берди.

Боғнинг ўртасида кўшк ва подшоҳона бир сарой бунёд этдилар. Шундай бир саройки, боши осмонга, пойдевори ер марказига етади. Уни Хизрхожа Уғлон қизи Тўкал хонимга номзод қилди.

Бу ишдан фориг бўлгач, Хўжанд суви томон раvon бўлди; Чинос мавзеига етгач, Хўжанд суви яқинида қишга турар жой танлади. Шу миёнда Хизрхожа жонибидан хабарчи келиб, ҳумоюн бешик (эгаси), Билқис иқтидорли малика, ҳумо виқорли бонунинг келаётганлигидан башорат етказди. Ҳамма оғолар ва хотинлар отга минишиб, ўн кунлик йўлга истиқболга чиқдилар. Эъзозу икром маросимларини адо этганларидан кейин анвойи тақаллуфлар билан тўйлар бериб, яқинлик етдилар. Раби ул-аввал ойининг бошларида (3 декабр, 1396) Тўкал хоним ҳазрат Амир Соҳибқироннинг палосини ўпиш шарафига етишди. Соҳибқирон ҳазратлари амирлар ва қозиларни ҳозир қилиб Тўкал хонимни шаръий никоҳ билан ўзига хотин қилиб қайдига олди.

Тўкал хоним билан келган амирлар ва хотинлардан иборат мулозимларнинг ҳаммасини чексиз неъматлар, фахрли хилъатлар, зардўзи тўнлар ва безатилган тожлар билан сийлаб навозишу тарбиятлар кўрсатди. Бир неча кунни ҳамдам ва ҳамишрат бўлиб, комронликда ўтказдилар.

**(СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУРНИНГ 801 ХИЖРИЙ ЙИЛ
ЖУМОД АЛ-ОХИР (1399 Й. ФЕВРАЛ) ОИДА
ҲИНДИСТОНДАН МОВАРОУННАҲРГА ҚАЙТИШИ)**

(209) Ойнинг ўнида паншанба куни тонг отар вақтида Қобулга келиб тушдилар. Кеч кирганида Бодон деганлари Жўйи Нав даҳанасига келдилар. Бу Бодон эса катта бир наҳрдирки, уни Амир Соҳибқирон ҳазрат ҳимматининг бинокори қазиган. Бу каби бир наҳрни чиқаришга ўтган султонларнинг қудрати келмаган. Жума куни у жойдан қўзғалиб намози дигар вақтида Ғўрбанд мавзеига келиб тушдилар. Ойнинг ўн иккисида шанба куни Ҳармис довони этагида бўлдилар. У жойдан кўчиб доводан ўтдилар.

(210) Ойнинг ўн бешида сешанба куни у жойдан жўнаб, Рудак суви қирғоғида салтанат паноҳининг сарпардасини ою кун авжига етказиб тортдилар. Ойнинг

ўн олтинчисида чоршанба куни Чинор работ мавзеига тушдилар. Ойнинг ўн еттинчисида пайшанба куни Кеш довонидан ўтдилар ва Қутлуғ Юрт мавзеига тушдилар. Ойнинг ўн саккизида жума куни у жойдан Тахти Қарочага келдилар. Ойнинг ўн тўққизида шанба куни Жаҳоннамоё кўшки ва боғига келиб тушдилар. Ойнинг йигирмасида кўшанба куни Давлатобод боғи муборак ялов келиб қўниши давлатига мушарраф бўлди. Ойнинг йигирма биринчисида душанба куни очиқ кўнгил, давлат асбоблари муҳайё бўлган ҳолда Дилкушо қўшиқига келдилар. Барча хотинлар, фарзандлар ва улуғ амирлар ҳозир бўлдилар. Бу бахт юлдузларининг давлат буржида жам бўлиши жаҳон аҳлига амну амонликдан кафолат берар ва олам аҳлини фароғат ва хотиржамликка чақирар эди. Маҳдумзодалар, амирлар ва оғолар шу қадар кўп олтин нисор қилдиларки, мулозимлар олтинни этакларига йиғдилар, уларнинг ҳар бирига тавочлар орқали кўп маблағ етишди.

(211) Ойнинг йигирма иккисида сешанба куни (801 йил 22 жумод ал-охир/29 феврал 1399) фалак иқтидорли ялов баданга руҳ, танга қон киргандек, Самарқандга кирди.

(Амир Соҳибқирон) муборак ва бахтли бир толе билан иззати комронлик қароргоҳида қарор топгач, айшу ишрат ва шодмонлик мажлисини қуришга рағбат қилди. Шодлик косасини ичишдан замона юзи порлаб кетди, комронлик машъалининг ёниши билан ғам хирмони куйиб битди (Байт):

Фалак биздан кам қилган ҳар бир шодлик адосини
Замона бир карашма билан тўлдириб берди.

Шундан сўнг шаҳзода Кусам ибн ул-Аббос (Аллоҳ ундан рози бўлсин) зиёратига бориб, унинг пок руҳидан мадад сўради, у жойдан қайтиб ўз асрининг Робиаси ва ўз даврининг Зубайдаси бўлмиш опаси Тумон Оға хонақоҳига келди. Пешин намозидан кейин Боғи чинор ва Нақши жаҳонга тушди: жаҳонгушой ялов музаффар ва ғолиб, олий ҳазрат мулозимлари шоду хуррам, мамлакат обод ва маъмур, саъю ҳаракатлар қониқарли ва мақтовли (анжомга етишган).

ОЛИЙ ҲАЗРАТНИНГ САМАРҚАНД ДОРУЛМУЛКИДА БИНО ҚИЛГАН ЖОМЕЪ МАСЖИДИ БАЕНИДА (1399 ЙИЛ)

Барча айблардан холи улуғ тангри илоҳий калом ва осмоний фармон бўлмиш Қуръони мажидда: (Аллоҳга сажда қилинадиган ерларни Аллоҳга ва охират кунига ишонган кишигина қурсин), деб буюрган. Яна коинот саййиди (Муҳаммад пайғамбар), — у зотга Аллоҳнинг саломи бўлсин, — (кимда ким Аллоҳ йўлига масжид қурса, гарчи у масжид ўрдак уясидек бўлса ҳам, Аллоҳ унинг учун жаннатдан бир уй бино қилади), деган.

Амир Соҳибқирон ҳазрат кофирлару мункирларни йўқотишдан ва бузуқчиларга қарши жиҳоддан фориг бўлиб, ҳумоюн узангирлар у диёрдан Самарқанд томон равон бўлгач, дорулмулк Самарқандда бир жомеъ масжиди қуриб, бу хайрли иш билан қудрат эгаси (Аллоҳ)га яқинликка эришиш ниятини қатъийлаштирди. Бир мавзени танлаб, муборак рамазон ойининг тўртинчисида моҳир усталар, бинокор муҳандисларга буюрди, токи улар у муборак иморатнинг тарҳини тузгайлар. Улар ғоят қутлуғ бир соатда бинога асас солдилар. Унинг асослари ва арконларини тошдан кўтардилар. Олий ҳазрат эса иштиёқининг зўрлигидан шахсан ўзи иморат тепасида ҳозир бўлар ва унинг тез битишига бутун ҳимматини сарфлар эди. Охири у иморатнинг баланд кунгиралари унинг қурувчиси қадридек осмонга бош тортди, етишиб бўлмас остоналар буйруқ берувчисининг қудрат даражаларидек фалаклар чўққиларига қадам қўйди ва унинг фазоси жаннат кенлигидан ҳикоят қилар, ҳавоси эса мушки азфар исининг ёқимли таралишидан ривоят қилар, Садди Искандардек мустаҳкам, Қуббаи Ҳарамондек улуғвор; минбар ва меҳроби энг нозик санъатлар билан ораста, тоқи равоқлари Хисрави Нўширвон тоқини (аёқдан) йиққан, унда тасбеҳ айтувчилар садоси молоикалар оламига гулгула таратган, таҳлил айтувчилар овози осмон гунбазига садо солган.

Тангри таоло бу Амир Соҳибқиронни ва бу ҳазрати яздон соясини шундай хайрли ишларни шойе этиш ва эзгуликларни тарқатиш ишида кўп йиллар боқий ва пойдор сақлагай...

АМИР ТЕМУР БАҒДОДДАН ҚАЙТИБ ҚАРОБОҒДА ҚИШЛОВ
ҚИЛГАН ВАҚТИДАГИ (1401 йил) ОБОДОНЧИЛИК ИШЛАРИ
(244)

Шинкор асносида бир хароба наҳрга етдиларки, у номдор султонлару иқтидорли подшоҳлардан ёдгорлик эди. Аммо замона қўли унинг асосини вайрон қилиб, кечакундузнинг ҳодисалари унинг атрофу жавонибини тўкилтириб юборган эди. Амир Соҳибқирон ўз подшоҳона назарини у мавзеларга ташлаб деди: «номдор подшоҳлар қудратининг фойдаси, адолатшиор маликалар ғамхўрлигининг манфаати хайрли ишларни шойиъ қилиш ва яхшилиқларни ёйишдир. Ҳозирда биз ўтмиш подшоҳлардан қолган асарларни назора қилияпмиз. Бироқ, албатта, биздан ҳам бирор ёдгорлик қолиши лозимки, замонлар ўтиши билан бизнинг номимиз ўша ёдгорликда сақланиб қолсин ва унинг ажру савоби беандоза бўлсин», деди. Шундан сўнг у наҳрни қазिशга буюрди. Қудратли подшоҳлар бир қанча муддатларда унинг уддасидан чиқолмаган эдилар, чунки унинг бошланиш даҳасини Арс сувидан, Кушки Жанкаши деб машҳур бўлган мавзедан кесганлар, унинг узунлиги эса қарийб ўн фарсахга, балки ундан ҳам ортиқроқ чўзилган ҳамда ҳозир бамисоли бир дарёчадек бўлиб қолган эди. Уни бир ойга яқин муддатда тамомлаб, сув юргиздилар. У анҳорнинг этаги Сарчабил деб атаганлари мавзеда Пири Камар мазоридан ўтади, бориб Гилон ва Мозандарон денгизига қуяди. Амир Соҳибқирон у анҳорга Наҳри Барлос деб ном қўйди, токи у улуғ хонадоннинг номи шундай хайрли иш воситаси билан замона саҳифаси юзида боқий қолгай! Ҳозирги ҳолатда у вилоят аҳолиси ундан шоду хуррамдирлар, ҳамма унинг атрофида зироат ва иморат қилишга, тегирмонлар қуриб қишлоқлар барпо этишга иштиёқманддирлар. Ҳар қалай бу наҳр ўтиши билан у шаҳар ва диёрларнинг ободонлигига сабаб бўлғай. Ҳа шундай (байт):

Худонинг раҳмати бўлсин ўшандоқ бандага мудом,
Халойиққа вужудидан етар осойишу ором...

**АМИР СОҲИБҚИРОНИНГ АМИРЗОДА АБУ БАКРНИ
БАҒДОДГА ЮБОРИЛГАНЛИГИ БАЁНИДА (277)**

(Амир Соҳибқирон) шаҳзодалар ва улуғ амирларни жам қилиб, уларга дур сочувчи лафзи билан деди: «Тангри таоло рубъи маскун мамлакатларини жаҳон итоат этувчи ҳукмимизга бўйсундирди. Энди мен истайманки, жаҳон аҳли ғазаб ва қаҳримиз асарларини кўриб билганидек, марҳамат ва эзгуликларимиз аломатларини ҳам замона саҳифасига ёзсинлар ва ўқисинлар.

Шак йўқки, Бағдод ислом шаҳарларининг оналаридандир: илму фан у жойдан жаҳонга тарқалган, мазҳаблар ҳам у жойдан шуҳрат қозонган, агар бу иродамиз тақозо (этган тадбир) амалга ошса замонлар давомида яхши ном қолишига ва зўр савоб орттирилишига сабаб бўлғай», деди.

Оламга оро берувчи раъй у мақомни бошқарув рақамини давлат сулоласининг халафи бўлмиш улуғ амирзода Абу Бакр номига тортди. Курдистон, Диёрбакр ва Мординдан тортиб то Восит, Басрагача ва бу шаҳарларга нимаики тегишли бўлса — ҳаммасини унинг номига номзод қилди, мўътабар амирлардан бир жамоани катта лашкар билан унинг ҳукми остига тайин қилди; Ироқ амирлари ва аскару акобирларини унинг мулозиматига белгилади. Сўнг унга васият қилиб, Диёрбакр йўлидан кириб бориб, у томонда муфсидлардан баъзилари қолган бўлса уларни сиёсат тифига дучор қилишни, куз фасли бошланиб ҳаво мўътадиллашган пайтда Ироқи Араб томон юриб, у тарафлар аҳолисини юпантириб иморат ва зироат ишларига тарғиб қилишни, у мавзеларнинг ободонлигига қўшиш кўрсатиб ҳар нав билан бўлсада тезликда ислоҳга келтиришни, у вилоят мажруҳларини адлу эҳсон марҳамати билан даволашни топширди ва келажак йилга Аллоҳ иродаси билан Ҳижозга борувчи ҳожилар у йўлдан юрсалар керак, деди.

(279) Олам аҳли амирзодаси Амир Соҳибқироннинг подшоҳона васиятларини қабул қулоғи билан эшитиб, қуллик ерини ўпди ва зўр улуғворлигу ҳашамат билан у томонга юзланди...

**АМИР СОҲИБҚИРОН ҲАЗРАТНИНГ ОЛИЙЖАНОБЛИГИ,
АДЛ ВА ЭҶСОНИ БАЕНИДА (287)**

У мақомда Соҳибқирон ҳазратнинг олийжаноблиги, адл ва эҷсонини андак мушоҳада қилинди. Биз билган нарсамизга гувоҳ бўламиз деган иборага мувофиқ уларнинг зикри ҳар қалай кўп фойдаларни ўз ичига олади. Токи жаҳон аҳлига бу ҳазратнинг адолатли ва яхши пияти маълум бўлғой ва жаҳон султонлари унга иқтидо қилгайлар.

Бир куни Эрон имомларининг улуғлари ва Турон соҳиб ихтиёрларининг фозилларидан бўлмиш уламо-лар ва тақво шоир фузалолар билан тўла бир мажлис-да Соҳибқирон ҳазрат уларнинг билим бўстонида мурод гулини терар, диний масалаларнинг буюкларидан ва исломга оид мушкил муҳиммотлардан саволлар қилар, уларнинг ҳар бирлари эса ўз ҳолларига яраша жавоб берардилар. Тўғриси айтганда ҳар бир масала бўйича мақсад нима эканлигини тегишли тарзда фаҳмлаб, бир сўз айтар эдики, ҳамма унга ҳеч тилёғла-маликсиз таҳсинлар айтар ва подшоҳлар сўзи — сўзлар подшоҳидир (деган иборани) бунинг тасдиқи деб билар эдилар. Шу орада сўз адл ва эҷсон ва бунинг учун лозим бўлган нарсаларга келиб тақалди. Соҳибқирон ҳазратлари бу ҳақда тилдагина айтиш билан кифояланиб қолишни истамади ва эй, иймон келтирганлар, ўзларингиз қилмайдиган ишни нега айтасизлар (деган оят талаби) у мажлиснинг ҳосили бўлишини истади. Уламо-ларга қараб: «Ўтган асрлардаги уламолар султонларга яхшилик ва адолат бобида йўл кўрсатганлар, сиз нега менга раҳнамолик қилмайсизлар ва мен бажаришим вожиб ва лозим бўлган нарсаларни менга айтмайсизлар», деди. Уларнинг ҳар бирлари такаллуф билан бир сўз айтиб, у ҳазратнинг ризосига мувофиқ йўл ахтардилар ва: «Худога шукурки, Соҳибқирон ҳазрат ўзлари ҳаммага яхши йўлни ўргатадилар, бизларга ўхшаганларнинг насиҳатларига эҳтиёжлари йўқдир», — деди-лар.

Амир ҳазратлари бу сўзларга эътироз билдириб: «Менга таҳсин айтиш ва менинг мижозимга мувофиқ гапиришингиз менга хуш келмайди, вазифа шуки, сизлар ҳар тоифа ҳар бир томондан келгансизлар, у томоннинг яхши ҳам, ёмон аҳвол ва авзойини менга ай-

тинглар ва ҳеч мандан яширманглар. Мен бу сўзни сизлар менга ишонч билдиринглар ёки ундан менинг мулкимга бирор фойда етсин деб айтаётганим йўқ, зеро жаҳон аҳлига маълумки, ҳазрати парвардигор, (унинг шаъни ортсин) бизга берган бу шавкат ва улуғлик бунга ўхшаш такаллуфларга эҳтиёжманд эмас, назаримиз ҳазрат зулжалол (Аллоҳ) ризосини ҳосил қилишдирки, унинг бизга кўрсатган карамлари эвазига неъматлари шукрини бир оз адо этган бўлайлик. Уламолар бу сўзлар сидқидилдан эканлигини билгач, мамлакат аҳволидан семизу ориқ, яхшию ёмонларни очиб сўзладилар.

(288) Яна шу мажлисда Амир Соҳибқирон бир гуруҳ таниқли ва диёнатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини девони аъло томонидан бир амин билан бирга мамлакат томонларидан бирига номзод қилди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб, мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонликни раво кўрилган бўлса, зарар тиканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса ўша томонда бўлган хазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан кейин у (зулм) қоидаларини улардан йироқлаштирсинлар. Шунда дур тўқувчи лафзидан чиқариб айтди: «то шу вақтгача жаҳонгирлик ишларида зўр саъй-ҳаракат қилинди, бундан сўнг подшоҳона ният жаҳондорлик аломатларини юқори кўтаришга сарф этилажак. Бундан ғараз шулки, бундан кейин ҳар ким нимани билса беҳавотир бизнинг арз иззатгоҳимизга етказсин, ҳар нарса мамлакат ислоҳи унга алоқадор бўлса ва мазлумлардан зарарнинг дафъи шунга боғлиқ бўлса уни бизга етказишда бепарволик қилинмасин, эътимод ва тўла ишонч билан очиқ кўрсатсин.

БАЙЛАҚОН ШАҲРИНИНГ БИНО ҚИЛИНИШИ ВА УНДА ХАНДАҚ ҚОВЛАНИШИ БАЁНИДА

(Амир Соҳибқироннинг) олий ҳиммати жаҳон аҳли аҳволининг осойишталигига қаратилганлиги ва шунга сарфланаётганлиги туфайли равшан қалби ойнасида

шу нарса юз кўрсатдики, «Турон мамлакатида машҳур мавзеларни иморат қилганимиздек Эрон мамлакатида ҳам биз ҳазратдан ёдгорликлар қолгай». Илоҳий фармон — (у сизларни ердан яратди ва унда жойлаштирди) — га мувофиқ иморат қуриш оламда матлуб ва марғуб бир иш бўлганлиги ва Аллоҳ таоло (у сизларни ер юзига халифа қилди, мартабада баъзиларингизни баъзиларингиздан юқори қўйди, токи бу давлат ва баланд даражада сизлардан нима содир бўлишини синагай) деганлиги туфайли Амир Соҳибқирон ҳазрат хоҳладикки, ундан жаҳонда подшоҳона асарлар ва хисравона ёдгорликлар боқий қолгай, бинобарин Байлақон ерида бир мавзеда шаҳар бино қилишга олий ишорат содир бўлди. Бир шаҳар тарҳини чиздилар: у кенг бир девор, чуқур бир ҳандақ, тўрт бурчак шаклида бозор, кўп уй-жойлар, ҳаммом, сарой, майдон ва чаманзорлардан иборат эди. Шаҳар деворининг айланаси шаръий газга икки минг тўрт юз газ, девор кенглиги ўн бир газ, деворнинг баландлиги кунгиралари тепасигача ўн беш газга яқин, хандақнинг кенглиги қирқ газ, чўнқирлиги қарийб йигирма газ, шаҳар девори бўйлаб соқчилар ва посбонлар учун уйлар, белгиланган унинг тўрт томон бурчагидан ҳар бирида бир бурж — минора кўтарилган, чиқар жойлар тош отиладиган жойлар тартибга келтирилган. Ҳақиқатда агар бирор комкор подшоҳ шундай бир мавзени тиклашни хоҳласа аввал бир муддат асбоб-ускуналарини тайёрлагач, агар бир йилда уни битиришга муяссар бўлаолмаса, ҳамма тажжуб қиларди. Шундай қуруқ бир саҳрога тайёргарлик кўрмасдан, асбобу олат йиғмасдан, ёлғиз олий илтифот билан шу қадар олий бир иморат ва баланд шахристонни барпо этиши бир ой муддатда тамомига етди. Донишмандлар бу комронликка таажжуб қилдилар, жаҳондида кишилар у имконият ва корфармоликка офаринлар ўқидилар, олам аҳли шиддат ва интиқом чехрасини, инъому икром юзини унинг жаҳонгирлиги ойнасида ошкора қурдилар, унинг интиқом шери панжа очса, бутун бир жаҳонни зеру забар қилади, агар эҳсон лаби ширин табассум қилса — бутун бир оламни ҳур ва мунаввар этади. Жаҳон халқи билдиларки у ҳазрат Соҳибқирон қудрат эгаси (Аллоҳ)нинг жамолий тажаллиётининг кўриниш ўрнидир. Тангри таоло унинг марҳамати соясини жаҳонга ва жаҳон аҳлига доимий қилсин, давлати қуёшини машриқу мағрибга нур со-

**чишда сақласин! Муҳаммад ва унинг хонадони ҳаққи!
Бу икки байт ушбу китоб муаллифи назмидандир:**

Ўтканда ҳижратдан саккиз юз олти (1403-1404) ва бир каср
Армон ва Гургин ғозотидини воқе қайтиш бўлди.
Шундай бир шаҳарни қурди бир ой ичида
Жаҳон довари Темур—мулку, миллату дин қутби.

УЛУҒ АМИРЗОДА АБУ БАКРНИНГ БАҒДОД ШАҲРИГА БОРИБ ТУШГАНЛИГИ БАЕНИДА (290)

Шу миёнада катта бир лашкар билан Бағдод томон кетган улуғ амирзода Абу Бакр баҳодир ҳумоюн соябони у шаҳарлар устига ташланганлиги ҳақида Бағдоддан хабар келди.

Улуғ амирзода у диёр устига соясини солиб раият-ни юпантириб, иморат ва зироатга машғул қилди ва вилоятнинг тоқу равоқига етишган қаср—вайронлигини Қисродек ўз адли билан тузатишга киришди. У мамлакат оворалари ва у вилоятдан қочиб кетганлар бу хабардан шодмону масрур бўлиб давлат ҳақида дуо қилдилар ва бу томонга қайтиб келишга азм қилдилар. Улар вилоятларнинг гўзали бўлган бандаларга марғуб Бағдод тез орада қайтадан амну омонлик мақомида жилва қилиб, бу давлат шону шавкати туфайли ободончилик умид қўйиб чин кўнгилдан ишонадилар!

БАЙЛАҚОН АНҲОРИНИНГ ҚАЗИЛИШИ БАЕНИДА

Ободонлик боисларидан бири, балки олти заруриётлардан бири—сувдир. Инсон тириклигининг турғунлиги сув билан боғлиқдир, балки аслида ҳамма ашё сув билан ҳаётдир. (Оятда ҳам «Биз сувдан ҳамма нарсага жон бағишладик» дейилган). Яна худойи таоло охират неъматлари зикрида ҳар жойдаки боғу бўстон ва жаннатнинг жовидон неъматини зикр этса, уни оби равонлари била безатган? (улар) учун тагида анҳорлар оқуви боғлар (яратдик).

(Шулар боис Соҳибқирон ҳазратнинг) хисравона ҳиммати ва подшоҳона иродаси у жойда яшовчилар ва хосу омнинг фаровонлиги учун бир наҳр қазимоққа

жазм қилди: жаҳон итоат этувчи фармон содир бўлдики, Арс наҳри қанорасидан бир ариқ чиқарсинлар, у Байқалондан ўтсин, шу жойда яшовчи одамлар, экинзорлар ва қишлоқлар истеъмолидан ортуғи Кур наҳрига бориб қуйсин, узунлиги олти фарсах, кенглиги тахминан ўн газ бўлсин. Голиб лашкарнинг барча ёсоқийларини шу ишга машғул қилдилар. Давлат амирларини уларга ишбоши қилиб тайинлади. Сўзсиз бир йилда бажарилиши мумкин бўлган шундай катта бир ишдан кўп ози билан бир ой муддатда фориг бўлдилар. Абадиятга улангур давлатнинг куч қуввати ва Соҳибқирон ҳазратнинг пок нияти баракоти билан шаҳар ва вилоят у наҳрдан маъмур бўлди.

МУИНИДДИН НАТАНЗИЙ ВА УНИНГ «МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ» АСАРИ

Темурийлар даври тарихчиси Муиниддин Натанзий ўзининг «Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» («Муинийнинг танланган тарихлари») асарини ҳижрий 816 (1413—14) йилда Шерозда ёзиб тугатган ва уни ўша пайтда Форс вилояти ҳукмдори бўлган темурийзода Мирзо Искандар ибн Мирзо Умаршайхга бағишлаган. Форс тилида битилган бу асар бизнинг давримизгача кам нусхаларда етиб келган ва унинг қўлёзма нусхалари Лондон, Санкт-Петербург ва Машҳад шаҳарларидаги кутубхоналарда сақланмоқда.

Асар муаллифининг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги маълумотлар ғоят кам. Темурийлар даври тазкиранависларидан фақат Давлатшоҳ-Самарқандийгина ўзининг 1486 йилда ёзиб тугатилган «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарида Натанзий ҳақида қуйидаги қисқача маълумотни келтирган: «Мавлоно Муиниддин Натанзий Султон Искандар даврида Ироқи Ажам ва Форсда шуҳрат топган олимлар ва шоирлар жумласидан бўлиб, илмда замонасининг етакчиси эди ва Мирзо Искандарнинг мақомат ва ҳолати ҳамда тарихини ёзган».

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний» Марказий Осиё ва унга қўшни мамлакатларнинг энг қадимги даврдан то Амир Темур вафотигача бўлган қисқача тарихини ўз ичига олади. Амир Темур даври воқеалари асарда бирмунча муфассал тарзда ёритилган.

Амир Темурга замондош бўлган ва Соҳибқирон тарихига бағишлаб асар яратган бошқа муаллифлар каби Муиниддин Натанзий ҳам ўз китобида сиёсий воқеалар ва ҳарбий юришлар тавсифига кенг ўрин ажратган. Лекин у айрим ҳолларда қисқача тарзда бўлса-да, Амир

Темурнинг ички сиёсат соҳасида амалга оширган муҳим тadbирлари ҳамда мамлакатни ободонлаштириш, халқ ҳаётини фаровонлаштириш ва илму фанни тараққий эттиришга катта эътибор берганлиги ҳақида ғоят қимматли маълумотлар келтирган. Ушбу асарда Амир Темур бир қатор илмлардан яхши хабардор фозил инсон ва илму фан аҳллариغا ғамхўрлик қилишни давлат сиёсати даражасига кўтарган оқил ҳукмдор сифатида тасвирланади. Масалан, бу асардан Амир Темурнинг ўз давлати ҳудудидаги мадрасаларда таҳсил олаётган талабаларга моддий ёрдам сифатида бериладиган маблағни анча юқори қилиб тайинлаганлиги маълум бўлади. Ушбу далилларга таяниб, Мовароуннаҳрда Улуғбек даврида илму фаннинг мисли кўрилмаган даражада юксалишига Амир Темур давридаёқ замин ҳозирланган эди, деб комил ишонч билан айтиш мумкин. Қуйида келтирилган парчалар 1957 йилда Техронда француз шарқшуноси Жан Обен тарафидан амалга оширилган нашридан таржима қилинди.

Ғулом Каримов

МУИНИДДИН НАТАНЗИЙ. «МУНТАХАБ УТ-ТАВОРИХИ МУИНИЙ»ДАН

АМИР СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ТАХТИГА ЧИҚҚАНДАН СУНГ РУЙ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР ЗИКРИ

Амир Соҳибқирон Балхни фатҳ қилиш ва у ердаги бошқа ишларни саранжом қилгач, жўнаш жиловини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди. Ҳар жойдан келган амирларга ўз хоҳишларига биноан ватанларига қайтишга руҳсат этди. Амир Соҳибқирон музни кўприк қилиб, Жайхун дарёсидан ўтди ва Шаҳрисабзда бир неча кун тургач, Самарқандга отланди. У бу табаррук шаҳарни ўзининг тахтгоҳи қилиб белгилади ва шаҳар деворларини қурдирди. Унинг олий шахси истиқомат қилмоғи учун бу ерда бир қатор уйлар бино қилинди. Андак фурсатда Самарқанд шу қадар гўзал ва обод бўлдики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳам кўркам боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этилди. Рубъий маскуннинг барча жойларидан жуда кўп одам-

лар бу муборак шаҳар томон отланиб, ҳазрат Амир Соҳибқироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Амир Соҳибқирон ғурбат ва маҳрумлик йилларида Худойи таоло олдида қандай аҳду паймон қилган бўлса, тўла-тўқис ушбу тарз ва қоидалар асосида Худонинг бандалари билан муомала қилишни ўзига касб қилди. Энг аввал барча йўлларда ёмлар¹ барпо этишни буюрди ва халқ ўтадиган жойлардаги харобаларни тuzатиб, обод қилдирди, Олий работлар ва хонақоҳлар қурдириб, фақиру мискинлар учун хайрия тарзида уларнинг эшикларини очиб қўйди. Яна ҳазрати Расул—унга Аллоҳнинг саловати ва саломи бўлсин — хонадони аҳлига муҳаббат билан қарашни ўзига фарз деб билди ва саййидларга нисбатан мислсиз эъзозу икром кўрсатди. Имомлар, ислом уламолари, қозилар ва улуғ шайхларга бўлган ҳурмат-эътиборини шу даражага етказдики, илму фан беҳад равнақ топиб, талабаларнинг нафақаси лозим бўлган миқдордан ҳам кўпроқ қилиб белгиланди. Бунинг натижасида бир неча минг турли илмларни эгаллаган соҳибкамоллар, саноққа сиғмайдиган даражада кўп қалби дарё истеъдод эгалари унинг улуғвор хонадони саҳовати ҳадялари нуридан замона чеҳрасида зоҳир бўлдилар. Камолот хилъатини кийган ҳар бир олим ва етуклик нишони бўлган ҳар бир фозил иззат, мартаба ва шуҳратга сазовор бўлди. Чунончи, Амир Соҳибқирон кўп муддатгача заминнинг бепоян гиламида яшовчи халойиқнинг шоду хуррамлигига боис бўлиб, улкан бир давлатни идора этди ва мозий султонлари афъоли ҳамда ўтмиш амирлари атворидан «Тоza нарсени ол ва ифлосни қўй» матали тақозосига кўра мулк ишларининг яхшиланишига ва мусулмонлар ҳаётининг фаровонлигига хизмат қиладиган қоидаларнингина ўзига шиор қилиб олди. Булардан бошқаларига эътибор қилмас, балки улардан нафратланарди. Андак фурсатда Амир Соҳибқироннинг барча тобелари ва яқинлари, аркони давлатдан тортиб то ҳазратнинг аъёнларигача — жами амирлар ва вазирлар «Одамлар подшоҳларининг динига эътиқод қиладилар» матали тақозосига мос хислатларга эга бўлишди. Қолган авом ҳам

---

¹ Ём (ёмхона) — элчилар, чопарлар ҳаракат йўлларида от алаштиришлари ва керак яроқларни ҳозирлашлари учун тайин қилинган манзил.

«инсон эҳсоннинг қулидир» дейилганидек, итоат камарини жон белига боғлаб, мисра:

Жон камарвор бар миён бастанд,
(Жонни камар каби белга боғлашди)

ва бағоят ҳамжиҳатлик билан садоқат ва хизмат бошини ихлос чизиғига қўйдилар. Масалан, агар Амир Соҳибқирон Машриққа ё Мағрибга, ёки ернинг нариги чеккаси томон отланса ва бирон кимсани ўз пойтахтида ноиб сифатида қўйиб кетса, олий ҳазратнинг ўзи турган вақт ва ўрнига ноиб идора қилган пайтдаги аҳвол ўртасида қилчалик ҳам фарқ бўлмасди. Сиёсатда танқол¹ ва ясоқ² истехкомини шу даражада мустаҳкамлаган эдикн, ваҳима ва шубҳа унга дахл қилолмасди. Адолат ўрнатишда шу қадар ғайрат қилдики, унинг салобатидан фил пашшага тавозе қиларди. Бани башар ўртасида бирдамлик расмини барқарор қилди ва адовату хусумат бутунлай орадан қўпди. Бўриларнинг панжа ва тирноғини қисқа қилди ва кичикларни кучли ва катта қилди. Шунингдек, адолатнинг камолоти жиҳатидан барча замонлардаги одил ҳукмдорлардан устун эди.

Амир Темурнинг доҳиёна ва ҳикматли тадбирларидан яна бири шу эдиким, фуқаро ва илм толибларининг мадрасалар вақфларига бўлган ҳуқуқларини ҳар кимнинг ҳақиға кўра ва вақф қилувчининг шартларига риоя қилган ҳолда тайин қилар, қатъиян ва асло вақф молига дахл қилмасди. Вақфлар молидан унинг хазинаси учун ҳеч нарса олмасликни вазирларга қаттиқ тайинларди.

Шунингдек, Амир Соҳибқирон илму ҳикмат аҳли ва фан арбоблари билан ғоятда улфатлашган эди. Уларни эъзозу икром қилишда муболағалар кўрсатарди. Тарих китобларини эшитиш орқали умматлар насаби ва шарҳи ҳолларини, Турк, Араб ва Ажам подшоларининг бўлган жойлари ва қилган ишларини ва бу илмнинг бошқа тармоқларини жуда чуқур эгаллаган эди. Мунаввар кўнгли ва муборак хотири бир равшан кузгуга

¹ Танқол — лашкар йиғилиши ҳақидаги визом.

² Ясоқ — Чингизхон қонунномаси. Унинг айрим қондалари Амир Темур даврида ҳам амалда бўлган.

айланган бўлиб, сирлар акси, фикрлар туби, ишлар оқибати ва тадбирлар хотимаси офтоб шуъласи янглиғ унинг наздида ойдин ва яққол эди. Унинг бахтиёр ноиблари тасарруфи доирасига кирган жамики мамлакатлардаги майфурушлик дўконлари ва майхоналарни йўқоттирди. Холбуки, Султониянинг узун кўчасидаги майхоналардан, Шерознинг «Доруллуфт»идан, Қирмоннинг қуй-кўчасидаги ва Хоразмдаги майхоналардан ҳар кунни бир нечта туман маблағ (хирож) йиғиларди.

Яна унинг мажлисида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалалар баҳсида устунликка эришар, аксар ҳолларда у кўрсатган ечим асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида етарли маълумотга эга эди. Ахлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики, унинг сўзлари ва рафторининг ҳусну жами фазилатлар бобининг дебочаси бўлди. Унинг юриш-туриш тарзи табиий мезон ва одатга айланди. Ўзининг аксар вақтини саййидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди. Шеър:

Уро аз ҳама донише баҳра буд,
Ба шоҳи ва соҳибдили шухра буд.
Худо ҳар киро сарфарози диҳад,
Мапиндор к-онро ба бози диҳад.
Қи онкас сазовори шоҳи бувад,
Қи манзури лўтфи илаҳий бувад.

Таржимаси:

(У ҳамма илмлардан баҳраманд,
Шоҳлик ва олижаноблик билан машҳур эди.
Худо ҳар кимга юксак мартаба берса,
Шунчаки берибди-да, деб ўйламагин.
Шоҳликка сазовор бўлган киши,
Илоҳий лутфга мушарраф бўлгандир.)

ҲОФИЗИ АБРУ ВА УНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Ҳиротлик тарихчи Шиҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий (Хавофий) фанда кўпроқ Ҳофиз Аbru лақаби билан машҳур бўлиб, темурийлар даврининг асосий тарихчиларидан бири эди. Унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот сақланган, туғилган йили номаълум, вафоти 833 (1430) йил, Зинжон шаҳри ёнида дафн этилган.

Ҳофиз Аbru дастлаб, Амир Темур хизматида котиблик қилган ва айни пайтда тарихнавислик билан ҳам шуғулланган; география ва геодезияни яхши билганлиги, шеърлар битганлиги ҳам маълум. Умуман олганда, у ўз даврининг кенг қамровли олимларидан бўлган дейиш мумкин. Амир Темур вафотидан сўнг Ҳофиз Аbru Темурийлар давлатининг пойтахти Ҳирот шаҳрида Мирзо Шоҳрух саройида тарихнавис бўлиб хизмат қилади.

Ҳофиз Аbru тарихнавислик фаолиятининг бошланишида Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарига «Илова» («Зайл») ёзиб, унда тарихий воқеалар баёнини Амир Темурнинг етти йиллик юришидан қайтиш чоғидан бошлаб то унинг вафотигача етказган. Умуман олганда, Ҳофиз Аbru иккита йирик асар ёзиб қолдирган.

Улардан бири тарихий-географик мазмундаги асар бўлиб, махсус номи йўқ, фанда одатда «Ҳофиз Аbruнинг тарихи» номи билан танилган, форс тилида. Муаллиф ушбу асарини 817 (1414) йилда ёзишга киришиб, кейинги йилларда тўлдириб борган ва 823 (1420) йил ниҳоясига етказган. Асар икки жилддан иборат: биринчи жилд — Ернинг географик тавсифи, Форс ва Қирмон ўлкасининг қисқача географияси ва тарихини; иккинчи жилд — Хуросон географияси ва тарихи ҳамда

Мовароуннаҳрнинг қисқача географик тавсифини ўз ичига олади.

Иккинчи асар тўрт жилддан иборат «Мажмаи таворихи султония» номли йирик тарихий тўплам бўлиб, унинг тўртинчи жилди «Зубдат ат-таворихи Бойсунғурий» деб аталган. Тўртинчи жилд Амир Темур ва Мирзо Шоҳрух салтанати тарихини ўз ичига олади, форс тилида 826 (1423)—830 (1427) йиллар давомида ёзилган.

Юқорида санаб ўтилган ҳар иккала асар ҳам қимматли манба ҳисобланиб ва ҳозирги пайтда улардаги маълумотлар асосида талайгина илмий ишлар ёзилган, улардан лавҳалар таржима қилинган. Бироқ ҳанузгача иккала асар бирор тилга тўла илмий таржима қилинмаган. Қуйида биз Ҳофиз Абрӯ асарларидан ободончилик ва маданий ҳаётга оид лавҳаларни таржима қилдик.

О. Бўриев

ҲОФИЗИ АБРҮ. «ГЕОГРАФИЯ»ДАН

ҲИРОТ ВА УНГА ТОБЕЪ (ЖОП)ЛАР ҲАҚИДА¹

Хуросон, айниқса, доруссалтана Ҳирот, гарчи уни бино этишда бир неча улуғ подшоҳлар саъй-ҳаракат қилган бўлсалар-да, бироқ (Шоҳрухнинг) бахтли ҳукмронлиги замонида беқиёқ равнақ топди ва юксалди. Шоҳрух саккиз юз еттинчи (1405) йили уни қайта қуришга ишорат қилди...

Кўча-бозорлар қадим замонда усти ёпилмаган бўлиб, чанг-ғубор асоратидан ва ёгин-сочиндан бозорчилар ва савдо аҳли заҳмат чекардилар. Подшоҳ (Шоҳрух) фармони билан бозорларнинг асосини ганч ва ғиштдан ишлаб, олий тоқлар барпо этдилар, бозор расталарини бир-бирига қўшдилар, ҳар ер-ҳар ерда ёруғ тушиб тириши учун туйнук қолдирилди. Кузатувчилар нигоҳида ул дилкушо жой расталар бўйича жойлашган дўконлар, баланд супалар, юксак ҳужралар ва бо-

¹ Таржима асарининг ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёмаси, №5361 матни асосида бажарилди (222^б—227^б варақлар).

зордан иборат эди... Чорсу мураббаъ (квадрат) шаклида қурилган бўлиб, атрофдаги яхши жойларнинг марказига жойлашган. Бу ерга тўрт дарвозадан тўртта раста чўзилган...

Подшоҳ Шоҳрух шаҳарнинг шимол томонида, қўрғон этагида, жануб томонида бир-бирига туташ мадраса ва олий хонақоҳ қурдирди, оралиқ масофа катта сарой саҳни билан баланд супадан иборат эди, кириш эшигининг икки томонидан бир-бирига рўпара икки минора жойлашган. Бани одам муҳандислари ва муқаддир (қурувчи)лари шундай бир фикрда ва иттифоқдадиларки, чунончи, ер юзида ундан баландроқ, узунроқ, нозикроқ, девори мустаҳкамроқ ва мукамалроғини қурмаганлар. Миноралар тагидан тепасигача мармар тошдан қурилган, куфий китобалар билан безатилган, бир киши унга маъқалий услубида хат битган. Улардан бирини устод Қувомиддин, ганчга нақш ўйиш санъатида ягона, тенги йўқ уста, иккинчисини Қуръонни қироат билан ўқий оладиган Хожа Али Ҳофиз Табризий қурган... Улар мустаҳкам ва латофатли гумбазлар қуришда бағоят уста ва ниҳоятда ҳунарманд эдилар. Уни лойиҳалашда ва қуришда ажойиб шакллар, ҳашаматли, ҳақиқий нозик санъат ишлатиб, тезкорлик билан қуриб тақдим этдилар. Иморат санъатидаги нафисликлардан бирортасини ҳам эътибордан четда қолдирмадилар.

Бугунги кунда ер юзида дарс ва фатво учун ундан кўркамроқ мавзе ва тароватлироқ мавқе кўрсата олмайдилар. Жуда кўп экинзор ерлар ва мулклар унга вақф қилинган. Мадрасанинг тўрт супасида илмда ва таълимда энг етакчи тўрт мўътабар донишманд дарс ўқишади; қобилиятли талабалар илму фазилат ўрганиш билан машғулдилар, хоноқоҳда ҳофизлар каламуллоҳни тўла тиришқоқлик билан қироат қилишмоқда, дарвишлар ва фуқаролар кечаю кундуз унинг дастурхонидан бахтиёрдилар.

Қуббат ал-ислом Ҳирот ҳазрат салтанат шиор Шоҳрухнинг ватан ва шаҳар қилиши натижасида, ишончли арбобларнинг балқиб турувчи қуёши, аслзодалар ва ҳақиқатгўйлар қибласи, улуғлар ва яхшилар каъбаси, дин ва тақво аҳлининг маркази, зоҳидлар, ибодат қилувчилар, мискинлар, эътиборли сўфийлар, дин ҳомийлари паноҳига айланган эди...

Мазкур подшоҳ ҳукмронлигида, у узоқ айём барда-

вом бўлсин, Ҳирот шаҳри тўла равнақ ва тартиб топди. Дин аҳлининг ўз подшоҳлари олдидаги мажбуриятлари, унинг аҳолиси мавқеи ва улуғлиги бўйича, ҳар ким ўз мартабасига қараб шаҳар қурилишида қатнашди.

Давлат арбоблари ва сарой аъёнлари деворлар ва қасрлар қуриш, кўшк ва боғлар бунёд этиш, тоқ ва равоқ барпо этиш билан машғул бўлдилар. Жаннат боғлари рашкдан хижолат чекадиган боғлар ва сайргоҳлар қуриб битказилди.

Салтанат шиорли ҳазрат Шоҳрух... истаги билан Ҳирот шаҳрининг шимоли-шарқий томонида, илгари Боғи Сафед деб аталган мавзеда, яна бир қанча мавзени унга қўшиб, зодаганлар, меъморлар, бинокорларни йиғиб, саккиз юз ўн учинчи йили зулқайда ойининг йигирма тўртинчисида жума куни (1410 йил 20 мартда) кенг бир боғ ва бир кўшк қурилишига асос солдилар. Устод ва боғ қурувчилар, меъморлар... кенгашиб, унинг лойиҳасини шундай бир тарзда туздиларки, жаҳон бино бўлиб, олам яратилиб, ҳеч ким унга ўхшашини кўрсата олган эмас... Ана шундай иморат қисқа вақт ичида қуриб битказилди...

Ҳирининг ўзига хос шамоли бор: ёз фаслининг бошланишида, яъни шамол лозим бўлганда эса бошлайди. Бу шамол шимол томондан эсади. Шу сабабдан иморатларнинг бодгирларини фақат бир томондангина очадилар.

Турли нав яхши мевалар бор, айниқса, узумнинг юз хили бор, ҳар бир нав алоҳида ном билан аталади.

Ҳирот шаҳрининг беш дарвозаси бор: шаҳарнинг ғарби, яъни қибла томондаги дарвозасини Ироқ дарвозаси дейдилар; шаҳарнинг шарқ тарафидагисини Хуш дарвозаси дейдилар; жанубдагисини Сижистон ва Ҳиндистон томонга қараганини Фирузобод дарвозаси деб атайдилар; шимолий деворининг иккита дарвозаси бор: серқатновини Майдон дарвозаси ёки Барамон дарвозаси, ёхуд Малик дарвозаси деб ҳам атайдилар; бошқа бири бу дарвозадан шарда, шаҳар девори бурчагига яқин жойда бўлиб, уни Қипчоқ дарвозаси деб атайдилар. Бу дарвозадан бошқа, қолган тўрт дарвозанинг қай биридан кирилмасин, тўғри бозорга борилади, яъни шаҳар ўртаси Чорсугачадир.

Ҳар бир дарвозагача бир нечта катта темир эшиклар ўрнатилган. Дарвозалар оралиғи бир қисм масофада туя бўйни шаклида бурмадир. Хандақ устига осма кўприк боғланган.

Шаҳар деворининг эни қадимда, яъни бунёд этилган вақтида олтмиш газ бўлган, баландлиги ўттиз газгача етган. Кейинчалик девор ва шинаклар хокрездан ажратилди; ҳозирда ҳар қайси томондаги девор узунлиги икки минг газ ва ундан ортиқдир. Хандақ ташқарисининг айланаси бир фарсанг.

Дарвозалар оралиғида, то бурчаккача; девор устига буржлар қурилган ва тўрт арконида тўртта катта минораси бор. Шарқий деворга қурилган иккита минорадан бирини, шимол томондагисини, Али Асад минораси ва жанубдагисини — Ҳариқ минораси деб атайдилар; ғарбий деворга қурилган иккита минорадан (бирини), шимол томондагисини Хокистар минораси, ғарбдагисини эса Самъониён (Шамъониён) минораси дейдилар.

Шаҳарнинг шимолий деворида одил подшоҳ Ғозонхон замонида Малик Фахриддин курт тупроқ устига хом ғиштдан алоҳида қўрғон қурдирди.

Ҳазрат салтанат шиор Шоҳрух саккиз юз ўн саккизинчи йили (1415—1416) мустаҳкам қалъа, забт этиб бўлмайдиган қўрғон асосини бунёд этишга киришди... Шоҳрух буйруғи билан уни кенг қилиб ўраб олдилар.

Бу қалъа Ҳирот шаҳрининг шимол тарафидаги девор билан туташ қурилган бўлиб, уни курт маликлари замонида Малик Фахриддин қурдирган ва Ихтиёриддин ҳисори номи билан машҳур бўлди... Амир соҳибқирон (Амир Темур) Ҳиротни фатҳ қилган вақти (1383 йил) да уни бузишни буюрди ва шаҳар деворларини хароб қилдилар, аммо қалъани ишончли кишиларга топширди; бир қанча вақтдан кейин эса қалъа билан шаҳарнинг асл девори орасида, таки қалъага саркуб бўлмасин учун, фосила пайдо қилсинлар деб буюрди; шарқ томондан эллик газ деворни тагигача қулатдилар ва нухада келтирилганким, унда етти юз минг киши ишлаган. Ҳазрат соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг, ҳазрат салтанат шиор Шоҳрух Ҳирот шаҳри деворини қайтадан қурдирди, чунончи бу ҳақда (юқорида) айтиб ўтилди...

Бугунги кунда тупроқ устига хом ғиштдан барпо этилган ўша эски қалъа ўрнида оҳак, ганч ва охардан

бир қўрғон қурдирдики, тупроқ устида қурилган бу каби мустақкам бинони ҳеч бир мамлакатда кўрмаганлар. Уша жойда ушбу қалъани тош ва ғишдан бунёд эттирди ва жуда чиройли қилиб икки йил муддат ичида қуриб битказилди. Қалъанинг бир дарвозаси шаҳар ичида, иккинчиси шаҳар ташқарисида эди.

Муаллифнинг ушбу қурилиш тавсифи ва унинг тарихи ҳақида ҳамда ҳазрат салтанат шиор Шоҳрух ва унинг фарзандларини мадҳ этиб, Аллоҳ уларнинг салтанатини абадий қилсин, ёзган бир қитъа (шеър) бор. Бу байтлардан баъзилари қалъа китобаларида битилди...

Аммо Ҳиротга қарашли жойлар ва атроф ерлар булуклардан ва вилоятлардан иборатдир. Ҳирот жулгоҳ (вилоят)идаги шаҳарга туташ жойларни булуклар деб атайдилар.

Ҳиротруд (Ҳирируд) билан Фушанж (Бушанж) ораси узунасига тахминан ўн беш фарсах ва энига беш фарсах келади. Бу жулгоҳ узунасига шарқдан ғарбга йўналишда ястанган. Булуклар дарёдан шимол томонда ҳам, жануб томонда ҳам жойлашган, дарё эса жулгоҳнинг ўртасидан оқади. Дарёнинг ҳар иккала томонидан ариқлар чиқарилган, обод қишлоқлар ва экинзорлар барпо этилган. Ҳар битта ариқни бир булук ҳисоблайдилар...

БОДҒИС (ВИЛОЯТИ)

Подшоҳ Чингизхоннинг лашкари Хуросонга (бостириб) кирган пайтда Бодғис жуда обод эди. Колвин ва Ақшур каби йирик шаҳарлари, ҳар бирида йигирма минг-ўттиз минг аҳоли яшайдиган қасабалари бўлган. Чингизхоннинг қўшинлари у ерда жуда кўп қирғинлар қилдилар ва (китобимизнинг) тарих қисмида бу ҳақда баён қилинажак Аллоҳ таолонинг розилиги билан.

Ҳозирги (подшоҳ Шоҳрух салтанатининг) саодатли айёмида (қатта) бир ариқ қазилган ва юқорида санаб ўтилган қишлоқлардан ташқари яна икки юзга яқин экинзорлар (мазраъа) бор. Уларнинг номлари девон дафтаридида қайд этилган ва ортиқча тафсилотга ҳожат йўқ. Шу сабабдан қисқача тўхтаб ўтилди (220^a ва-рақ).

МУРҒОБ (ВИЛОЯТИ) (288⁶)

(Мурғоб) — Ҳирот ноҳияларининг шимол чеккаси- дир. Ундан сўнг Чечекту (вилояти) келади ва уни Балх (вилояти)га киритадилар. Мурғоб (вилояти) Бодғистон шимолида жойлашган. Бу жой Мурғоб дарёси соҳилида бўлганлиги учун уни «Мурғоб» дейишган. У ердаги ободончиликнинг аксар қисми қуйидагича бўлган: ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур) Хуросон мамлакатини забт этгач, (унинг буйруғи билан) амирлар ва аркони давлат ҳар бири биттадан ариқ қаздирдилар ва шу асосда ободончилик қилдилар ва экинзорлар барпо этдилар. Чунончи, ҳозирги вақтда деҳқончиликда мазкур ариқлар қуйидагилардир: Дилкушо ариғи, Ганжравон ариғи, Дарбанд ариғи, Ганжхона ариғи, Умар Тобон ариғи, Оқ-Бўқо ариғи, Қутлуқ Темур ариғи, Шайх Абу Саъд ариғи, Шайх Али ариғи, Давлатшоҳ Жондор ариғи, Гулбоғон ариғи, Қутлуғ хотун ариғи, Ҳасан Жондор ариғи, Амир Алоуддин ариғи, Санжидак ариғи, Наврўз ариғи, Кабекчи ариғи, Менгли хожа ариғи, Қавсанжон ариғи, Али Малик ариғи.¹ Ҳозирги вақтда унда бешта қишлоқ бўлиб, Марўчоқ унинг қасабаси эрур (288⁶ варақ).

МАРВ ВА УНГА ЕНДОШ ЕРЛАР (236^a варақ)

Марв—Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан саналади. Чўлда жойлашган ва ҳеч қайси томондан тоғ кўринмайди...

Подшоҳ Чингизхон Эрон мамлакатларига юзланганда аввал Балх шаҳрини эгаллади... Сўнгра шаҳзода Тўлихонни саксон минг аскар билан Хуросон ўлкасини эгаллашга тайинлади ва аҳолидан қилични аямасликни, бешикдаги боладан юзга кирган чолгача барчасини ўлдирмоқни васият қилди.

Тўлихон олти юз олтинчи йил раби ул-аввал ойининг ўрталарида (1219 йил, июнь) Толиқон ҳудудидан Харлонни босиб олиш учун жўнади. У дастлаб Марв шаҳрига етиб борди. Уша пайтда Харлон вилояти, хусусан Марв шаҳри жуда обод эди. У узоқ муддат да-

¹ Ариқлар номи нусхаларда ноаниқ берилган: улардан баъзилари *Ҳофиз* *Абру* «География»сидан Хуросон қисмининг *Д. Кравульский* нашр этган (Вейсбаден, 1982) матнидан олинди.

вомида Султон Санжар (давлати) нинг пойтахти бўлган ва ўша кезларда Марв шаҳрини «Марви Шоҳижон» дейишаркан. Марвда учта жомеъ масжиди бўлиб, жума куни учала масжид ҳам одамга тўларкан.

Марв шаҳрида тўқсон минг жангчи бор эди, улар жангга киришдилар. Ниҳоят, Тўлихон шаҳарни босиб олди. Бир неча кун давомида одамларни чўлга олиб чиқдилар ва эркакларни хотинлардан ажратиб, ҳаммасини қириб ташладилар, шаҳарни хароб қилдилар. (Жувайнийнинг) «Тарихи жаҳонкушой» асарида ёзилишича, бир неча кун ўлдирилганларни санаганлар. Саноққа олинмаганлар ва ёзилмаганлардан ташқари қатл қилинганларнинг ўзидан бир юз ўттиз тумандан кўпроқ киши рўйхатга олинган. Жаҳон қалбида кўрк бўлиб турган шундай бир шаҳар мазкур ҳодисада мурдалар ва ваҳший ҳайвонлар масканига айланди; унинг дарахтларидан бирорта шох ва қасрларидан бирорта бутун айвон ҳам қолмади. Ана шундай жой бўм-бўш воҳага айланди. Яратганнинг қаҳр-ғазаби ул эл-юртнинг кулини кўкка совурди, мана икки юз йилча вақт ўтди, (у ерда) савдогарлар бир лаҳза ором олиш мумкин бўлган на бир соя ва муқим яшовчи замон ҳодисаларидан гаплашиб ўтириши учун на бир ҳамсоя бор.

Ҳижрий йил ҳисоби саккиз юз ўн иккига (мелодий 1409—1410) етганда, Аллоҳнинг битмас-туганмас гардининг файзи ҳазрат салтанат шиор (Шоҳрух) нинг, — Аллоҳ таоло унинг подшоҳлигини абадий этсин, — хотирада қурмоқ ва обод қилмоқ истагини пайдо қилди ва у хисравона иноят назарини ул днёрга қаратди. Унинг фармони асосида турк ва тозик мамлакатларининг турли томонидан барча фуқаро ва зодагонлар ул муҳим ишга киришдилар.

Марв (шаҳри) Мурғоб¹ дарёсидан сув ичади, унинг тўғонини сув бузиб, ариқлар кўмилиб кетган эди. Ариқлар қайта қазилсин, тўғон тиклансин, токи ошиқлар дили каби хароб ва ҳунармандлар иши мисоли касод сувсиз ерлар юздаги зулф мисоли қадрли бўлсин ва гўзаллар чеҳраси хаттидек сабза уриб кўрк топсин; охулар, қуёнлар сиртлонлар, тулкилар маскани бўлиб қолган жойлар ястанган дарахтларга ва сайроқи қушлар макони бўлсин; оятда таъкидланган: — экин ўсмай-

---

¹ Матнда «Марғоб» шаклида берилган.

диган бир водийни¹ хуррамлик боғларига айлантирсинлар, — деб фармон берди.

Бу тўғон тикланиб, сув яна ул (шаҳри) диёр узра таралгач, теварак-атрофдан одамлар у ерда ободончилик қилиш ва яшаш учун рағбат ва истак билдирдилар. Бозорларни обод қилдилар, масжидлар ишга тушди, ҳаммомлар ва уйлар қурдилар. Унинг бахтли замонида хонақоҳлар, мадрасалар, работлар, ариқлар, барпо этилди...

(МОВАРОУННАҲР ТАВСИФИ)²

Маъмуранинг Мовароуннаҳр деб аталувчи қисми, асосан, етти иқлимнинг бешинчи иқлимида жойлашган.

(Мовароуннаҳр ер юзидаги) барча мамлакатлар ичидан ноз-неъмат энг кўп жой саналади, иқлими соғлом. Ул диёрда очарчилик ва вабо камдан-кам ҳоллардагина бўлади. Агар аҳён-аҳёнда экинларга бирор зарар тегиб қолган тақдирда ҳам, уларнинг ўтган йилда йиғиб қўйган заҳиралари шунчалик кўп бўладики, яна бир йилдан ортиқ муддатга ҳам етади. Ул мамлакатда турли навдаги мевалар фаровон эрур. Мовароуннаҳрнинг тоғларида писта ўсади.

Мовароуннаҳрнинг бир-биридан гўзал тўртта (йирик) шаҳри бор.

Назм:

Мовароуннаҳр мамлакати бўйлаб,
Тўртта шаҳар бор, бир-биридан гўзал.
Аввал Бухоро — илм ва фазилат манбаи,
Рум ва Чин диёрларига ҳам донғи кетган.
Улуғ Самарқанд шаҳри — салтанат макони,
Шуҳратидан шаҳарлар ичра узукли тож кабир.
Ундан сўнг Термиз — сахийлар ва авлиёлар маскани,
(Кўркам) сув бўйлари зилол дарёларнинг рашкини келтиради.
Хўжанд шаҳри ул мамлакатда,
Кайф-сафо жойи, обод мавзе ва сўфийлар ватани эрур.

¹ Қуръони карим, 14-сура (Иброҳим сураси), 37-оятдан.

² Мовароуннаҳр тавсифи *Ҳофизи Абри* «География»сининг фақат Оксфорддаги Бодлиан кутубхонаси қўлёзмасида (Фразе, 155) бор. Таржима ўша асосда бажарилди.

Мовароуннаҳр аҳолисининг от-улов ва чорва моллари кўп. У мамлакатда туя жунидан жуда чиройли чакмон тайёрлайдиларким, ундайини бутун дунёда ҳеч бир жойда тайёрлай олмайдилар; барча иқлимларга шу ердан олиб кетадилар.

Мовароуннаҳр ўлкаси Туркистоннинг бандаргоҳидир,¹ тулки, сувсар ва олмахон тери-мўйналарини кўпинча шу ерга олиб келадилар ва у ердан турли иқлимларга олиб кетадилар.

Мовароуннаҳр аҳолиси улуғворлик ва мардоналик ила донг таратган...

Айниқса, улуғ амир ҳазрат Соҳибқирон (Амир Темур)нинг — Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин қилсин — ҳумоюн замони ва бахтли айёмида, (Мовароуннаҳр) ер юзи мамлакатларининг пойтахти бўлди. Жаҳоннинг турли жойларидан ҳунармандлар, фозиллар ва муҳандислар у ерга келиб яшай бошладилар. У диёрнинг одамлари онҳазрат ва унинг бола-чақалари хайрихоҳлиги соясида ҳамда марҳамати ҳимоясида турфа ҳодисалардан асралган ва омонликда умр кечирадилар.

Ҳозир, яъни ҳижрий сана 823 (1420) йилга етганда ўн бир йил бўлдики, жаҳон ва жаҳон аҳлининг ҳукмдори, саодат ва ҳукмронлик фалакининг қуёши, парвардигор инояти ила тасдиқлангани ҳақиқат, давлат, дин ва дунё ҳомийси Улуғбек кўрагон, — Аллоҳ унинг подшоҳлигини ва султонлигини абадий этсин, — давлати бахтиёрлигида тинчлик-осудалик қуши у (ўлка)нинг ҳавоси ва фазосида парвозда эрур, ободончиликлари итир фалаги² билан ҳамроз бўлмиш; теварак-атрофлари эса тозалик ва тароват бобида жаннат боғлари билан тенглашмиш; турли ноз-неъматлар (мўл-кўллиги) жиҳатидан барча иқлимларда мумтоз бўлмиш. Унинг давлати кўланкаси дунё иқлимлари, хусусан, Мовароуннаҳр аҳолиси узра доим тушиб турсин. Муҳаммад ва унинг тақводор авлоди ҳаққи-ҳурмати!

САМАРҚАНД. Тарихдан маълум бўлишича, қадим замонда Мовароуннаҳрнинг пойтахти Самарқанд бўлган. Айтишларига қараганда, унинг биринчи ҳукмдори Қайковус экан...

---

¹ Бандаргоҳ — чўл. дашт ва тоғли ерларда йўллар кесишган жавжум, кўниб утиладиган жой.

² Итир фалаги — эфир, яъни етти қават осмондан юқорида жойлашган фазо.

Илгарилари Самарқанд шаҳрининг улуғвор қўрғони бўлиб, унинг устма-уст қурилган бир нечта борўси ва чуқур хандақи бор эди. Унинг қолдиқлари ҳозиргача мавжуд ва уни Боло-Ҳисор дейдилар. Чингизхоннинг хуружи замонида хароб бўлди.

Салтанат навбати улуғ амир Соҳибқирон Амир Те-мурга — Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин этсин — етган-да, етти юз етмиш учинчи (1371—1372) йили ҳозирги пайтда (ҳам) мавжуд шаҳрбандни бунёд этди. Уни қисқа муддатда ниҳоясига етказиб, ўша йилнинг ўзи-даёқ аркнинг қалъасини (ҳам) қурдирди. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ўлкаси, хусусан, Самарқанднинг обо-донлиги тобора ортиб борди.

Онҳазрат қурилишларидан бири, жумладан, Самарқанднинг ўзида қурилган Жомеъ масжид эрур. Тамоми рубъи маскунда унингдек иморатни кўрсата олмайди-лар. Унинг асоси хоро тоши (гранит)дан, меҳроби пў-латдан; унга ғаройиб шакллар, ажойиб нафисликлар, латиф ёзувлар ва нозик санъаткорликлар қилинган. Тўрт рукнида тўртта минора Айюқ юлдузигача¹ бўй чўзмиш. Ҳар бири ўн газ келадиган тўрт юзта мрам-р устун узоқ жойдан бирданига олиб келиниб, у ерга ўрнатилган. Саҳни ва томи ҳаммаси тошдан шундай бир санъат билан териб чиқилганки, ойлар ва йиллар таъ-сиридан, нақшлари ўчиб кетишдан, биноси емирилиш-дан ҳимоялангандир.

Байт:

Томига мрамр тахта ёпилган дерсан,
Саҳнига сярланган гилам тўшалган дерсан.

Бошқа олий иморатлар жумласидан шаҳар атрофи-да барпо этилган бир нечта катта боғлардурким, ҳар бир боғда шоҳона кўшклар қурилган. Улар: Боғи Дил-кушо, Боғи Чинор, Боғи Беҳишт, Боғи Булдо, Боғи Амирзода Шоҳрух, Боғи Зоғон, Боғи Баланд, Боғи Амирзода Улуғбек, Боғи Майдон.

Булардан ташқари яна (бир қанча) мадрасалар, хонақоҳлар, маъмурий бинолар, уй-жойлар қурилиб, иқтоълар белгиланганким, улар ул табаррук шаҳарда-ги истеъдод соҳиблари ва хизмат кўрсатган кишилар

¹ Айюқ юлдузи — Капелла юлдузи.

учундир. Кундалик эҳтиёждан келиб чиқиб, ўз дин ва подшоҳларининг ҳурмати юзасидан амирлар аркони давлат, оқолар ва фарзандлар онҳазратга эргашиб, ҳар бири ул динда мадрасалар, масжидлар ва хонақоҳлардан иборат ўз биноларини қурдилар ҳамда улар учун обод ерлар кўчмас мулкларни вақф қилиб, олимлар, зоҳидлар ва обидларга маош белгиладилар.

Илгари Самарқанднинг барча бинолари лой ва ёғочдан синчли эди. Бу давлат чоғида кўп иморатлар пишиқ ғиштдан қурилган. Бутун Мовароуннаҳрда Самарқанддан бошқа жойда Дор-ул-зарб (пул чиқарадиган жой) йўқ. Самарқанд атрофида, ҳазрат Амир Соҳибқирон ва улуғ амирзода (Мирзо Улуғбек)нинг ободончилик ишлари туфайли қайси томондан юрилмасин, бир ойлик ёки икки ойлик (йўлда), мусофирлар тунда чўлда тунашга тўғри келадиган бирор жой қолмаган. (Ҳатто) улар минг отлиқ бўлсалар ҳам ҳаммалари учун тўрт фасл давомида бошпана ва сув тайёр туради.

Самарқанднинг атрофлари, унинг шаҳарга тегишли қисми бешта ариқ ва етмиш икки қаря (қишлоқ) эрур: Бозор ариғи, Маздохин ариғи, Оби Раҳмат ариғи. Каранд (Коранд) ариғи, Анҳори Жаҳид ариғи (Янги-ариқ)...

БУХОРО. Бу ноҳия турли тоифадаги савдогарлар, йиғингоҳи, латифаларнинг зилол булоғи, камолот синови даргоҳи, чечансўзлик либоси корхонаси бўлган. Ҳозирги пайтда ўтган замонлардаги шухратининг ўндан бири ҳам қолмаган бўлса-да, бироқ бошқа машҳур шаҳарларга қараганда боғ-роғларнинг кўплиги жиҳатдан уни жаннат боғи, дейиш мумкин. (Чунки) Бухоро атрофи ўн икки фарсангга ўн икки фарсанг майдон бир-бирига уланиб кетган боғ, экинзор ва обод қишлоқлардан иборат.

Сомонийлар давлати чоғида унинг атрофи девор билан ўралган ва у жуда мустаҳкам экан. Ана шу ўн икки фарсангга ўн икки фарсанг ҳудудда уй-жой қурилмаган ва экин экилмаган бир жариб ҳам ер топилмас экан. У (шаҳар) узоқ вақт давомида Сомоний подшоҳлар пойтахти бўлиб турган.

Бухоро ҳар доим фақирлар йиғингоҳи, фозил кишилар макони ва олимлар етиштириладиган маскан бўлган.

Бухоро аҳлининг тили — яхши форс тилидир.

У ерда улуғ шахслар кўп етишган. Олам машойих-

ларининг машҳурларидан бири — шайх-ул-ислом, ал-имом, машойихларнинг сардори Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, «Ас-Саҳиҳ» китобининг муаллифи. Бу асар ҳадис китоблари ичида энг афзали ва тўғрисиدير. Бухоро мавзеларидан бири — Афшинада туғилган шайх-ур-раис Абу Али Абдуллоҳ ибн Сино Бухорода илм ўрганиб, ўн саккиз ёшида одатдаги фанларни тўла-тўқис ўзлаштириб олди. У уч юз етмиш учинчи (983—984) йилда туғилиб, тўрт юз йигирма еттинчи (1035—1036) йили вафот этган.¹

Хожа Муҳаммад Порсо — катта олим ва художўй зоҳид киши эди: у илм ва амални бир-биринга қўшди.

Кўҳак суви. Кўҳак суви Самарқанд (шаҳри) ёнидан оқиб ўтиб, Суғдга келади. Суғднинг ҳамма жойини сув билан таъминлаб, сўнгра Бухорога ўтади ва Бухоронинг барча экинлари ана шу сув туфайлидир, (сув) шаҳардан оқиб ўтади ва сув кўпайган йиллари то Жайхунгача етиб боради.

Бухоронинг мевалари энг яхши мевалардан, мўлкўл, айниқса Бухоро олуси, ундан бутун дунёга олиб кетадилар. Бухорода тайёрланадиган шиннини асалдан фарқлаб бўлмайди. Ходими қиладиган ҳаммом кўп. Бухоронинг ўтини аксари (қисми) боғлардан (қирқиладиган дарахтлардан); ёқиш учун ташқаридан бута (саксовул) ва қамиш (ҳам) келтирадилар.

Бухоро шаҳри учун хос бўлган нарсалардан бири, ҳеч бир жойнинг одами Бухоро одамларичалик ғариб кишиларга меҳрибонлик қилаолмайди, дейишади...

КАШ (КЕШ). Уни «Шаҳрисабз» дейдилар, йилнинг аксари фаслида унинг ери кўм-кўк (майсазордир), айниқса баҳор фаслида, унинг ҳовли, том ва кўчаларини ям-яшил бўлади...

Кешнинг қадимий шаҳрбанди бўлган, лекин у бузилиб кетган эди. Ҳазрат Амир Соҳибқирон, — Аллох унинг шўхратини ёрқин этсин, — етти юз саксонинчи (1378—1379) йили унинг шаҳрбандини қайта тиклади ва ўша йилнинг ўзидаёқ ниҳоясига етказди. Орадан уч йил ўтиб Хирот шаҳрини эгаллаганда, Хиротнинг шаҳрбандини буздирди ва унинг устига темир қопланган дарвозаларни Мовароуннаҳрга жўнатди, уларни Кеш шаҳрининг дарвозалари ўрнига қўндирдилар.

---

¹ Манбаларда Ибн Синонинг туғилгани ва вафоти 980—1037 йиллар деб кўрсатилган.

Соҳибқирон (Амир Темур) давлати айёмида (Кеш шаҳри) жуда обод бўлди, у ерда тошдан бинолар қурдилар. Шу жумладан Дор-ус-Саодат, муҳташам бино; унга обод ерлар, қишлоқлар ва маъмур мулкларни вақф қилди. Шахсан онҳазратнинг ўзи учун баланд кўшк қурдилар ва у Оқ Сарой деб аталади, тошдан қурилган иморатдир; унинг айвони бир неча фарсанг (масофадан) кўзга ташланади. Булардан ташқари, шаҳарда ва Кеш шаҳрига қарашли атрофларида бир қисми онҳазратнинг ўзига, баъзилари амирлар ва аркони давлатга тегишли бўлган мадрасалар, хонақоҳлар, работлар, ҳовузлар ҳам бунёд этилган.

Нахшаб, уни Насаф ҳам дейдилар, ҳозир Қарши номи билан машҳур. Бу қадимий шаҳар, текисликда жойлашган. Бухородан Самарқандга кетаётганда йўл ўша ердан ўтади...

Кичик қўрғони бор. Жомеъ масжид қўрғоннинг ичиди. Подшоҳ Кебекнинг қабри ўша ерда. Уларнинг иморатлари лойдан қурилган, фақат жомеъ масжид ва султонларнинг қабрлари пишиқ ғиштдан ва кошин қилинган. У ердан машҳур олимлар чиққан, жумладан, Нажмиддин Умар Насафий. Туркий тилда поршоҳнинг қасрини «қарши» дейдилар. Подшоҳ (Кебек) у ерда бир кўшк қурди ва ушбу ном билан машҳур бўлиб қолди.

ТЕРМИЗ. Жайҳун дарёси бўйида жойлашган шаҳар; қўрғони (кўҳандиз) бор, (илгари) -шаҳристони ва рабаз ҳам бўлган экан. Бозор ва жума масжид шаҳристонда жойлашган. (Шаҳар) аҳолисининг уйлари лойдан қурилган; (аҳолиси) Жайҳун (дарёсидан) сув ичади, экинларни эса Чағониён дарёси (суви)дан суғорадилар.

Термиз шаҳрининг қурилиши ҳақида сўз кетганда, унинг асосчиси Искандар бўлган экан, дейдилар. У шимол томондаги (мамлакатларга) юриш қилиб, Жайҳун дарёси бўйига етиб келганида, шу ерни қурилиш учун маъқул кўрган ва ушбу шаҳарни бунёд этган экан. Янги кечув (даги жой) аста-секин обод шаҳарга айланди. Боғлари кўп, мевалари мўл-кўл, аҳолиси тижорат билан ҳам шуғулланади.

ХУЖАНД. Фарғонага туташ, лекин аслида ўзи алоҳида. Унинг ноҳияси ўттиз фарсанг жойни эгаллаган. Узунасига чўзилган шаҳар Сайҳун дарёси бўйида, шаҳарнинг узунлиги бир фарсангни ташкил этади. Боғ-

роғлари кўп, мевалари яхши, айниқса бодом ва анор. Ноки беназир эрур, уни ношботи дейдилар. Қадимда (Хўжанднинг) қалъа ва рабази бўлган, бироқ бузилиб кетган экан. — У (Аллоҳ) энг билувчидир.

ҲОФИЗИ АБРУ. «ЗАЙЛИ ЗАФАРНОМАИ ШОМИЙ» ДАН¹

УША ПАЙТДА АМИРЗОДА УМАР НОМИГА МАВЛОНО
ШАМСИДДИН МУНШИЙ ҚАЛАМИ ИЛА БИТИЛГАН
(СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР) ҲУКМИ

Ҳукм қуйидаги иборалар билан бошланган эди: «Хува ал-ғайнийу; ал-ҳукму лиллоҳи таоло; ал-қудрату лиллоҳи таоло; ал-мулки лиллоҳи таоло; Темур кўрагон сўзимиз (Таржимаси: У (Аллоҳ), — ғаний эрур; ҳукм Аллоҳ таоло ҳукмидир; қудрат Аллоҳ таоло қудратидир; мулк Аллоҳ таоло мулкидир; Темур кўрагон сўзимиз!»)

Оға-инилар, ўғлонлар, фарзандлар, куёвлар, улус, туман, ҳазора ва сада амирлари билсинлар! (Тақдир) хатларини битувчи муншийлар ва тангри (ҳукмлари) дафтарининг ҳисобчилари (бўлмиш) фаришталар: «(Мен ерда бир халифа яратмоқчиман)»² — (деган оят) ҳукмини имзолаш пайтида, — «(сен истаган кишингга мулк ато қилурсан)»³ — (оят сўзларидан иборат) салтанат ва жаҳондорлик фармони ҳамда давлат ва комронлик буйруғи матнини (Қуръони карим оятида ҳазрат Сулаймон тилидан), — (бизга (подшоҳларга берилган) барча нарсалардан берилди),⁴ — (деган) муҳр ила безатмишлар ҳамда (оятда), (Парвардигорим, менга бирортаси учун муяссар бўлмайдиган бир мулк ҳадя этгин),⁵ — (деган) дуони ўлкаларни забт қилмоқ учун ижобат этмишлар. Натижада, бахт юлдузи балқиб, рубъи маскуннинг инон-ихтиёри қўлга киритилмиш. Бу Эгамнинг фазлу-марҳамати дандир,⁶ ҳамду сано бутун оламлар хожаси Аллоҳ

¹ Таржима ушбу асарнинг Ф: Тауэр нашр этган (Прага, 1956) матни асосида бажарилди.

² Қуръони Карим, 2-сура (Бақара сураси), 30-оятдан.

³ Қуръони Карим, 3-сура (Оли Имрон сураси), 26-оятдан.

⁴ Қуръони Карим, 27-сура (Намл сураси), 16-оятдан.

⁵ Қуръони Карим, 38-сура (Сод сураси), 35-оятдан.

⁶ Қуръони Карим, 27-сура (Намл сураси), 40-оятдан.

учундир.¹ Саъй-ҳаракатни ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўналтиришни ҳукмронлик йўл-йўриқларининг фарзларидан ва жаҳондорлик суннатларидан деб билдик. Чунки бу (Аллоҳнинг мазкур) инъоми ва неъматининг шукронаси эрур. Аллоҳга ҳамду сано ва унинг берган инъомига шукроналар бўлсин. Чунки салтанат чўққиси юксалди ва мақсад амалга ошди. Бу Аллоҳнинг фазлу марҳамати, уни ўзи хоҳлаган бандасига ато этур.²

Ҳозирги вақтда, азиз фарзандлардан ҳар бирини (Аллоҳ уларнинг умрини узун қилсин), қўл остимиздаги мамлакатнинг бир тарафини бошқармоққа тайинлаётган эканмиз, суюкли, ҳурматли, шон-шуҳратли, арзигули, саодатли, хушфеъл, улуғ тангри раҳматига лойиқ фарзанд, яъни ҳаётимиз фароғати ва наслимиз чироғи бўлмиш Умар баҳодирни (Аллоҳ унинг умрини узоқ қилсин), меҳрибонлик ва иноят юзасидан ҳамда кўпдан-кўп сийлов ва махсус лутф кўрсатиб, Форс ва Қирмон мамлакатларини то Хўрмуз ва Ироқи Ажамгача; Райдан то Озарбайжон, Аррон, Мўғон, Қорабоғ, Жилонгача — барчасини; Шервон, Шамохий ва Дарбанддан то Бобул-Абвобгача; Гуржистон, Абхоз, Курдистон, Днёрбакр ва Ироқи Арабдан то Ҳижозгача; Рум ўлкасидан то Истанбул ва Фаранг диёригача; Шом диёрини Искандария ва Мисрнинг Нил (дарёси)гача салтанат, эл сўраш, доролик ва бошқариш учун тайинладик ва (ушбу ҳудудни унга) ишониб топширдик. Улардаги барча ишларни ҳал қилмоқ ва ман этмоқ жиловини унинг бошқариш кафтига ва баҳодирлик чангалига тутқаздик. Жаҳон бўйсунувчи ва доим ўз кучини йўқотмайдиган бу ҳукм (барча) ўлкаларга эълон қилинди. Токи мазкур мамлакатнинг подшоҳлари, ҳокимлари, волийлари, амирлари, улуғлари, садрлари, зодагонлари, акобирлари, аъён, ашроф ва таниқли (кишилари) номи юқорида эслатилган энг азиз фарзандни ул жойлар салтанат тахти ва вилоятларининг эгаси, нуфузли ҳокими ҳамда арзигулик ҳукмдори деб билиб, муҳим ишларда ва юртнинг барча заруратларидан тўла-тўқис унга ва унинг ноибларига мурожаат қилсинлар; унинг мамлакат ободончилиги-

¹ Қуръони Карим, 1-сура (Фотиҳа сураси), 2-оятдан.

² Қуръони Карим, 57-сура (Ҳадиид сураси), 21-оятдан.

нинг асл низоми ва улар осойишталигининг маъзун-моҳиятидан иборат бўлмиш фармони ва буйруғудан бош тортмоқни лозим топмасинлар; унинг сўзсиз адолат ва ҳақиқатни кўзловчи амри ва тақиқлаганини итоат билан ва бош устига, деб қабул қилсинлар; фармонбардорлик ва хизматкорликнинг тўғри йўлидан бошқа ҳеч қандай йўлни изламасинлар; уни ва унинг ноибларини мамлакатда (содир бўладиган) муаммоларни бартараф этишда қўли устун, қудратли, соҳибихтиёр ва тўла ҳуқуқли, деб билсинлар; унинг фармони ҳудудидан бош чиқарган ҳар қандай бахти қора, шубҳасиз, ҳаётнинг кундалик минг турли ҳодисалари дастидан ер билан яксон бўлиб кетгусидир, ихлос оёғини итоат доирасига қўйган ҳар бир саодатли киши эса унинг бахтиёрлик этагини тутса, сўзсиз мартабаси улуғ бўлгай.

Номи юқорида эслатилган суюкли фарзанд ҳам ўз навбатида, зиммасига юкланган ушбу улуғ ишни шу йўсинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик заруриятлари ва раиятпарварлик учун кафолат бўла олсин, ҳамда унинг қондаларига шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у оламнинг ободлиги ва инсоният тинч-тотувлиги билан якун топсин; солиҳ кишилар аҳли тақво ва иршод асҳоби сидқ ва ҳақпарварларни қўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мадрасаларни таъмирлашда ва хайрли даргоҳларни кўпайтиришда тиришқоқлик намойиш этиб, муфсидлар, авбошлар, жиноятчилар ва қароқчиларни ҳамда шариятга хилоф ишлар кўпайиши ва нолойиқ қонун-қоидаларни таг-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим, деб билсин. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради; салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади. Кўмак ва омад Аллоҳдан.

Ҳар икки томон шунга риоя қилсинлар ва юксак орзу-умидлар олий муҳр ила имзолангани ва безатилгани учун унга ишонсинлар. (Фармон) ҳижрий саккиз юз олтинчи йил улуғ шаъбон ойининг охирларида (1404 йил март ойининг ўрталарида) битилди.

Амирзода Умар ва амир Жаҳоншоҳ уларнинг ихтиёридаги аскарлар билан Озарбайжон томон йўл олдилар...

Олий ўрду ва катта уғруқ нусрат шиор байроқлар ортидан доруссалтана Самарқандга етиб келгач, ҳазрат Соҳибқирон шундай бир буюк юришдан фарзандлари ва амирлари билан соғ-саломат пойтахтга келиб қўнганлиги муносабати билан катта тўй бериб, сипоҳ амрлари ва олампаҳоқ даргоҳ баҳодирларини суюрғомиш ва оғирламинишлар ила сийлаб, ҳар бирининг мансаби ва ҳурматига қараб суюрғол ва чилд ила тақдирламоққа буюрди. (Вояга) етган шаҳзодаларга ҳам ҳар қайсисига ўзига муносиб, тагли-тугли ёстиқдош белгилади. Фармонга мувофиқ кўркем Кониғил ўлангидан то Шовдоргача, тахминан ўн фарсанг келадиган оралиққа, Соҳибқироннинг муоорак ўрдулари, барча шаҳзодалар, оқолар, ўғлонлар, амирлар, мўтабар шахсларнинг қайтуллари ва жаҳонни забт этувчи турк ва тозикдан иборат турли-туман аскарлар ҳар бири ўз мавқеи ва мансабига кўра келиб қўндилар.

Катта ўрду келиб тушган жойга қирқ устунли олий боргоҳни тикдилар, унинг атрофида ярим фарсанг келадиган ерни боргоҳ, катта чодир ва соябонлар воситасида қуёш нурлари тушмайдиган қилдилар; Ҳусравона ҳукмлар ва Қайхисрав (ҳузурдагидек) жомларни қатор териб, турли-туман егулик ва ичимликлар билан тўлдириб-тоширдилар. Етти иқлим султонларининг чодирлари (Соҳибқирон) ўрдуси отрофида узоқ-узоқларгача ястанган эди. Унинг ортида туман амирлари ва қўшин бошлиқлари бир хиллари яқинроқда, баъзилари узоқроқда, чавчилар, амалдорлар ва сардорлар келиб тушдилар, ҳар бирига чодирлар қурилган эди. Унинг ортидан лашкар қисмлари — мингликлар, қўшинлар, юзликлар ва ўнликлар тартиб билан ҳар қайсиси ўз жиргаси ортида чўқ-чўқ бўлиб ўрнашди; тавочи, аюдочи ва ясовул амирлари хос бедовларга миниб олиб тарқу ва назли ила ёсол ва ёсоқ этардилар. Жаҳоннинг турли қисмидан (ҳозир турган), ҳар қайси мамлакат ва иқлимнинг санъаткорлари, ўз юртидагидай ёшига қараб кийинган ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб, уларда қабул қилингандай ҳар бир днёрнинг зеб-зийнат буюмлари, қимматбаҳо тақинчоқлари, кийим-кечаклари ва матолари билан безанган ҳолда турли расм-русум ва ажабтовур ясан-тусанлар қилдилар. Хушнама созандалар ва хушовоз ашулачилар форс тариқаси-

да, ажам тартибида, араб қондасида, турк йўсунида, мўғул уёлғусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва нақш чизмоқ ила машғул эдилар.

Тўй тайёргарчиликлари тугаб, айш-ишрат учун зарур нарсалар муҳайё этилгач, салтанат, ҳашамат ва улуғликнинг махсус тахтини боргоҳнинг марказига ўрнатдилар. Хотинлар, келинлар, ўғиллар, султонлар ва шаҳзодаларга, шунингдек, қадрдон ва шон-шуҳратли чавчинларга ҳам ҳар бири учун ўз мартабасига қараб жой белгиладилар. Шоҳлик палоси ва шаҳаншоҳлик кўрпачаларини бирин-кетин ёзиб чиқдилар.

Ҳазрат Соҳибқирон бошқаларга қараганда улуғвор бир жойда шараф гўшангасида саодату ҳашамат билан ўтирди ва ёвни куйдириш сифатидан базмни қиздириш сифатига ўтди, куч-қудрат либосини гўзаллик кийимига алмаштирди.

(Қитъа):

Ул жойдаки қаҳри қиличи шам каби нур сочган экан,
Бош (думалаб) ётмаган бир қадам ҳам жой кўрмайсан.
Ул жойгаки лутфи кўзи бир бор навар солган экан,
Замона боғида гуллаб-яшнамаган бирор шох ҳам бўлмайди.

Ҳар ким ўз жиргасида ўтирсин, деган фармон бўлди. Сувчилар коса тутмоқ ила машғул бўлдилар. Давлат амирлари, ҳазрат (Соҳибқирон)нинг яқинлари ҳамда мулк ва миллат мутасаддилари жирғомиши ва тузғу қилмоққа киришдилар. Аёқчилар улкан ширахона қуввати туфайли еру кўкни маст қилиб ташладилар. Қўш ва қаров, тўра ва жирға тутиб бўлингач, турли мамлакатлардан — Хитой, Алтой, Чекка Мағриб, Миср, Рум, Фаранг ва Ҳинд мамлакатларидан келган элчиларнинг ҳар бирини ўз жирғасига чорлаб, тортиқ ва инъомлар улашилсин, деган олий фармон бўлди. Рубъи маскуннинг тўрт чеккаси ва етти иқлимдан келган хоқонлар, ҳукмдорлар ва қайсарларнинг хизматкорлик ва ҳамжиҳатлик ҳақида айтган сўзларини бирма-бир шарҳлаб бердилар. Ҳар бир ўлкадан келган бойликлар ва хирож миқдорининг тафсилотини арзға етказдилар. (Амир Соҳибқирон) улар юборган элчиларни ўз тарбият ва эътиборига сазовор этди. Жаҳон ва ундаги эл-улус аҳволи ҳақида қисқача маълумот олгандан сўнг, улар-

ни қаров одати бўйича сийламоқчи бўлди: катта-кичик ҳамма тиз чўккан ҳолда ярлиғ ва формонга мунтазир бўлдилар. Ҳазрат Соҳибқирон шундай буюрди:

«Тенги йўқ тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси рубъи маскундаги мамлакатларнинг ихтиёр жиловини бизнинг қудрат чангалимизга тутқазган ҳамда жаҳоннинг қуруқлигию сувларидаги барча махлуқотни бизнинг амримизга бўйсундирган экан, оламни ёритувчи офтоб мисоли, узоқ ва яқинни бир хил билиб, барча давлатлар ва миллатлардаги кучли ва заиф, фақир ва шариф, катта ва кичик — ҳаммасини ўз марҳаматимиз ҳимояси ва шафқатимиз соясида бир хил кўришни, ҳар бир кишини ўз мавқеига қараб, бу буюк давлат маҳсулидан баҳраманд этишимизни шарт қилиб қўймиш. Сизлар ҳам ҳар донм, — агар (берган неъматларимга) шукр қилсангизлар, албатта (уларни янада) зиёда қилурман,¹ — (деган оят) ҳукмига кўра, Аллоҳ таолога шукрона қилмоғингиз лозим. Токи, (агар ношукурчилик қилсангизлар, сўзсиз азобим ҳам қаттиқдир),² — (деган оят) сўзларининг оғир кулфатига гирифтор бўлмагайсиз».

Сўнгра (ҳазрат Соҳибқирон) Хитой сари черик тортоқликка азм айлади ва буюрди:

Биз машриқ мамлакатини эгаллашни ва ул томон кофирларини забт этмоқни мақсад қилиб қўйганлигимиз учун сизлар, то биз ул юришдан қайтиб келгунга қадар, ҳар қайсангиз сарҳадларингизда бўлиб, аҳдлашилган қарор, ёсоқ услуби ва улуғ тўра йўлидан четга чиқмаслигингиз лозим. Чунки худо кўрсатмасин, баъзиларнинг калтафаҳмлиги сабабли, улуғ тўрага хилоф иш юз берса, буюк давлатимизнинг узун уқруқи албатта унга чора кўради ва бир ёмоннинг ёмонлиги туфайли кўплаб солиҳ (кишилар) ҳам жазо ва бандга маҳкум бўладилар».

Ушбу сўзларни таъкидлаб айтгач, катта укалко тарқатишни улус товочиларига топширди, барча қўшин бошлиқлари ва олампаноҳ боргоҳ солорларини тўн ва совғалар билан тақдирлаб, сарафроз этди.

---

¹ Қуръони Карим, 14-сура (Иброҳим сураси), 7-оятдан.

² Қуръони Карим, 14-сура (Иброҳим сураси), 7-оятдан.

ҲОФИЗИ АБРУ. «ЗУБДАТ АТ-ТАВОРИХ» ДАНИ¹

БАЙЛАҚОН ШАҲРИНИНГ ҚУРИЛИШИ ҲАҚИДА СЎЗ

Ҳазрат Соҳибқироннинг олий ҳиммати олам аҳли ва мусулмонлар тоифасининг осойишталиги сари қаратилган ва сарф бўлганлиги учун ёрқин кўнглининг ойнасида шундай бир нарса намоён бўлди, яъни, Турон ўлкасида машҳур жойларни обод қилгани каби Эрон ўлкасида ҳам ул Ҳазратнинг улуғ ишларидан нишона қолсин.

Аллоҳнинг: «У сизларни ердан яратди ва унга жойлаштирди»², —деган (илоҳий) фармони бўлганлиги учун оламда ободончилик қилмоқ талаб қилинган буйруқ ва рағбат этилган машғулот эрур.

Улуғ тангри: «У сизларни ерда халифалар қилиб қўйган ва ўзи ато этган неъматлар билан сизларни имтиҳон қилиш учун айримларингизни айримларингиздан юқорироқ даражаларга кўтариб қўйган зотдир»³ —деган, яъни улуғ тангри сизларни ер юзининг халифалари этиб тайинлади ва айримларингизнинг мартабаларингизни айримларингизникидан юқорироқ қилиб қўйди. (Бу билан) у сизлардан нима келар экан, деб синамоқчи бўлади.

Ҳазрат Соҳибқирон ундан жаҳонда подшоҳларга хос (яхши) ном-нишон ва хисравларга мос хотира қолишини истади. Шунга кўра, унинг буйруғи билан яланг бир жойда бир шаҳарнинг лойиҳасини чиздилар. Унда баланд девор, чуқур хандақ, чорсу-бозор, кўплаб уйлар, ҳаммомлар, дўконлар бор эди. Борўсининг айланаси шаръий зироъ⁴ бўйича икки минг тўрт юз газ, деворнинг эни — ўн бир газ, борўнинг баландлиги то кунгураларигача ўн беш газ, хандақнинг эни — ўн тўрт газ, чуқурлиги — йигирма газ. Борў ёнида қоровуллар ва шаҳар соқчилари учун уйлар қурдилар, тўрт томоннинг ҳар томонида буржлар кўтардилар, чиқиш жойлари ва тош отадиган жойларни белгиладилар. Ростини

¹ Таржима ушбу асарнинг Истанбулдаги Фотиҳ кутубхонаси қўлёзмаси (№ 4371/1) асосида тайёрланди (352^б — 354^а varaқлар).

² Қуръони карим, 11-сура («Ҳуд» сураси), 61-оятдан.

³ Қуръони карим, 6-сура («Анъом» сураси), 165-оятдан.

⁴ Шаръий вироъ—қўлнинг тирсаккача бўлган қисмига тенг ўлчов бирлиги.

айтганда, агар саодатли подшоҳ ўшандай бир мавзе қуришни хоҳласа, унинг учун зарур нарсаларни вақтида етказиб турилса, бир йил деганда уни қуриб) битказилса, таажжубли иш бўларди. Бир чўлда, керакли нарсалар тайёр этилмаган ҳолатда унинг олий илтифоти ила ўшандай катта бир қурилиш ва баланд шаҳристон бир ой муддатда ниҳояга етди. Оқиллар ул комронликка ҳайратда қолдилар, кўпни кўрганлар ул қудрат ва ташкилотчиликка офарин айтдилар, олам аҳли интиқом, инъом ва саховатлилик чеҳрасини унинг жаҳонни безовчи раъйи ойнасида аниқ кўрдилар. Чунки, унинг интиқом ғазаби панжа ёзса, бутун бир жаҳон зеру-забар бўлади, агар эҳсонининг лаби ширин табассум қилса, бутун бир оламни ҳуррам ва мунаввар қилади. Онҳазрат тангри таолонинг улуғворлиги ва кўрки намунасининг зоҳир бўлиши эканлигини билдилар.

Низомиддин Шомий: — Аллоҳ уни раҳмат қилсин, — унинг ҳақида айтилди ва бу келтирилган ҳикоятларнинг аксарияти унинг ёзганларидан эрур, Байлақон (шаҳри)нинг қурилиши тарихи учун қуйидаги икки байтни ёзмиш:

Ҳижратдан саккиз юз олти йилдан ортиқроқ (вақт) ўтганда,
У арман ва гургин ғазавотидан қайтди.

Бир ой ичида бутун бир шаҳар қурди.

Темур — жаҳоннинг ҳукмдори,
подшоҳлик, миллат ва дин қутби.

ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОН ҚАЗДИРГАН БАЙЛАҚОН АРИФИ ҲАҚИДА СЎЗ

Тараққиёт учун керакли, яъни ҳаёти учун зарур нарсалардан бири сув эрур, чунки инсоннинг яшаши ва (барча) нарсалар хилъатнинг асоси сув билан боғлиқдир. «Биз барча жонли мавжудотни сувдан (пайдо) қилганмиз»¹.

Улуғ тангри охират неъматлари ҳақида сўзлаб, жаннатнинг боғ-бўстонлари ва абадий неъматларини эслганда, равон сувлар билан марҳамат этмиш: «Остидан

¹ Қуръони карим, 21-сура («Авбиё» сураси), 30-оятдан.

сувлар оқиб турадиган жаннатлар бордир»¹ — (дейилган оятда).

(Ҳазрат Соҳибқироннинг) хисравона ҳиммати ва подшоҳона эҳтиёжи ул жой аҳолиси учун, катта-кичикдан иборат барчанинг ободончилиги учун бир ариқ қаздирмоққа қаратилди. Шундан сўнг, «Арас дарёси қирғоғидан бир ариқ қазишга киришсинлар ва у Байлақондан ўтсин, унинг ободончилиги, аҳолисининг экинзорлари, қишлоқларидан ортган суви эса Кур дарёсига бориб қуйилсин», деган бўйсунуш шарт бўлган буйруқ берилди. (Ариқнинг) узунлиги олти фарсах, эни ўн газ, Самарқанд гази билан, у ўн беш машҳур Ироқ ва Хуросон газига тенгдир; чуқурлиги баъзи жойларда тўрт газ, айрим қисмларида беш, олти, етти, саккиз газни ташкил этган. Лекин аксар қисмида тўрт газ эди, ундан камроқ — то икки газгача жойлари ҳам бор эди.

Ушбу (асар муаллифи бўлмиш каминага² қутёри хоҳвиён (уни илмий китобларда мийзон-ул-арз атайдилар) воситасида кузатиб бориш ва зарурдан ортиқча иш қилинмаслиги учун қайси жойни қанча чуқурликда қазишни аниқлаш топширилган эди. Ёсоқчилар гуруҳи голиб лашкарни ул иш билан машғул этди; давлат амирларини эса уларни ишга буюриб туриш учун тайинлади. (Натижада), бир йил давомида қилинадиган ўшандай катта ишни бир ой муддат ичида тугатиб, сувни ариққа очдилар. Абадийликка туташ давлатнинг шарофати ва онҳазратнинг пок нияти туфайли шаҳар ва вилоят ул сувдан обод бўлди...

Бу сув Аррон мамлакати ободончилиги учун фойдаланишга топширилгач, амир Жалолнинг биродари бўлмиш амир Баҳромшоҳ Исломни Байқолон ҳокимлиги ва унинг қалъаси кутволлигига тайинлади.

---

¹ Қуръони карим, 85-сура («Буруж» сураси), 11-оятдан.

Бу оятнинг тўла матни қуйидагича: «Албатта иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун остидан сувлар оқиб турадиган жаннатлар бордир. Мана шу катта бахтдир».

² Каминага — яъни Ҳофиза Абрӯга.

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

Ўзбек классик адабиётининг асосчиси Алишер Навоий Шарафиддин Али Яздийнинг билими ва асарларига баҳо бериб, «Мавлононинг соҳиб камоллиғи олам қошида мусалламдир», — деб ёзган эди.

Шарафиддин Али Яздий Эроннинг Язд шаҳридан унча узоқ бўлмаган Тафт қишлоғида туғилди. Унинг туғилган йили номаълум. У 818 (1415—1416) ва 838 (1435) йиллар орасида Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон хизматида бўлди.

Иброҳим Султон вафотидан кейин Шарафиддин Али Яздий Шоҳрухнинг набираси Мирзо Султон Муҳаммад саройига таклиф қилинади.

Унинг маълум вақт (1446) Ҳиротда бўлганлиги, сўнгра яна ўз ватани Тафтга қайтиб, умрининг охиригача (858/1454) ўша ерда яшаганлиги маълум. Шунингдек, машҳур шоирлар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Шарафиддин Али Яздий билан учрашганлари ҳам манбаларда қайд этилган.

Али Яздий ўзининг йирик тарихий китоби «Зафарнома»дан ташқари фалсафа, фалакиёт, адабиёт ва тасаввуфнинг назарий масалаларига оид асарлар ҳам ёзган. Муаррих «Зафарнома» асарини Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон ташаббуси билан битганлигини айтади. Унинг таъкидлашича, Иброҳим Султон бобоси Темур ҳақида махсус китоб ёздиришни ният қилган ва 1419—1420 йилда турли котиблар — баҳши ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилда ёзилган мавжуд маълумотларни тўплаш ҳақида фармон чиқарган. Жамланган маълумотлар воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикояси билан таққосланган, кейин Шарафиддин Алига ҳужжатлар би-

лан танишиш ва асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган. Шунингдек, ҳужжатларга қатъий риоя қилишни Иброҳим Султоннинг бевосита назорати остида амалга оширилган. Дастлабки хомаки ёзувдан четга чиқмаслик ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги лозим эди. Шу билан бирга, асарни ёзишда Шарафиддин Али Яздий ўз шахсий кузатишларидан ҳам унумли фойдаланган.

Муаллифнинг ниятига кўра, асар «Муқаддима» ва учта мақоладан иборат бўлиши керак эди. Биринчи мақолани Темурга, иккинчисини Шоҳрухга, учинчисини Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султонга бағишлаш мўлжалланган. Бинобарин, мавжуд «Зафарнома» ният қилинган ана шу уч қисмли асарнинг биринчи мақоласидан иборат, холос. Бошқа икки мақола йўқ — улар Шарафиддин Али томонидан ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

Қуйида келтирилган ободончилик ва маданий ҳаётга оид таржима-лавҳалар «Зафарнома»нинг ЎзФА Шарқ шунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган 4472 рақамли фотофаксимил наشري (1972 йил) асосида тайёрланди.

А. Ғуринбоев

ШАРАФИДДИН АЛИ ЯЗДИЙ. «ЗАФАРНОМА»ДАН

ЖАТА ЛАШКАРЛАРИНИНГ САМАРҚАНДИ ҚАМАЛ ҚИЛГАНИ ҲАҚИДА СУЗ

(113° — 114^a варақлар)

...Ҳазрат Соҳибқирон саодат ила қайтди. Ва Жайхун сувидан ўтиб, бир неча манзил йўл босиб, Қаршига келиб тушди.

Қиш фаслида Ҳазрат Соҳибқирон ўша ерда тўхтамоқни ихтиёр этди ва Қарши ҳисорини тикламоққа фармон берди. Кундан-кун ортиб бораётган давлат улуғворлиги туфайли, ўша (1366 йил) қишининг ўзидаёқ (бу қурилиш) ниҳоясига етди (113° — 114^a варақлар).

СОҲИБҚИРОННИНГ ҚАРШИ ТОМОН ЮРИШИ ҲАҚИДА СЎЗ (121^а варақ)

Ҳазрат Соҳибқирон ўша қиш (1366) саодат ва саломатликда Қарши шаҳарини қўнимгоҳ ва яшаш жойи қилди ҳамда ўз марҳамати ва эҳсони соясини ул диёр аҳолиси ва яшовчилар аҳволи узра солди. Раиятга юпанч бериб, зудликда вилоятнинг иморати ва зироатини яхшилашга буюрди. Маҳмудшоҳни Бухорони бошқариш, ул томонни забт этиб маъмур қилиш ва хирожу молини хазонаи омирага етказиш учун юборди.

ҲУРМАТГА САЗОВОР ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ БАЛХДАН ҚАЙТГАНЛИГИ ҲАМДА САМАРҚАНД (ШАҲРИ)НИНГ ҚАЛЪА ВА ҚУРҒОНИНИ ҚУРМОҚҚА БУЮРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Шу вақт ичида (1370) саодат ва иқбол ила шон-шуҳрат ва улуғворлик, салтанат ва истиқлол юзини бахтли фолга эга, фирдавс мисол Самарқанд вилоятига қаратди. Даштининг тозалиги, боғларининг таровати, иморатларининг яхшилиги ва сувларининг равонлиги шуҳратидан бошқа диёрларни хижил қиладиган ва турли шаҳар ва ўлкаларнинг рашкини келтирадиган ул муборак шаҳарни давлат байроғининг марказига айлантириб, пойтахт қилди. У (шаҳар) қўрғонининг қалъасини қуришга, олий иморатлар ва тиллакори қасрлар барпо этишга фармон берди. Ишларни олиб боришни амирларга топшириб, амир Оқ Бўғони ул ишни охиригача етказиш учун кетадиган харажатлар устидан мутасадди қилиб тайинлади.

Ишларнинг бажарилиши бир текис кетаётганлиги сабабли, ул Ҳазратнинг Қайвондек баланд ҳиммати, илгарироқ, ҳаёт ҳодисаларининг қарши чиқиши туфайли ул диёр аҳволида юз берган ишқалликларга ўз эътиборини қаратди. Марҳамат ва раҳмдиллик насими ҳақиқат ва адолат шамоли эсадиган томондан эса бошлади. Инъомининг булути одатдаги булутнинг инъоми каби бўлганлиги учун барчанинг умид экинзорига ёғабошлади. Натижада тез орада Самарқанд, ул динпарвар жаҳондорнинг ҳукмронлиги ва адолати бахтига, ўта ободлигидан, аҳоли ва яшовчиларининг кўплигидан дунёнинг атроф ва чеккаларидан келиб-кетувчиларнинг серқатновлигидан шу даражага етдики, унинг овозаси-

дан,— шуҳрати Миср (Қоҳира)ни ортда қолдирди, чунки «сизлар уни сўрамай қўйдингиз», дейилгандек, Миср Қоҳираси рашк либосини Нил дарёсига отди; Бағдодни беҳиштнинг лақаби билан «Дор-ус-салом» атасалар ҳам ҳасад ва рашк билан тўккан кўз ёши чехрасидан узлуксиз сел бўлиб оқарди.

Байт:

Самарқанднинг (ҳуснига) рашк қилганидан
Бағдод юзида кўз ёши Дажла бўлмиш. (141 б — 142^а варақлар).

**ЖАҲОНГИР ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ХОРАЗМГА ЭЛЧИ
ЮБОРГАНЛИГИ ҲАҚИДА СУЗ
(162^а — 162^б)**

...Шу йили (779/1377) ҳазрат Соҳибқирон амир Мусонинг пушти камаридан бўлган маҳди аъло Туман офони шариатга мувофиқ тўй-ҳашам қилиб, ўз никоҳига олди.

Байт:

Бахтли фолга эга бу никоҳдан жаҳон,
Улуғвору шуҳратли бўлди юз чандон.

Онҳазратнинг муборак хотири ҳурлар зотидан бўлган малаксимон маликанинг кўнглини хушлаш учун жаннатмисол бир бўстон барпо этилишини тақозо этди. Бу ҳақда тезда фармон берилди ва Самарқанднинг ғарбида юлдузлар ва уй (бурж)ларининг сонига мувофиқ ҳолда бир-бирига туташ ўн иккита боғдан иборат битта боғ яратдилар. Унда бир муҳташам кўшк ҳам қурдилар, яхшилаб безадилар ва номи ҳам ўзига мос қилиб қўйилди, яъни «Боғ биҳишт» деб аталди.

**ШАҲРИСАБЗ ҚУРҒОНИ ВА ОҚСАРОЯНИНГ ҚУРИЛИШИ
БАЕНИДА (163^а варақ)**

Сичқон йилига тўғри келган 781 (1380, март) йилнинг охири, эрта баҳор фасли эди. Ўз қуввати билан

(табиатни) гуллатиб яшнатувчи меъмор ва майсазорлар шаҳрини обод қилишга киришган, атиргул буталаридан қасрлар яратиб, лаългун шохчалар учини баланд кўтарган ва уларни феруза ранг нақшли барглари билан беаган бир вақтда... олий ҳазрат Соҳибқирон... гулларида мушку анбар бўйи таралувчи, сувидан гулоб таъми келувчи Кешнинг хушҳаво ва ром этгучи зами-

нида шодлик нашъасини суриб, ором олмоқ азми билан бу ерда салтанат тахтини ўрнаттирди. Сўнг Шаҳрисабз қўрғонини қуриш ҳақида фармон берди ва (ишларни) амирлару лашкар аҳли ўртасида тақсимлади. Қўрғон қурилиши учун муносиб келувчи саодатли соатда унинг пойдеворини қурдилар. Шаҳар ичида эса қазою қадардек бажарилиши сўзсиз бўлган фармонга биноан бир қаср бунёдига асос солдилар.

Шеър:

Унинг кунгирасининг баландлиги шу даражага етдики,
(Ҳасаддан) осмон кўзидан ёш (юлдуз) лар тўктирди.
Қаро тунда унинг деворлари чунонам оппоқ бўлиб кўринардики,
Ҳатто муаззинлар тонг отибди деб гумон қилардилар.
«Назар арқонини қандай қилиб унинг тепасига ташласам экан?,—
деб

Узоқни кўра олувчи ақлу дониш юз бор хаёлга чўмди.

Иморат шу қадар баланд ва фавқулодда жозибали эдики... ҳатто кекса муҳандис бўлмиш гардун шунча йиллар жаҳон атрофида айланган бўлишига қарамай, бундай гўзал бинони ҳали кўрмаган эди.

Шеър:

Ердан самога бош кўтарган (бу саройнинг)
Номи шарифи «Оқ Сарой», деб аталди...

БАРЛОС АРИҒИНИНГ ҚАЗИЛИШИ ҲАҚИДА СЎЗ (401^а — 401^б)

Утган подшоҳлардан баъзилари Арас атрофидаги чўлларда ул дарёдан катта ариқ қаздирган эдилар, замонлар ўтиши билан у (ариқ) узилиб, бузилиб, бутунлай кўмилиб, текисланиб кетганди. Ов чоғи бахтли Соҳибқироннинг кўзи унга тушиб қолган эди, подшоҳона ҳиммат ўша ариқни қайтадан қазини тақозо этди ва

ул мақсад имзоси учун Арас дарёсидан ўтиб ул ариқни қазилга буюрди. Унинг олий кўрсатмасига кўра, тавочилар уни амирлар ва жангчиларга бўлиб бердилар. Бир ойга яқин муддат ичида узунлиги ўн фарсахдан кўпроқ бўлган ариқ шундай бир тарзда қазилган эдики, унда кемалар ҳам суза оларди. Ул ариқнинг Арас дарёсидан бошланган тўғон жойи Кўшки — Ҳанкши деган мавзе эрур, адоғи эса Сарҳапил деган жойдадир. Ул ариққа Барлос ариғи, деган ном берилди, сувининг шарофатидан қанча тегирмонлар ва боғ-бўстонлар обод бўлди. Илгариги қисса ва ҳикоялардан маълум бўладики, сифатлари машҳур Соҳибқироннинг бахтли дамлари ва соатлари кетма-кет сафарлар ва оғир юришларда ўтиб, ғолиб ва бахтиёр тарзда оламшумул ишларни амалга ошириш ва мамлакатларни забт этишга, салтанат ва жаҳондорликнинг муҳим тадбирларида тартиб ўрнатиш ва ёвни йўқ қилишга сарф бўларди. Ана шундай ишлар бўлишига қарамай, ободонлаштиришга (ҳам) эътибор берарди. Чунончи, турли ўлкаларда онҳазрат ҳиммати меъморийнинг илтифоти туфайли қанчалаб хилма-хил мақтовга сазовор ишлар амалга ошганки, мазкур ариқнинг қазилиши худди уммон билан бир кичкина ариқни қиёслагандай ёки бепоён денгиздан бир ариқ чиқарган кабидир.

МУЗАФФАР БАЙРОҚЛИ ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ҒАЗОТ ҚИЛИШ УЧУН ХИТОЙ ТОМОНГА ОТЛАНГАНЛИГИ ҲАҚИДА СЎЗ

Амирзода Халил Султон, амирзода Аҳмад ибн Умаршайх, амирлардан Худодод Ҳусайний, амир Шамсиддин Аббос ҳамда туманот ва ҳазораларнинг бошқа амирлари лашкар билан Тошкент, Шоҳрухия ва Сайромда қишлоқ қилсинлар, амирзода Султон Ҳусайн жовонгорнинг бир қисм лашкари билан қишни Ясси ва Сабронда ўтказсин деган бўйсунуш вожиб бўлган ҳукм бўлди.

Қадимда Шоҳрухияни Фанокант дейишаркан. Шаҳар Чингизхон лашкарининг ҳужумидан шунчалик ҳароб бўлдики, унда ободончиликдан асар ҳам қолмади. Сичқон йили, яъни етти юз тўқсон тўртинчи (1392) йили Соҳибқирон уни обод қилишга буюрди. Хизматкорлар фармонга мувофиқ уни обод қилдилар, атрофини мустаҳкам қўрғон қилиб кўтардилар. Ул теварак-атрофда-

ги аҳолининг барчасини у ерга кўчирдилар. Подшоҳлик ҳиммати уни саодатли шаҳзода Шоҳрухга атаганлиги сабабли, «Шоҳрухия» деган ном билан машҳур бўлди (466⁶—467^а варақлар).

БОҒИ ШИМОЛ ҚАСРИНИНГ ҚУРИЛИШИ БАЕНИДА (289^а варақ)

Эрта баҳорда хуршиди жамшид (қуёш) буржлар фалакининг жанубий ярмидан шимолий ярмига кўчиб ўтиб, шарафу иқбол бўстонидан ўрин олган ва шоҳлик саропардаси арконини Балиқ — Ҳут (буржи)нинг думидан олиб, Барра — Ҳамал (буржи)нинг бўйинга боғлаган бир пайтда, байт:

Гардун хусрави (Қуёш) Ҳамал
буржи боргоҳига ўтириб,
Ўсимликлар номига униб чиқиш учун
ҳукм чиқарди.

Ҳазрат соҳибқирон обод Самарқанднинг шимолий томонида барпо этилган «Боғи Шимол» номли машҳур боққа кўчиб ўтиб, жаҳон аҳли сиққудек улкан саропарда (шоҳона чодир) қурдирди. Унинг дарвозаси олдидаги чодир (кўндалон) ҳамда подшоҳ қабулхонаси (боргоҳ), базмлар учун тикилган катта ва кичик чодирлар кўкка бўй чўзиб, ойга теккудек туюлади. Бу эрам боғи янглиғ ором масканини жаннатнинг базм саройи ҳасад қиладиган даражада ораста ва салобатли қилиб безатдилар. Қазодек кескин фармон содир бўлдики, ул фирдавсмонанд боғда амирзода Мироншоҳнинг қизи, олий ифбат соҳибаси Бека Султон номига атаб дилни ром этувчи баланд бир қаср ва гўзал бир ишратгоҳ қурсинлар. Форс ўлкасининг барча вилоятлари, Ироқ, Озарбайжон, Дор-ус-Салом (Бағдод) ва бошқа мамлакатлардан дор-ус-Салтана (Самарқанд)га жам бўлган моҳир муҳандислар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг тарhini ўткир фаросат қалами билан маҳорат лавҳасига чиздилар. Уни ҳазрати Соҳибқирон маъқуллагач, ёрқин раъйли мунажжимлар қаср қурилишини бошлаш учун муносиб вақтни белгилашда ҳушёрлик ва эҳтиёт-

корликнинг барча шартларига роя қилган ҳолда ит йилига тўғри келган 799 сана жумод ал-охир ойн (1397 март)нинг қувончли бир соат ва бахтли бир толеида қаср қурилишини бошладилар. Қасрнинг тўрт рукнини амирлар ўртасида тақсимлаб, ҳар бир ишбоши — саркор ихтиёрига бир мамлакатдан келтирилган усталару бир диёрдан келтирилган ҳунармандларни тайин қилдилар. Ҳаддан ортиқ жидду жаҳд, беқиёс ғайрат кўрсатиб, кечаю кундуз қаср қурилишига машғул бўлдилар. Фалак хизматкори бўлмиш Соҳибқирон қаср қурилишига ғоят зўр эътибор бериб, бир ярим ой давомида ўз муборак зотининг илтифотини бу ишга йўналтириб турди. Шу қабилда қасрнинг юксак шифтининг баландлиги Қайвон айвони кунгураларидан ҳам юқорилаб кетди, ажиб кўриниши эса гўзаллик ва нафисликда жаннат боғининг рашкини келтиргудек бўлди...

Мустаҳкам рукнларини бағоят маҳкам ва пухта қилиб кўтардилар. Ҳар бир рукнига Табриздан келтирилганлари мраммар тошдан ишланган биттадан устун ўрнатдилар. Деворлари сатҳини ложувард ва олтин билан шундай ажойиб ва ҳайратомуз даражада гўзал этиб нақшладиларки, уларнинг тароватидан Моний расмлари ва Чин нигорхонасини уяту хижолат ғубори қоплади. Қасрнинг саҳнига мраммар тошлардан ва Кўҳи Нур (Нурота тоғи)дан келтирилган тошлардан шундай чиройли қилиб ётқиздиларки, уларнинг латофатидан бошдан ҳуш учиб, ақл ҳайрон қолади. Ташқи деворининг ич тарафидаги изораси (ер билан тоқча орасидаги қисми)ни кошчи билан безадилар...

Қурилиш тамом бўлгач, ул қутлуғ мақомда фалак янглиғ ҳашаматли хоқон подшоҳона тўйлар ва хусравона базмлар ўтказди.

«БОҒИ ДИЛКУШО»НИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ ВА ДИЛНИ ХУШНУД ЭТГУВЧИ ҚАСР ҚУРИЛИШИ БАЁНИДА (293^о варақ)

Ҳижрий 799 (1396) йилнинг эрта кузида ҳазрат Соҳибқирон Кониғил ўтлоғининг чеккасида орасталиги ва таровати билан Эрам боғидан кўра кўпроқ кўнғил очувчи, жаннат бўстонида зиедароқ дилни шод этувчи бир боғ яратиш ҳақида фармон берди...

Машриқдан тортиб Мағрибгача ҳар бир мамлакат

ва давлатдан халифалик тахтининг қароргоҳи (Самарқанд)га жам бўлган донишманд муҳандислар ва соҳибхунарс қурувчилар саодатли соатда ва толе юлдузи кулиб боққан дамда олий ҳазратнинг ишорати билан ул жойда бир боғ бунёд этдилар. Боғ тўртбурчак шаклида бўлиб, ҳар бир томони бир ярим минг газга қаробар. Тўрт томонининг ҳар бири ўртасида биттадан баланд дарвоза ўрнатилдики, уларнинг тоқи осмоннинг муқарнас шифтига юксалган. Тоқлар турфа рангли кошнлару нақш-нигорлар билан безатилган. Боғнинг тўрт томонидаги тўрт бурчакнинг ҳар бирида ат-Тоир (юлдузи) ошненига етгудек кабутар буржи қад кўтарган. Буржлар кошнкорлик санъати билан бағоят нафис ва гўзал қилиб безатилган. Боғ саҳни ҳандаса услубида тўртбурчак шаклидаги ўтиш жойлар ва олтибурчагу учбурчак шаклидаги чаманзорларга бўлинган. Утар йўллари четига оқ тераклар, олтибурчак ва учбурчак чаманзорлар атрофида эса турли-туман мевали дарахтлар ва гул буталар экишга фармон берилди. Боғ ниҳоятда дилкушо ва гўзал тарзда барпо этилгач, безавол иқбол тили унинг исми жисмига монанд бўлсин учун «Боғи Дилкушо» деб атади. Боғнинг ўртасига учта баланд тоқли қуббаси эса кўкка бўй чўзган бир қаср қурдилар...

Шеър:

Унинг атрофига рукнлар кўтариб,
Мармар устунларни тикладилар.

(Ҳазрати соҳибқироннинг) подшоҳона ҳиммати... Хиэрхожа ўғлоннинг қизи, улуғлик чодирини соҳиббаси бўлмиш Тўкалхонимнинг кўнглини овламоқ учун қасрнинг унинг номига атади, чунки ҳазрат Соҳибқирон бу қизни ўзи учун сўратиб, совчилар юборган эди.

**ШАИХ АҲМАД ЯССАВИЙ МАҚБАРАСИНИНГ ҚУРИЛИШИ
БАЁНИДА (294^б варақ)**

Боғи Дилкушо барпо этилгач, фатҳ ояти (битилган) зафарёб байроқ Тошканд томон йўналди. Шоҳларга хос лашкар Сайхун сувидан кечиб ўтгач, Оҳангаронда тўх-

таб, Чинос қаряси ёнида чодирлар ўрнатилди. Уша ерда қишлашга қарор қилдилар ва шу мавзеда қамишдан уйлар қурдилар. Ҳазрат Соҳибқирон имомзода Ҳанафиянинг авлодидан бўлган шайх Аҳмад Яссавийнинг — Аллоҳ таоло улардан рози бўлсин — қабрини зиёрат қилиш учун Ясси қарясига йўл олди. (Сўнг) ул табаррук мазор устида иморат қуриш ҳақида фармони олий содир бўлди: унинг гумбазини шундай бунёд этсинларки, ич томонидан айланаси бир юз ўттиз газ бўлсин. Шу зайлда унинг қутри (диаметри) қарийб қирқ бир газ бўлиши керак. Қурилиш тугагач, баландлиги ҳам шунга муносиб кўтарилмоғи лозим, деворлари ва қуббасини рангли кошинлар билан безатсинлар, эшигини етти хил маъдан қотишмасидан ясасинлар, ўртасида бир ҳовуз ясаб, унинг сатҳини ҳам етти маъдан қотишмаси билан қопласинлар. Қабр устига қўйиш учун Табриздан мрамартош келтирсинлар, уни нозиклик билан тарошласинлар ва ажойиб ўйма нақшлар туширсинлар. Қурилишни якунлаш мавлоно Убайдуллоҳ садр зиммасига юкланди. Буйруққа биноан (мақбара) қурилиши бир йилда тугади.

ТАХТИ ҚАРОЧА ҚАСРИНИНГ ҚУРИЛИШИ (293^a варақ)

Ҳазрати Соҳибқирон «бир неча кундан сўнг (Самарқанддан) кўтарилиб, азимат жиловини Кеш томон бўшатди. Бу йўлда бир тоғ борки, ундан Самақандгача қарийб етти фарсах келади. Унинг бошланишида бир анҳор оқади. Дарёдек сахий ва осмондек шавкатли подшоҳона ташриф шуъласи у тоққа тушди. Оламни тартибга келтириб, равнақ бериш борасида ҳимматининг зўрлиги туфайли иморат қуришга яроқли ҳар бир жойнинг зое кетишини раво кўрмайдиган, мамлакатларга оро берувчи раъй бу мавзеда бир боққа асос солишга фармон берди, токи бу чучук сувли анҳор у жаннат асарли бўстонда «унинг тагида анҳор жорийдир», деган ояти калимани эслатиб турсин. Боғ ўртасида воқеъ бўлган кўхпора устида эса бир қаср қуриш буюрилди. Бажарилиши вожиб бўлган бу амр ижро этилиб, қаср қурилиб битгач, унга «Тахти қароча» деб ном берилди.

ҲАЗРАТИ СОҲИБҚИРОН САЛТАНАТ ПОЙТАХТИ САМАРҚАНДДА БУНЁД ЭТТИРГАНИ ЖОМЕЪ МАСЖИДИНИНГ

ҚУРИЛИШИ БАЁНИДА

(346^б в — 348^а б варақлар)

Адолат ўрнатувчи Аллоҳ томонидан қўллаб-қувватланган ҳазрат Соҳибқирон Ҳиндистон юришида... бединларнинг оташкада ва бутхоналарини вайрон қилиш билан машғул бўлган бир пайтда... Самарқандга (қайтгач), бу ерда бир жомеъ масжиди қуриб, унинг кунгураларини фалакларгача кўтаришни ният қилиб қўйган эди.

Жаҳонни фатҳ этувчи навкаб ғалаба ато этувчи йўл кўрсатувчи тангрининг ҳимояти остида ва унинг қўллови билан (Ҳиндистон юришидан) дор ус-салтанат Самарқандга қайтгач, осмонга бўй чўзган у иморатнинг бунёд этилиши ҳақида олий фармон чиқарилди. Қуён йилига тўғри келган 801 сана, муборак рамазон ойининг тўртинчисида (1399, 10 май), ой асад буржида офтоб олтибурчагидан узоқлашиб, Зуҳра олтибурчагига яқинлашган бир вақтда соҳибҳунар муҳандислар ва билимдон устодлар бахтли бир соат ва мувофиқ бир толеда унинг биноси тархини чиздилар. Ҳар қайсиси бирон кишварнинг сараси ва бирон мамлакатнинг ягонаси бўлмиш эпчил усталар ва ҳунармандлар, (масжиднинг) рукнларини мустаҳкамлашу бинони кўтаришда жуда аниқлик билан иш юритиб, маҳорат кўрсатдилар. Масжид қурилишига Озарбайжон, Форс, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардан (келтирилган) беш юз нафар сангтарош жалб этилди. Яна бошқа беш юз киши тоғларда тош кесиб, шаҳарга тўнатишдек (оғир ишда) чидам кўрсатдилар. Ер юзининг одам зоти яшайдиган қисмидан пойтахт (Самарқанд)га жамланган турли касб эгалари ва ҳунармандларнинг ҳар бири ўз зиммасидаги ишни зўр жидду жаҳд билан бажардилар. Улкан тошларни ҳўкизлар, арава ва кўплаб одамлар ёрдамида тортиб келтирардилар. Шаҳзодалар ва амирлар иш бошқарувчилик (вазифаларини) ўзаро тақсимлаб олиб, инсон боласининг сабр-тоқати ва куч-қуввати етиши мумкин бўлган даражада саъй-ҳаракат ва жонбозлик кўрсатиб, бир дақиқа бўлса ҳам бирон ишда сусткашликка йўл қўймадилар...

Онҳазрат (Соҳибқирон) бу диний ишни охирига ет-казишга иштиёқ ва ғайратининг зўрлиги туфайли шахсан ўзи тез-тез иморат қурилишида ҳозир бўларди. Ҳатто ўша муддат давомида аксар вақтини қурилаётган масжид яқинидаги Хоним мадрасасида ва Туман оғо хонақосида ўтказарди. Халқнинг додига етиш ва раият-парварликка тааллуқли диний масалалар ва салтанат ишларини ҳам у кўпинча шу ерда амалга оширарди. Шу тарзда шоҳона илтифот билан (масжиднинг) олий кунгуралари қурувчисининг қадр қиймати янглиг Қайвон айвонининг тўсинларига етишди... Тошлардан тўрт юз саксон устун тарошланди. Улардан ҳар бирининг узунлиги етти газга тенг келади. Баланд шифти ва ажойиб фаршининг ҳаммаси тарошланган тош тахтачалар билан безатилган. Шу тариқа (масжиднинг) фаршидан тенасигача бўлган баландлиги қарийб ўн газ эди.

Унинг тўрт рукнининг ҳар бирида биттадан минора қад кўтарди.

Байт:

Улар осмоннинг ҳар тарафига овоза таратиб,

«Обидаларимиз (авлодларга) бизнинг кимлигимиздан далолат
берадилар» нидосини

оламнинг тўрт рукнига янграйдилар.

Етти маъдан қотишмасидан ишланган улкан дарвозасининг садоси етти иқлим обидлари (дуосини) Дорус-саломга етказиб туради; айлана деворининг ички ва сиртқи томонлари ҳамда тоқларининг юзаси тошга ўйилган китобалардан зийнат топган, «Ал-Қаҳф» сура-си ва бошқа Қуръон оятлари ҳарфлари ҳамда калималарининг нурили акси уларда жилоланган...

Оламни забт этувчи Соҳибқирон Жаҳоннамо қасрдан саодат билан отга миниб, саккиз юз еттинчи йил муҳаррам ойида (1404 йил, июл) Самарқанд боғи Чинорга келиб қўнди, у ердан шаҳар ичига кирди ва (марҳум) бахтли шаҳзода Муҳаммад Султон мадрасасини келиб кўриб, (қабрини) зиёрат қилиш расмини адо этди. Мадраса қурилгандан то шу вақтгача ҳали унга онҳазратнинг шарофатли назари тушмаган эди. Сўнгра ҳазрати соҳибқирон Боғи Чинорга қайтди...

(Бир оз вақт ўтгач, у яна) Самарқандга кирди; (марҳум) шаҳзода Муҳаммад Султоннинг уйи онҳаз-

ратнинг ҳумоюн манзилгоҳи бўлиш шарафига эришди. Бу ерда фармон чиқардики, шаҳзоданинг нузли қабри учун унинг ҳиммати меъмори томонидан қурилган мадрасага улаб бир гумбаз кўтарсинлар. Фармонга мувофиқ хонақоҳ майдонининг олд томонидан (мадрасанинг) жанубий суффасига улаб, фалак янглиғ бир қубба бунёд этдилар, унинг изорасини тилло ва ложувард билан нақшланган мармар тошлардан ишладилар ҳамда мағфиратга чўмилгур мурдани қўйиши чун бир сардоба кавладилар. Сўнгра хатми Қуръон қилиб, ожизу эҳтиёжмандларга садақалар улашиб, барча расм-рисуларга риоа қилган ҳолда марҳум шаҳзода жасадини хонақоҳнинг гумбазни остидан шу сардобага кўчирдилар. Мадраса атрофида бўлган бир неча уйни бузиб, жаннат мисол бир боғча яратдилар (458 а варақ)...

Соҳибқирон ўзининг кўрсатмаси билан қурдирган бинолардан бири, аммо у сафарда эканлигида кўтарилган Жомеъ масжидини бориб кўрганида, унинг баланд ҳиммати назарида кичик ва паст кўринди. Шунинг учун амри олий содир бўлдиким, масжидни бузсинлар ва қайтадан баландроқ ва кенгроқ қурсинлар. Шу даргоҳни кенгайтириб ва баланд кўтариб қуриш ишида қусурга йўл қўйганлиги учун Хожа Маҳмуд Довуд сўроққа тутилиб, жазоланди.

Сўзсиз бажарилиши вожиб бўлган фармонга мувофиқ Боғи Шимолнинг жанубида тўрт деворидан ҳар бирининг узунлиги қарийб бир минг беш юз шаръий газ келадиган яна бир боғ бунёд этилган эди. Ана шу боғ ўртасида Миср ва Шом усталари ғайрат кўрсатиб, шоҳона бир қаср бунёд этсинлар, деган қазодек кескин фармон содир бўлганди. Ҳозир (яъни, 804/1404 йил) эса бу иморатнинг қурилиши охирига етди. Бошқа боғу бўстонларда Соҳибқирон ҳазратларининг ишорати билан қурилган барча қасрлардан кўра каттароқ эди.

Шом мамлакатада иморатларга мармардан зийнат бериш одат бўлганлиги ва у дённинг турар жойларида оқар сув умумий бир ҳол эканлиги туфайли у тарафнинг қурувчилари сангтарошликда, тақинчоқ безакларига кўз қўйишда, сув отилиб чиқадиған фавворалар ихтиро этишда бағоят моҳир бўладилар. Шу сабабли ўймакорларнинг обнус ёғочи, тиш (суяги) ва бошқа нарсаларга қўллайдиған санъатларини бу Шом усталари рангли тошлардан худди ўшандек нозик ва латиф

қилиб иморат деворлари ва фаршига ҳам ишлатавера-
дилар.

Алқисса, улар ажойиб кўринишли бу қаср ичида мар-
мар тошларга нозик (ўймакорликлар) қилиб, ўз санъ-
ат ва маҳоратлари нақадар мукамал эканлигини на-
мойиш қилдилар, фаввораларни ишга солиб, қасрнинг
гўзаллик тароватини оширдилар. Қасрнинг ташқи то-
монини эса Форс ва Ироқ усталари кошинлар билан ба-
ғоят латиф ва мустаҳкам қилиб безадилар.

Ҳазрати Соҳибқирон бахтли ва муборак бир соатда
у ерга келиб тушди. Бахтиёр хизматкорлар олий ишо-
ратга мувофиқ тўй тайёргарлигини кўришга киришди-
лар. Барча исталган ва лаззатли нарсалар жамланган
шоҳона бир тўй муҳайё бўлди. Шаҳзодалар, хотинлар
ва амирлар табрик ва нисор шарт-шароитларини адо
этдилар. У тўйда фаранг элчилари ҳам ҳозир бўлиб,
баҳра топдилар.

ФАСИХ АҲМАД ХАВОФИЙ ВА УНИНГ «МУЖМАЛИ ФАСИХИЙ» АСАРИ

«Мужмали Фасиҳий» («Фасиҳийнинг қисқа тарихи») ёки «Мужмали аттаворих» («Қисқача тарих»)нинг муаллифи Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад Хавофий 1375 йилнинг 28 сентябрида Ҳиротда туғилиб, шу ерда таълим-тарбия олди. 1405 йили давлат ишларига жалб этилиб, Самарқандга юборилди. 1415 йилгача нуфузли амирлардан Алоуддин али Тархом (1417 йилда вафот этган) хизматида бўлди, сўнгра Шоҳруҳ Мирзо саройига жалб этилди. Ҳаётининг сўнгги йилларини Шоҳруҳнинг ўғли Бойсунғур Баҳодирхон саройида ўтказди. 1425 йили Бойсунғур уни девонлик мансабига тайинлади. Бироқ кўп вақт ўтмай темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилади ва у ўзининг бизга маълум бўлган бирдан-бир асари — «Мужмали Фасиҳий»ни ёзишга киришади ва 1441 йилда тугатади.

Ушбу асар бизнинг давргача кам нусхада етиб келган. Асарнинг биз фойдаланган Санкт-Петербург нусхасида баён этилишича, китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан ташкил топгандир.

Муқаддима Одам атодан тортиб Муҳаммад пайғамбарнинг тавваллудларигача бўлган тарихни ўз ичига олади.

Биринчи мақола «Муқаддима»нинг бевосита давоми бўлиб, пайғамбарнинг 53 ёшигача, яъни унинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратига (622 йил) қадар бўлган давр тарихидан иборат. Асарнинг асосий ва катта қисми иккинчи мақола бўлиб, 622 йилдан 1442 йилгача бўлган воқеалар шарҳидан иборат. Бизгача маълум бошқа қўлёзма нусхаларда хотима учрамайди.

«Мужмали Фасиҳий»да маданий турмушга, шиорлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам жуда кўп учрайди. Фасиҳий айрим шахслар тўғрисида гапирар экан, уларнинг ёзиб қолдирган асарлари, вафот қилган йили, баъзан туғилган йилларини албатта эслатиб ўтади.

Темур ва темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда бунёд этилган йирик мадрасалар, қазилган ариқлар ва бошқа ишларнинг бажарилган йилларини ҳам Фасиҳий мунтазам равишда қайд қилиб боради. Қуйида биз «Мужмали Фасиҳий»дан маданий ҳаётга оид лавҳаларни, яъни шоирлар, олимлар, ўша даврнинг кўзга кўринган зиёлилари ҳаёти ҳамда Темур ва темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотларни келтирамиз. Таржима «Мужмали Фасиҳий»нинг Тус — Машҳадда 1961 йили М. Фарруҳ томонидан нашр этилган форсча матннинг иккинчи жилдидан амалга оширилган. Қовус ичидаги рақамлар ушбу нашрнинг бетларини кўрсатади.

Д. Юсупова

ФАСИХ АХМАД ХАВОФИЙ. «МУЖМАЛИ ФАСИХИЙ»ДАН

769 (1367—1368) ЙИЛ

...Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб Балхнинг Ҳисори Ҳиндувонини таъмирлади. Шоир Амир Фаҳриддин Маҳмуд ибн амир Ямин ал-Муставкайнинг вафоти юқорида эслатилган йилнинг жумода ал-охир ойининг саккизинчиси (31 январь, 1368 йил)да содир бўлди (101).

780 (1378—1379) ЙИЛ

Малик Гийёсиддин Пир Али Куртнинг фармойишига биноан Ҳиротда янги шаҳар-девори қурилди. Мўмин, билимдон ва художўй Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодий унга ушбу мазмунда мактуб йўллади: «Парвардигори олам юборган офатларни девор билан йўқотиб бўлмайди, халқни қийнамагин».

Бунга малик Ғиёсиддин: «Имомлар давлат ишларига аралашмасинлар», — деб жавоб берди.

781 (1379—1380) ИИЛ

...Амир Соҳибқирон Кешда қурган Оқ Саройнинг бунёд қилиниши. Амир Соҳибқироннинг Кеш қалъасининг қурилиши ҳақида фармон берини (115).

782 (1380—1381) ИИЛ

...Амир Соҳибқирон улуғвор шайхулислом мавлоно Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодийни зиёрат қилишга жўнади ва унинг суҳбатига муяссар бўлди. У амир Соҳибқиронга насиҳат қилди ва ўз насиҳатида «Ҳиротни забт этганингда, халқни олиб кетма, шаҳарни вайрон қилма ва унинг аҳолисига жоҳиллик қилмагин», деди. Амир Соҳибқирон унга савол берди: «Нега сен маликка ҳам шундай насиҳат бермаган эдинг?» Улуғвор мавлоно жавоб қилди: «Мен маликка айтган эдим, у гапимни қулоғига олмади ва сени ундан юқорига қўйишди, энди мен сенга насиҳат беряпман, қулоқ солмасанг, бошқасини сендан юқори қилиб қўйишади». Амир Соҳибқирон амир Темур кўрагон улуғвор мавлононинг олдидан чиққанида, «Мен Ҳиротни эгалладим ҳисоб, чунки Ҳирот аҳолисининг хоҳиши улуғвор мавлоно шайхулисломнинг тиллари билан айтилди деган экан (116).

784 (1382—1383) ИИЛ

...Фанокат мавзеида жойлашган Шоҳрухия шаҳрининг қайтадан қурилиши. У Чингизхон ҳукмронлиги пайтида вайрон бўлган эди. Уни Амир Соҳибқирон Шоҳрух Баҳодирхон исми билан аталган формон берди. Қурилиш тугаганда, жаноби олийларининг суюрғоллари қаторига киритди (120).

787 (1385—1386) ИИЛ

...Улуғвор жаноб, шавкатли имом Саъдаддин ат-Тафтазонийнинг вафоти. Бу ерда унинг ҳар бир асари қачон ва қаерда ёзилганлиги келтирилган:

Биринчи — «Шарҳ ат-Тасриф» — Фарюмад, 738 (1337—1338) йил;

Иккинчи — «Шарҳ ал-Кабир» — Ҳирот, 748 (1347—1348) йил;

Учинчи — «Шарҳ аш-Шамсия» — Жом, 752 (1351—1352) йил;

Тўртинчи — «Шарҳ ас-Сағир» — Гиждувон, 756 (1355) йил;

Бешинчи — «Шарҳ ат-Танқиҳ» — Тус вилоятларининг Гулистон қишлоғи, 758 (1355—1357) йил;

Олтинчи — «Шарҳ ал-Ақоид» — Хоразм, 770 (1368—1369) йил;

Еттинчи — «Шарҳ аш-Шарҳ ал-Азди фи-л-усул» — Хоразм, 770 (1368—1369) йил;

Саккизинчи — «Мақосид ва Шарҳи Мақосид» — Самарқанд, 784 (1382—1383) йил (124).

791 (1388—1389) ЙИЛ

...Мавлоно шайхулислов Зайниддин Абу Бакр ат-Тайбодийнинг вафоти пайшанба, муқаддас муҳаррам ойининг охириги (1389 йил, 29 январь) куни Бохарэнинг Тойбодида содир бўлди. Тойбод яқинида дафн этилган (131).

792 (1389—1390) ЙИЛ

...Улуғвор жаноб, олимларнинг ғурури, шоир мавлоно Шамсиддин Муҳаммад ал-Ҳофиз аш-Шерозий вафоти Шерозда содир бўлди. У Кат шаҳрида дафн этилган.

793 (1390—1391) ЙИЛ

...Амир Соҳибқирон амир Муסיқони Хоразмни ободонлаштиришга жўнатди. (133).

...Қора Юсуф Хой тарафдан Табризга етиб келди, аҳолининг мол-мулкани мусодара қилди. Сотилмиш ва Халил исмли (шахсларни) Табризни бошқаришга қолдирди. Мазкур Халил Қози Шайх Али мадрасасининг ёнида қалъа қурди.

Шайхулислов Аҳмад ал-Жом фарзандларидан бири хожа Шамсиддин Муҳаммад ал-Қози ал-Жомий вафоти мазкур йилнинг сафар ойининг йигирманчисида (1391 йил, 27 январь), пайшанба куни содир бўлди.

794 (1391—1392) ЙИЛ

Ихтиёриддин Муҳаммад хожанинг вафоти шу йил содир бўлган. У Жалолиддин Муҳаммаднинг ўғли, (у эса) марҳум хожа Носириддин Яҳёнинг ўғли, (у эса) камина Фасиҳ ал-Хавофийнинг иниси эди (134).

795 (1392—1393) ЙИЛ

...Амир Соҳибқирон хожа Абдалқодир Гўяндани Бағдоддан Самарқандга кўчирди (136).

796 (1393—1394) ЙИЛ

...Улуғвор султон Шоҳрух Баҳодирхон ибн амир Темур кўрагоннинг ўғли маҳдумзода Муҳаммад Тарағай Улуғбек кўрагоннинг туғилиши.

Жалолиддин Муҳаммад ибн Носириддин Яҳёнинг вафоти (137).

(Жалолиддин Муҳаммад) пайшанба куни зулҳижжа ойининг йигирма бешинчиси (1394, 21 октябр) да вафот этган. У камина Фасиҳ ал-Хавофийнинг отаси бўлиб, Ҳиротнинг Хумжобод қабристонида дафн этилган.

Шайхулислом, улуғ хожаларнинг маҳобатли авлоди Шихобиддин Абдулмакорим Исмоил мазкур йилнинг жумода ал-аввал ойининг биринчи куни (1394, 4 март) вафот этди. У шайхулислом хожа Алоуддин Абулмаоли Алалмулкнинг ўғли, (у эса) шайхулислом хожа Қутбиддин Муҳаммаднинг ўғли — шайхулислом Аҳмад-и Жомнинг фарзандларидан бири эди (138).

799 (1396—1397) ЙИЛ

...Амир Соҳибқирон Самарқандда Боғи Шимол қасрини қурдирди. Амир Соҳибқирон Самарқанднинг Конигилида Боғи Дилкушони барпо этишни буюрди. Унинг қурилиши (140).

800 (1397—1398) ЙИЛ

...(Самарқанддан) Кешнинг йўлида амир Соҳибқирон Тахти Қарача номли (қаср) ва боғ қурдирди.

Амир Соҳибқироннинг Кўҳи Сулаймон афгонлари устига юриши ва афгонлар вайрон қилган Аброб қалъасининг тикланиши (141).

801 (1398—1399) ЙИЛ

...Самарқандда Жомеъ масжидининг қурилиши. Уни амир Соҳибқирон Ҳиндистондан олиб келган гебрлар маблағлари ҳисобига қуришни ният қилди. Қурилиш якшанба кунн муқаддас рамазон ойининг тўртинчиси (1399, 10 май) да бошланди (142).

Амир Соҳибқирон фармони билан Ҳиротда Боғи Шаҳр қасрининг қурилиши шаввал ойининг охири (1399), июль ойининг бошида бошланди.

804 (1401—1402) ЙИЛ

...Дорулфатҳ қурилишининг тамомланиши. Уни хожа Ғиёсиддин Солор Симнонийни амир соҳибқирон Язд молини йиғгани юборган пайтида Язда қурдирди. Ҳисобот чоғида (бу ҳақда) жаноби олийлари амир Соҳибқиронга етказганларида «Ахир мен қурилиш ҳақида буйруқ бермаган эдим-ку»,— деди. У (Ғиёсиддин эса): «Модомики ҳазратлари буйруғ бермаган ва (қуришни) хоҳламаган эканлар, у ҳолда мени қурувчи деб ҳисобласалар яхши бўлар эди». Жаноби олийларига бу ҳақда етказганларида у киши ғазабланиб, мазкур хожа Ғиёсиддинни зиндонга ташлашни буюрди (145—146).

805 (1402—1403) ЙИЛ

...Амир Соҳибқирон Бадриддин Муҳаммад ибн шайх Шамсиддин Муҳаммад Жазорий муҳаддисни Румнинг Кутохиясидан Мисрга элчи қилиб жўнатди (146).

806 (1403—1404) ЙИЛ

...Шайхлар шайхи Жалолиддин Маҳмуд Зангийи Ажамий Қаландарий Кермоний амир Соҳибқирон ҳазратларининг урдуси йўлида вафот этиши. Машҳур «Девон» ҳамда амир Соҳибқиронга даҳлдор баъзи воқеалар ва уларнинг содир бўлган вақти баён этилган «Жўш ва хуруш» номли маснавий унинг қаламига мансубдир (147).

Амир Соҳибқирон фармони билан Байлақон шаҳрининг қурилиши ва Барлос каналининг қазилиши (148).

...Амир Соҳибқироннинг Жомеъ масжидининг қурилишини кўриб чиқиши. Унда исрофгарчиликка йўл қўйилганлиги учун хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жилддан ғазабланиши. Бундан ташқари Сароймулкхоним мадрасасининг айвони амир Соҳибқирон қурдирган Жомеъ масжидининг айвонига нисбатан баландроқ бўлиб қолган эди, гарчи иккала айвонни улар қурган бўлсалар ҳам. (Амир Соҳибқирон) уларни Кониғилда қатл этдирди.

...Олий ҳазрат хоқон (Шоҳрух)нинг буйруғи билан Ҳирот шаҳрининг; унинг дарвозалари, миноралари ва деворларининг тикланиши.

...Олий ҳазратлари хоқон (Шоҳрух) Ому дарёси бўйига жўнади. Унинг Дукага келиши ва кўприк қурилишининг бошланиши. (154).

808 (1405—1406) ЙИЛ

...Олий ҳазрат хоқоннинг буйруғига мувофиқ Амир Саййид хожа Қалотга жўнади. Сулаймоншоҳнинг одамларини ҳибсга олди ва Қалотда у қурган бинони вайрон қилди (166).

...Марҳум мавлоно хожа Носириддин Лутфуллоҳ хожа Азиз ал-Ҳиравийнинг ўғли хожа Шихобиддин зулҳижжа оғи (1406, 20 май — 18 июн)да вафот этиши. У Хиёбонда, отасининг қабри ёнида, имом Фахриддин ар-Розий мақбараси ёнида дафн этилган (165).

809 (1406—1407) ЙИЛ

...Хожа Гиёсиддин Салор Симноний Ҳиротда ийдгоҳ қурилишини (ташқил этди).

Адвон ва Тизон булуқларида эслатилган Гиёсиддин Фатҳобод каналини очилишини (ташқил этди) (173).

810 (1407—1408) ЙИЛ

...(Шоҳрух) Балхдаги Ҳисори Ҳиндувонни тиклаш ҳақида фармон қилди. У амир Соҳибқирон буйруғи билан вайрон этилган эди¹ (176).

¹ Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига кўра, қалъа 771 (1369—1370) йили вайрон қилинган (Маглан саръдайн, II ж., 109-бет).

...Олти юз ўн саккизинчи (1221—1222) йил Тўлихон ибн Чингизхон вайрон этган Марв шаҳрида ободончилик ишларининг бошланиши. Демак (уни вайрон этилгандан) ободончилик ишлари олиб борилишигача (бир юз тўқсон тўрт йил ўтган. Марв каналининг кенглиги бошланиши қисмида йигирма газ, охирида ўн беш, чуқурлиги текисликда беш газдан кам эмас, узунлиги — Мурғоб тўғонидан, Марв дарвозаларидан бири бўлган Аламдор дарвозасигача — ўн икки фарсахдан иборатдир. Олий ҳазратлари (Муҳаммад) пайғамбарнинг амалдорларидан бўлган Бурайза ва Ҳукмнинг мақбараси ушбу дарвозанинг ёнида жойлашган. Уларнинг шарафига ушбу дарвозага (Аламдор дарвозаси) деган ном берилган (183).

813 (1410—1411) ИИЛ

...Боғи Сафеднинг очилиши ва жума кuni зу-л-қаъда ойининг йигирма тўртинчи (1411, 20 март)да Ҳиротда ушбу боғда қаср қурилиши (201).

...Улуғвор соҳибзода «Қуръон» ҳофизларининг ғурури марҳум хожа Носириддин Лутфуллоҳ ибн хожа Азиз Ҳиравийнинг ўғли хожа Жалолиддин Маҳмуднинг вафоти муқаддас муҳаррам ойининг тўртинчисида (1410, 9 май) содир бўлди. У хиёбонда ўз отасининг ёнида имом Фаҳриддин ар-Розийнинг қабрига яқин жойда дафн этилган. (204).

817 (1414—1415) ИИЛ

...Улуғвор султонзода Улуғбек кўрагон етиб келди. Шаъбон ойининг охирида (1414, 13 ноябр) Самарқанддан жўнаб, рамазон ойининг ўн-иккинчисида (1414, 25 ноябр) Ҳиротда Олий ҳазратларининг хизматига етишга муяссар бўлди (219).

818 (1415—1416) ИИЛ

Олий ҳазратлари хоқон буйруғига биноан пойтахт Ҳирот қалъасининг тикланиши. Бу қалъа ёнида Ҳиротнинг шимолий деворлари жойлашган. Уни Курт подшоҳлари ҳукмронлиги даврида Малик Фаҳриддин қурган эди. Ихтиёриддин қалъаси деб аталади (220).

...Замона Билқиси бўлмиш Гавҳаршод оғо, — унинг

софлиги абадий бўлсин,— Машҳадда қурдираётган Жомеъ масжидининг қурилиши тамомланиши. (Шоҳрух) уни кўриб чиқди.

Олий ҳазратлари,— Аллоҳ унинг подшоҳлигини абадий қилсин,— буйруғи билан боғ барпо этилиши. Боғни муқаддас Машҳадга яқин, Олий ҳазратлари тўхтайдиган жой қилиб яратдилар (234).

...Амирзода Муҳаммад султоннинг қизи, Хонзодабегимнинг онаси Оғо Бегининг вафоти Самарқандда еттинчи муҳаррамда (1419, 3 феврал) содир бўлди. У ўз отаси ёнига, ўз (отаси) қурган мадрасада дафн этилган (237).

823 (1420) ИИЛ

...Мавлоно Ифтихориддин ал-Ғурийнинг ўғли, улугвор жаноб, имомлар ва муҳаддислар ғурури хожа Носириддин Лутфуллоҳ ибн хожа Азиз Ҳиравийнинг вафоти жума кунини йигирма олтинчи шаъбонда (1420, 5 сентябр) содир бўлди.

...Марҳум амирзода Иброҳим султон баҳодир (буйруғига биноан) Шерознинг Сарипул Жакномида Дорас-Сафо биносининг қурилишининг бошланиши.

Улугвор олим, ишонч ва дин ғурури, ҳурматли мавлоно Юсуф ибн ал-Қосим ал-Ҳалложнинг чоршанба кунини йигирма иккинчи жумода ал-аввалда (1420, 4 июн) вафот этиши. У Хиёбонда имом Фаҳриддин ар-Розий мақбарасида ўз отасининг ёнида дафн этилган (244).

...Амирзода Улуғбек кўрагон буйруғига биноан Самарқандда қурилиш бошланиши. Қурилиш рўпарама-рўпара жойлашган мадраса ва хонақоҳдан иборат эди. У жойнинг вақфига кўп ерларни, экин майдонларини ва машҳур қишлоқларни белгилади.

...Саврам ва унинг атрофи ҳокими амир Ёдгор Кабонинг вафоти. Султонзода Улуғбек кўрагон Амир Ёдгор Кабонинг ўрнига Саврам ҳокими қилиб шоҳ Валийни тайинлади.

Амирзода Улуғбек кўрагон бошчилигида Самарқандда астрономик зиж тузилишининг бошланиши.

Амирзода Улуғбекнинг ўғли амирзода Абдуллоҳнинг биринчи ражабда (1420, 12 июл) туғилиши (245).

...Али бин Ҳасан ал-Бохарзийнинг авлодларидан бири, улугвор жаноб, ўша замон олимларининг шон-ша-

рафи мавлоно Шихобиддин Абдуллоҳ ибн мавлоно Муиниддин Атоуллоҳ ибн мавлоно Шамсиддин Муҳаммад (ибн) мавлоно Муиниддин сешанба куни ўн тўртинчи зулҳижжада (1424, 16 феврал) Бохарзнинг Молин (номли жойида) вафот этди. У олимларнинг ичида энг зийрак ва гапга чечан шоирлардан бўлиб, «Девон», «Дамиат ал-қаср» ва бошқа асарлар муаллифи эди (255).

828 (1424—1425) ИИЛ

...Имом, баркамол ва заковатли олим мавлоно Зайниддин ат-Тайбодийнинг шогирдларидан бири (257) улуғвор жаноб, имомларнинг шарафи мавлоно Носриддин ал-Қусуйининг вафоти. У Хиёбонда имом Фаҳриддин ар-Розийнинг қабристонинда дафн этилган.

Олий ҳазратлари лашкарларнинг қозиси мавлоно имомнинг ўғли, улуғвор жаноб, олимлар шарафи мавлоно Садриддиннинг вафоти. Шайх Абу Исҳоқ аш-Шерозийдек машҳур шайх Жунайд Шерозийнинг иниси Шайх Жамолиддин Абу Исҳоқ ибн Жамолиддин муҳаддис ал-Қозируний Ҳиротда вафот этди. У Шайх муршид Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Шаҳриёр Қозирунийнинг ноибларидан бири бўлган. У Гозургоҳда чоршанба куни ўн учинчи зулқайдада (1425, 26 сентябр) дафн этилган.

Олий ҳазратлари ўн иккинчи рамазонда (1425, 28 июл) марҳум султонзода Бойсунғур Баҳодирхон девонидаги (ушбу асар) муаллифи Фасиҳ ал-Хавофий исми билан машҳур Аҳмад ибн Муҳаммадга тақдим этди.

Улуғвор жаноб, имом ва мударрислар шарафи, мавлоно Низомиддин Абдурахим ибн Паҳлавон Ер Аҳмаднинг вафоти эслатилган йил, сафар ойининг охирида (1425, 20 январ) содир бўлди. У Хиёбонда имом Фаҳриддин ар-Розий мақбарасида дафн этилган (258).

829 (1425—1426) ИИЛ

...«Қуръон» ҳофизларининг шарафи Ҳофиз Шарофиддин Усмон ал-Ғазнавийнинг вафоти ўн тўққизинчи шавволда (1426, 24 август) содир бўлди (259).

...Олий ҳазратлари амлоки хоссасининг котиби хожа Тоҳир Жомийнинг вафоти Самарқандда (содир бўлди).

Олий ҳазратлари хоқон буйруғига биноан эслатил-

ган йилнинг муҳаррам ойида (1425, 13 ноябр — 13 декабр) хожа Абдуллоҳ Ансорий мақбараси қурилишининг бошланиши.

833 (1429—1430) ЙИЛ

...Ҳофизини Абу исми билан машҳур, «Мажмаъ аттаворих ас-султоний» номли асар муаллифи, улуғвор жаноб, мавлоно Шихобиддин Абдуллоҳ ал-Хавофийнинг вафоти якшанба куни учинчи шаввалда (1430, 25 июн) Сарчом деган жойда хоқон Олий ҳазратлари Озарбойжондан қайтиб келаётганда содир бўлди. У Зинжонда шайх Ахи Абулфараж аз-Зинжоний қабрининг ёнида дафн этилган.

Марҳум султонзода Бойсунғур баҳодир зулқаъда ойининг охирида (1430, 20 август) Соин қалъасидан Ҳиротга жўнади ва Симнонда Фасиҳ ал-Хавофий исми билан машҳур, камина Аҳмад ибн Муҳаммаднинг ҳарбий асбоблар ва қозилик вазифасига масъул этди (266).

...Маҳобатли мавлоно Носириддин Масиҳ ал-Убаҳийнинг ўгли, замонанинг баркамол донишманди, имомлар ва мураббийлар ғурури, мурувватли имом мавлоно Жалолиддин Юсуфнинг вафоти шанба кечаси муқаддас шаъбон ойининг бешинчисида (1430, 29 апрел) содир бўлди.

(Қуръон) ҳофизлари ва муҳаддисларнинг ғурури, шайх, ишонч, диёнат ва дин чироғи Муҳаммад ал-Жазарий ал-муҳаддис, муҳаддислар шайхи, (Қуръон) ҳофизларининг имоми раби ал-аввалнинг бешинчисида (1429, 2 декабр) Шерозда вафот этди (267).

834 (1430—1431) ЙИЛ

...Фасиҳ ал-Хавофийнинг азиз ўгли Жалолиддин Абу Саъид Муҳаммаднинг вафоти. Фасиҳ ал-Хавофий ҳам аламида ушбу рубойини айтди:

Тақдир тақозоси билан бахтиёр Жалолиддин Муҳаммад
Ражабнинг ўн еттинчисида у дунёга равона бўлди.

У вафот этган санани «дард» сўзининг биринчи ҳарфидан қидиргин ва «таслим» ва «ризо» сўзларининг ўртасидаги ҳарфин ҳам назарда тутиш.¹ (269).

¹ Бу ҳарфлар абжад ҳисобида 834 (1430—1431) йилни англатади.

...Шайх, заковатли олим, хожа Садриддин ат-Тарак Исфаҳонийнинг ўгли жаноб улуғвор ва донишманд шайхулислом хожа Сойиниддин Али ибн аш-шайхулислом хожа Афзалиддин душанба куни муқаддас зулҳижжа ойининг ўн тўртинчисида (1432, 23 август) Ҳиротда вафот этди (270).

...Жаноб ва улуғвор шайхулислом, «Қуръон» ҳофизлари ва художўйларнинг гурури, мавлоно Шарафиддин Ҳибатуллоҳнинг вафоти пайшанба куни раби ас-сонийнинг учинчисида (1432, 27 ноябр) Ҳиротда содир бўлди.

Марҳум жаноб хожа Жалолиддин Муҳаммад ал-Хавофийнинг ўгли, улуғвор жаноб, имомлар гурури, мавлоно Низомиддин Яҳё ибн хожа Камолиддин Ҳусайн вафот этди (271).

...Имом ҳожини Иброҳим Ханжий жумода ас-сонийда (1433, 29 январ) Шерознинг эски масжидида вафот этди. У улуғ имомлардан бири ва пайғамбар ҳадисларининг (билимдони) эди.

Султонзода Бойсунғур баҳодирхоннинг,— Аллоҳ унинг шуҳратини ёрқин қилсин,— вафоти шанба куни жумода ал-аввал ойининг еттинчисида (1433, 20 декабр) содир бўлди. У ўттиз етти йил, тўрт ой, ўн етти кун яшади (272).

...Ўзининг зийраклиги билан битмас-туганмас хазинали дарёга ўхшар эдики, унинг олдида турли мамлакатларнинг олимлари ўзини йўқотиб қўяр эдилар. У шу даражада заковатли ва гапга чечан эдики, унинг олдида ҳамма донолар гапини йўқотиб, ҳайратда қолар эдилар, адолатликда эса у иккинчи Анушервон эди. Гарчи олий ҳазрат Бойсунғур баҳодирхон шеър ёзиш ёинки у шеър ёзади деб ўйлашларидан устунроқ бўлса ҳам у баъзан шу ишда ўзини синаб кўрар эди (273).

...Маҳдумзода амирзода Улуғбек кўрагон Ҳиротдан Самарқандга якшанба куни йигирманчи шавволда (1434, 30 май) қайтди.

Донишмандалар ва надимлар ғурури, хожа Абдулқодир Гўяндадек машҳур хожа Низомиддин Абдулқодир ал-Ғайбий ал-Бағдодийнинг вафоти. «Гина ва ал-хон» номли асарнинг муаллифи, турли фанлар билимдони, «Қуръон»нинг бетакрор ҳофизини, ажойиб шеърлар ёзар эди, ҳуснихатни хўб эди, мусиқа назариясининг чироғи эди.

Амир Алоуддин Алика кўкалдош мадрасасининг мударриси, Ҳирот жомеъ масжидининг хатиб ва имоми, Ҳиротдаги Қувомиддин ал-Воъиз ва хожа Яҳё ибн ал-Ҳусайн ас-Сабдравоний ас-Сабкорий дин тарғиботчиларининг шарафи, улуғвор жаноб Нуриддин Нуруллоҳ ал-Хоразмий шанба кунини зулқайда ойининг иккинчисида (1435, 30 май) вафот этди.

Улуғвор мавлонозода, имомлар шарафи Шамсиддин Муҳаммад ибн мавлоно Саъдаддин ат-Тафтазоний зулқайда ойининг саккизинчисида (1435, 5 июн) вафот этган.

...Мавлоно Жалолиддин ал-Қоний муҳтасиб ва Барамон мадрасасининг мударриси, Инжил канали ёнида олий ҳазратлари малика Гавҳаршод оғо қурган жомеъ масжидининг имоми ва хатиби мавлоно Шамсиддин Муҳаммад ибн Авҳаднинг вафотлари (275).

Нур ал-Ҳарави исми билан машҳур, мавлоно Нуриддин Муҳаммад Шарафиддин Ҳожи ибн мавлоно Аваз ал-хатиб ал-Ғазнавийнинг вафоти.

Амир Жалолиддин Ферузшоҳ мадрасасининг мударриси мавлоно Шамсиддин шайх Муҳаммад Кирангий жумода ас-соний ойининг ўн саккизинчисида (1435, 19 январ) вафот этди (276).

...Ҳофиз Имомиддин ал-Ҳиравийнинг ўғли, улуғвор жаноб, «Қуръон» ҳофизлари ва олимлари шарафи мавлоно Ҳофиз Алоуддин Муҳаммад вафот этди. У Шерозда хожа Қавом (ибн) Ҳофиз Имомиддиннинг қизига уйланган эди. Эслатилган мавлоно Алоуддин Шерозда туғилган, ўша ерда ўсган, ҳозир эса Ҳиротга келиб, вабо касалидан вафот этди. У араб ва форс тилида шеърлар ёзган, «Қуръон»ни маҳорат билан ўқир эди ва ибн Имомиддин исми билан машҳур эди. У машҳур «Девон», «Равзат ал-муҳиббин» номини билан ҳам машҳур «Даҳнома», «Қуръон» ўқишига бағишланган шеър «Хулосат ат-танзил» кабиларнинг муаллифидир (277).

...Улуғвор жаноб, имомлар, «Қуръон» ҳофизларининг шарафи, Ҳирот ҳофизларининг бошлиғи мавлоно Низомиддин Абдурраҳим Фушанжийнинг вафоти.

...Улуғвор жаноб мавлоно Жалолиддин Маҳмуд ал-Ҳаллож ал-Воъиз Ҳиротда вафот этди. У Хиёбонда ўз отасининг ёнида дафн этилган (280).

839 (1436—1437) ИИЛ

...Улуғвор мавлоно Зайниддин Абу Бакр ибн мавлоно Тожиддин ал-Ҳусайн ал-Койининг вафоти. У Хиёбонда имом Фаҳриддин (ар-Розий)нинг мазорида дафн этилган.

840 (1437—1438) ИИЛ

...Ас-Султон Улуғбек кўрагоннинг ўгли маҳдумзода Абдуллатифнинг хатна тўйи йнгирма олтинчи шаввол (1437, 3 май) да бўлди (281).

842 (1438—1439) ИИЛ

...Амир Алоуддин Алика (кўкалдош) хайрия қурилиши ишларини ташкил қилиш учун Марвга жўнади (283).

...Амирзода Алика кўкалдошдан фарзанд амирзода Бобо Дўстнинг туғилиши.

...Устод Қувомиддин Шерозий меъмор 842 йилнинг шаъбон ойининг биринчи кунида (1439, 17 январ) вафот этиши (284).

844 (1440—1441) ИИЛ

...Ҳирот шаҳридаги қалъанинг чуқури, ғов ва унинг деворини қурилиш ишлари сафар ойининг ўн олтинчисида (140, 17 июл) бошланди.

...Марҳум Фаридиддин Аттор ал-Ҳиравийнинг ўгли хожа Жалолиддин Маҳмуднинг вафоти.

Художўй амир Алоуддин Алика кўкалдош жума кунни жумода ал-аввал ойининг ўн еттинчисида (1440, 14 октябр) да вафот этди. Мавлоно шайхулислом Бурҳонид-

дин амир Ислом ал-Фарайй унинг вафоти муносабати билан шеър ёзган (288).

...Ҳиротдаги Фалакиддин минораси ва устига минора тушиб кетган Низомия мадрасасининг бир қисми якшанба куни зулҳижжа ойининг йигирма тўққизинчисида (1441, 21 май) вайрон бўлиши. Ҳаво иссиқлигидан мадрасада одамлар дам олиб ўтиришган эди, минора бузилганда, улар харобалар тагида қолиб кетишди.

Иzzатли хотун, замона Билқис Милкат оғо Кобулда вафот этди. Унинг (жасадини) Балхга олиб келишди ва ўзи қурган мадрасада дафн этилди. Ҳизир ўғлоннинг қизи эди¹. (289).

845 (1441—1442) ЙИЛ

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад ибн Одам шанба куни сафар ойининг ўн биринчисида (1441, 1 июнь) вафот этди. У художўй инсон, кўзга кўринган олим, замонанинг табиби эди. Асли Бохарзнинг Тойбод қишлоғидан эди.

Мавлоно Шамсиддин ал-Ҳавофий исми билан машҳур, улуғвор жаноб, олимлар шарафи, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад ибн Нажибиддин Али ал-Ҳавофийнинг вафоти жума куни ўн олтинчи ражабда (1441, 30 ноябр) содир бўлди.

...Жаноб хожа Али ибн хожа Фаҳриддин чоршанба кечаси рамазон ойининг ўн биринчисида (1442, 23 январ) вафот этди. У Ҳиротнинг Гозургоҳида ўзи қурган хонақоҳ ёнида дафн этилган (291).

...Олий ҳазратлари Гавҳаршод оғо шаъбон ойининг йигирманчисида (1442, 3 январ) маҳдумзода Улурбек кўрагонни кўриб, Абдуллатиф баҳодирни ўзи билан (Ҳиротга) олиб келиш учун Самарқандга жўнади (292).

---

¹ Милкат оғо илгари Умаршайх ибн Амир Темурнинг хотини эди. Ундан икки фарзанди бор: Мирзо Искандар ва мирзо Бойқаро. Кейинроқ уни Шоҳрух хотини қилиб олди. Бу турмушидан ўғли мирзо Суюргатмиш бор эди (Абдураззоқ Самарқандий. Уша асар. 750-бет).

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ ВА УНИНГ «МАТЛАЪИ САЪДАЙН ВА МАЖМАЪИ БАҲРАЙН» АСАРИ

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрийй йил ҳисоби билан 12 шаъбон 816 (милодий 7 ноябр, 1413) йили шу вақтларда Темурийлар давлатининг марказий шаҳарларидан бири бўлган Ҳиротда туғилди ва 887 йил жумод ал-аввал ойида (1482, июл—август) шу шаҳарда вафот этди.

Унинг тўла исми Камолиддин Абдураззоқ, отасининг исми Жалолиддин Исҳоқ Самарқандийдир. Абдураззоқ Ҳиротда туғилганлигига қарамай «Самарқандий» деган исба билан шўҳрат топганлигига сабаб, отаси Жалолиддин Исҳоқнинг асли самарқандлик бўлганлиги ва яна бўлажак тарихнависнинг ўзи ҳам бир неча вақтлар Самарқандда яшаб турганлигидир.

Абдураззоқ Самарқандий мадраса таълимини Ҳиротнинг ўзида олган, темурийлар (Ҳирот) саройида қозилик ва имомлик лавозимида бўлган отаси, ўз даврининг таниқли зиёлиларидан бўлган акалари кўмагида Абдураззоқ тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари ҳамда тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича чуқур маълумот эгаси бўлиб етишган.

Отаси Жалолиддин Исҳоқнинг саройида тутган макенга кўра Абдураззоқ Самарқандий давлат ишлари билан ҳам яқиндан таниш бўлган ва бу ҳол, унинг яхши таҳсил кўрганлигига қўшимча тарзда, отаси вафот этганидан сўнг, 841 (1437—1438) йили 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга олинишига сабаб бўлган. Шундан сўнг у 50 ёшига қадар 26 йил давомида аввал Шоҳрух, унинг вафоти (1447 йил)дан кейин Ҳирот тахтини эгаллаган бошқа темурий ҳукмдорлар мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), султон Абу Саъид (1451—1469) ва шу орада тахтга ўтирган, аммо ҳукм-

ронликлари кўпга бормаган шахзодалар қошида давлат ишлари билан банд бўлади.

XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар давлати билан Рум (Кичик Осиё), Миср, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар орасида дипломатик алоқалар йўлга қўйилган эди. Бу алоқаларнинг амалга оширилишида Абдураззоқ Самарқандийнинг ҳам фаол иштирок этганлигига унинг ўз элчилик сафарлари ҳақида келтирган ахборотлари яққол далил бўлаолади. Чунончи «Матлаъи саъдайн»га киритилган «Ҳиндистон сафари достони ва у ернинг ажойиб-ғаройиботлари» деб номланган ўз сафар эсдаликларида Абдураззоқ Самарқандий 1442 йили Шоҳрух томонидан Жанубий Ҳиндистонга юборилган элчиларга бошчилик қилганлигини ёзади. Элчилик 1442 йили 13 январда Ҳиротдан йўлга чиқиб, Эрон ерлари, Ҳўрмуз бандари, Масқат, Арабистон денгизи орқали қуруқлик ва денгиз йўллари билан 1442 йил 17 октябрда Қаликутга етади, бу шаҳарда беш ой туриб, сўнг Вижаянагарга ўтади ва у ерда 1443 йил охиригача туриб, сўнг қайтишга отланади. Охири яна денгиз йўли билан Ҳўрмузга, у ердан 1444 йил декабр ойида Ҳиротга етиб келади. («Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси», Тошкент, 1960 йил).

Абдураззоқ Самарқандий шеърлар, араб тили грамматикасига оид рисола ёзганлиги маълум бўлса-да, лекин улар бизгача етиб келган эмас. Унинг қаламига мансуб мерос ҳозирча «Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи») номли тарихий асардир. У форс тилида ёзилган ва икки жилддан иборат.

Асарни Абдураззоқ Самарқандий асосан 872 (1467—1468) — 874 (1469) йиллар орасида ёзиб тамомлаган ва 875 (1470) йили уни яна давом эттириб, шу йилнинг сафар ойида (август, 1470) воқеа бўлган кечмишларини ҳам қўшиб тугаллаган.

«Матлаъи саъдайн»нинг биринчи жилдида қисқача тарзда Чингизхон авлодидан бўлган Эрон ҳукмдори Абу Саъид (1316—1335) ҳақида сўзлангач, сўнг соҳибқирон Амир Темур тарихи бошланади ва умуман 704 (1304) йилдан 807 (1405) йилгача Урта Осиё, Афғонистон, Эрон, Озарбайжон, қисман Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихига оид маълумотлар келтирилади. Тарихий воқеалар баёни Амир Темурнинг 17 шаъбон 807 (18 феврал, 1405) йили Утрорда вафот этганлиги,

унинг набираси Халил Султоннинг Самарқандда тахтга ўтирганлиги билан тугалланади.

Иккинчи жилда эса муаллиф сўз бошида Амир Темур авлодлари ҳақида сўзламоқчи эканлигини айтиб, воқеаларни Шоҳрухнинг Ҳиротда тахтга ўтирган вақтидан (март, 1405) бошлайди. Сўнг у Шоҳрух вафотидан кейин ҳукмронлик қилган темурийлар: Мирзо Абулқосим Бобур (1452—1457), султон Абу Саъид (1451—1469) ва бошқа шу орада тахтга ўтирган, аммо ҳукмронликлари кўпга бормаган шаҳзодалардан сўзлаб бўлгач, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротда иккинчи марта тахтга ўтириши ҳақидаги ахборотлар билан асарни тугатади (875 йили сафар ойи—1470 йил, август).

Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъи саъдайн»да тарихий воқеалар баёнини солнома тарзида йил тартиби билан жойлаштирган. Яъни асардаги катта сарлавҳа — бўлимлар йиллар рақамларидан иборат, ҳар бир сарлавҳа остида ўша йили содир бўлган воқеалар, улар давлатнинг қайси ҳудудига оид бўлмасин, кичик-кичик сарлавҳалар остида келтирилган.

Маълумки, «Матлаъи саъдайн»да кўпроқ сиёсий воқеалар баён этилган. Лекин шу билан бирга Темурий ҳукмдорларининг мамлакатни иқтисодий, маънавий ва маданий ҳаётида ўйнаган бунёдкорлик роли ҳам Абдураззоқ Самарқандийнинг диққат марказида бўлган. Шунинг учун ҳам XV асрнинг деярли уч чорагида Самарқанд ва Ҳирот шаҳарларидаги илм-фан, маданий юксалишлар ҳамда бу борада Мирзо Улуғбек, Мирзо Бойсунғур ва баъзи бошқа шаҳзодаларнинг фаолиятлари изчиллик билан ёритиб борилган.

Ушбу тўпламда «Матлаъи саъдайн»дан келтирилган парчаларнинг айримлари асарнинг 1969 йили Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган иккинчи жилд биринчи қисмидан (1405—1427 йил воқеалари), қолганлари эса ҳали нашр этилмаган иккинчи ва учинчи қисмларидан олинган. Қуйида таржима орасида келтирилган рақамлар асарнинг Муҳаммад Шафе томонидан тайёрланган нашрига (Лоҳур, 1933) ишорадир.

А. Ғриббоев

АБДУРАЗЗОҚ САМАРҚАНДИЙ, МАТЛАЪИ САЪДАЙН ВА МАЖМАЪИ БАҲРАЙН

(6) САККИЗ ЮЗ ЕТТИНЧИ (1405) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(7) *Ҳазрат хоқони саиднинг Мовароуннаҳр томон юзланганлиги, Ҳирот шаҳрини тузатишга буюрганлиги ва бошқа воқеа-кечмишлар зикри*

Ҳазрат хоқони саид тўртинчи иқлим (Хуросон) салтанати осмонига хуршид янглиғ кўтарилиб, зафар аломатли байроқлар юлдузлар авжигача юксалгач, офтоб таъсирли хотир жаҳонгушолик низомлари ҳам фармонраволик расм-русумларига илтифот кўрсатди ва давлат тугунлари саодат нпига тизилиб, тартиб топди.

Шу орада мирзо Халил Султоннинг салтанат пойтахти Самарқандни давлат маркази қилиб олиб, арки олийга кирганлиги ва олам хазиналарини (8) ўз эгаллик қўлига киритганлиги (хабари) шавкатли қулоқларга етишди. Тангри ёғдусини кўпайтиргур нур сочувчи фикр (Шоҳрух) ҳазрат соҳибқирон Амир Темурнинг султонлик тахти қондаларига бирор футур йўл топмасдан бурун хоқон ҳазратларининг иноят офтоби у мамлакат устида порламоғи керак, деган (маънини) тақозо этди...

Онҳазрат давлат арбобларини ҳозир қилиб, (оятда келган) — (дунё) ишларида улар билан маслаҳатлаш, — (деган) амр тақозосича, машварат қуръасини ўртага солди. Ҳар ким ўз фаросат-идрокига яраша мамлакат ишлари борасида қайси сўзни давлат фаровонлиги учун дуруст топган бўлса, арзга етказди. Охири, ҳумоюн байроқлар Мовароуннаҳр томон жўнаб кетгач, диёрдан йироқлашиш содир бўлиши мумкинлиги сабабли мулк безатувчи фикр эҳтиёт юзасидан Ҳирот шаҳрини тузатиш ва мустаҳкамлаш лозим (деган) қорорга келди.

Ҳазрат соҳибқирон (Амир Темур) Ҳиротни фатҳ қилган замондан бери дарвозалар қўпорилган ва деворлар раҳна ҳолида бўлиб, шаҳар харобалигича ётар эди. Бутун султонлар тахтгоҳию ҳақиқат арбоблари қуёшининг чиқиш жойи ва ҳожатлар каъбасию муродлар қибласи бўлган қуббат-ул-ислом Ҳиротни амир Жалолуддин Ферузшоҳ маъмур қилсин, деган олий фармон содир бўлди.

Амир Ферузшоҳ Ҳиротга келди ва андак муддатда бора, фасил, дарвозалар ва муқоталаларни шундай бир тарзда мустаҳкамлаб тузатдики, унга яна бирор қўшимчани тасаввур қилиб ҳам бўлмас эди. Унинг буржлари баландликда (осмон) авжига бош тортди, хандақи эса ер қаърига етди. Улуғ подшолардан бир нечтаси бу шаҳарни қуришда, қуйидаги рубоий гувоҳлик бериб турганидек, кўп жидду жаҳд кўрсатиб, бор гайратларини бу ишга сарфлаганлар.

Аммо, шунга қарамай, эндиги янгитдан қурилиш собиқ султонлар иморатидан кўп зиёда ва афзал эди.

(108) САККИЗ ЮЗ ҲИНЧИ (1047—1408) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Ҳазрат хоқони саиднинг Балх томонга юзланганлиги зикри

Бундан ўттиз тўққиз йил бурун ҳазрат соҳибқирон (Амир Темур) ўз подшоҳлигининг бошланишида хароб қилгани Балхнинг Ҳиндувон қалъасини тузатсинлар, деган олий фармон содир бўлди. Бир (тўда) лашкар ва раиятлар бир қанча вақт зўр ҳаракатлар кўрсатиб у тупроқ тепани тузатиш билан машғул бўлгач, уни обод қилдилар...

(118) САККИЗ ЮЗ ҲН БИРИНЧИ (1408—1409) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Шаҳзодаларнинг хатна тўйи зикри

Ҳазрат хоқони саид тангри раҳмат ва саломларини йўллагур пайғамбарнинг суннатига мувофиқ шодмонлик саҳифасининг унвони, бахту қудрат чеҳрасининг жамоли, дил мевасию умр ҳосили, бўлмиш фарзандлари: давлат ва диннинг кўмакчиси мирзо Бойсунғур ва диннинг куч-қудрати Муҳаммад Жўгий баҳодирлар (пайғамбар томонидан) таъкидланган суннату, (119) асосланган қонидани бажо келтирсинлар, деб буюрди. «Тўй асбоблари ва (бошқа) керакли нарсаларни мухайё қилсинлар», — деган олий фармон содир бўлди. Бу суннат шуҳратини юқори олам сомелари эшитдилар ва бу ҳумоюн тўй овозаси рубъи маскун чеккаларига-ча бориб етди. Доруссалтанат Ҳиротда Боғи Шаҳр

мавзеида юз бошлиқ, саксон бошлиқ катта чодирлар, сақирлот чодирлар ва ипак соябонлар Айюқ (юлдузи)га бош кўтарди; тилла ва кумуш тахтлар лаъл ва марварид гажимлар билан безаниб ясанди; шоду хуррамлик палоси анбар тутунидан атир таратувчи, дўстлар мажлиси эса муаттар буғлар туфайли мушк халтасини очувчи бўлди; (120) бозору дўконларни Эрам боғи мисоли яшнаган ва безатилган ҳолда очдилар, гўзал, кўринишли чодирларни одатга биноан худди гавҳар тўла сандиқчаю, юлдуз тўла буржга ўхшатиб безантирдилар, кумуш баданлик соқийлар биллур янглиғ қўлларига олтин косаларни кўйиб, шакарфуруш лаъл (лаб) ларни билан айшу ишрат чақирғини ҳар тарафдан янграддилар.

Хушовоз қўшиқчилар хусравона наволарни у иккинчи Хусрав (Шоҳрух) базмида куйлашар ва руду нағма овозини чанбарсифат чархгача етказишар эди; Зухра (юлдузи) табиатига эга бўлган машшоқлар чанг ва удларнинг пасту баланд (пардаларини чертиб) дилу димоғдан ҳушни ўғирлаб қочар ва дилу жонда шодлик устига шодлик ортар эди; мажлис ҳар жой-ҳар жойда жаннат сингари безатилиб, шахло кўзли парилар янглиғ нозанин соқийлар ўтириб-туришиб, бир неча кун давомида муттасил шод-хуррамлик ва айшу ишрат билан машгул бўлдилар. Ҳазрат хоқони сайд хосу оmlар борасида тўла инъом-икромлар буюрди. Бу ҳумоюн тўй доруссалтана Ҳиротда рабиъ ас-сонийнинг охирларида (21 сентябр, 1408) энг гўзал бир тарзда воқе бўлди. Мисра: *Айшу ишрат ва хуррамлик мажлисига оро бердилар.*

(128) *Биринчи бор Хитой элчилари
келганлиги зикри*

... Ҳумоюн мавкаб Сенстон юришидан қайтиб келганидан кейин (811 йил 30 шаъбон — 1409 йил 17 январ) Хитой подшоҳининг Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари вафоти туфайли таъзия билдириш учун юборган элчилари совға-саломлар билан етиб келдилар ҳамда ўз подшоҳлари сўзини арзга етказдилар. Ҳазрат хоқони сайд улар борасида марҳамат ва иноятлар (129) кўрсатиб, қайтиб кетишларига ижозат буюрди...

(145) *Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатини салтанат ва бахт осмонининг ойи мирзо Улуғбек кўрагонга иноят қилинганлиги зикри*

Ҳазрат хоқони сайд Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлақати вилоятини саодатли фарзанд, руҳ роҳатию дил қуввати, кўз нурию дин кўмакчиси мирзо Улуғбек (146) кўрагонга бағишлади.

Бу бахтли фарзанд гарчи адолат усулларини адо этиш ва сиёсат ҳукмларини юргизиш бобинда ҳеч бир қўзғотишу қизиқтириш, тушунтиришу рағбатлантиришларга муҳтож бўлмаса ҳам, онҳазрат оталик шафқати юзасидан подшоҳона илтифот билан насиҳат сўзлади: «Ҳақ таоло бу буюк инъом ва улуғ марҳаматни бизга ато қилди; яроғ-аслаҳамизнинг ожизлиги ва ҳолатимизнинг нуқсонлилигига қарамай бизни танлаш назари билан тақдирлаб, фармонимизни олам мамлакатлари узра жорий қилди, (бу — Аллоҳнинг лутфидир, Аллоҳ уни хоҳлаган кишисига ато қилади). Энди давлат ва подшоҳлик қадрини билиб, илоҳий неъмат шукрини бажо келтиргин ҳамда инсоф ва адолат эшикларини ҳожатмандалар юзига очиқ тутган, барча ишларда (оятдаги) Ё Довуд! Биз сени ерда (ўзимизга) халифа қилиб тайин этдик, энди сен одамлар орасида ҳаққоний ҳукм юрит!.. (деган сўзларга) мувофиқ амал қилгин, Аллоҳ ўз саломини йўллагур пайғамбар ворислари бўлмиш уламоларни эҳтиром кўзи тагига олиб, инъом назари билан мамнун тутгин, диний можаролар бўйича (иш кўрганда) уларнинг фатвосини четлаб ўтмагин, «Ҳиндо» нинг муаллифи деб машҳур бўлган миллату диннинг далили шайх-ул-ислом Абдулжалил ал-Марғинонийнинг атоқли ва олий мақом хонадонига нисбатан иззат-эҳтиромда бўлиб, у кишининг авлод-аждоқларидан тортиб ислом машойихлари ва замона йўлбошчилари бўлиб келаётган фарзандларини ҳаммадан юқори қўйиб, барча ҳолларда уларнинг шаън-шавкати мулоҳазасига риоя қилгин, (147) қозилар қўлини шарият ҳукмлари ижросида бақувват тутгин, олам ободонлигининг сабаби ва одамзод ризқининг воситаси бўлмиш деҳқонларни зулму адолатсизликдан ҳимоя қилиб, адлу инсоф билан (ўзингга) яқин қилгин, давлат чегарала-

рининг нигоҳбонлари ва мамлакат ичкарисининг қўриқчилари бўлган лашкарлар тоифасини очиқ юзлик ва хушмуомалалик билан ўзинга муте ва итоаткор қилиб, уларнинг ёлланма ҳақлари ва маошларини белгиланган вақтда тўла етказиб тургин, жонсипорлик шартларини бажаришда тегишлича жидду жаҳд кўрсатганларга инъомни оширгин ва баъзи ташлаб қочувчилар йўлини тутганларга саза бериб жазолагин; хулласи барча ҳолларда (ишнинг яхшиси—миёнасидир) (деган ҳадис)га амал қилиб, ҳаддан ортиқ ёки керагидан оз чора кўришдан эҳтиёт бўлгин, чегараларга иш кўрган ва тирикликнинг аччиқ-чучугини тоғитан кишиларни тайин қилиб, у ерлар қалъаларининг мустаҳкамлиги борасида зарурий чораларни кўргин».

Ҳазрат хоқони санд саодатманд фарзанднинг салтанат асбобларини муҳайё қилиб, (унинг ёнига) шижоатли, довюрак амирлар ва фаросатли вазирларни тайинлади ҳамда у вилоятнинг ҳал қилиш ва ман этиш жиловию йиғиб олиш ва тарқатиш ихтиёрини адолатликда пешқадам бўлган олийжаноб улуг амир — амир Ғиёсуддин Шоҳмаликнинг тўғри раъйи ва зийрак фикрига топширди, у ўзининг ўткир билимичанимани муносиб кўрса (шу билан) мамлакат ишларини тартибга солишга киришсин, деб унинг донолиги ва соф билимига эътиمود қўйди.

(158) Марв шаҳрининг ободон қилинганлиги зикри

Ҳазрат хоқони санд ўн бешинчи зул-қаъдада (21 март, 1410) қутли толе ва ҳумоюн юлдуз ёрлиғида отланиб, кўнгил очар яйловлари баҳор фаслида гўзал ёр юзидан ҳам чиройлироқ ва дилдор ваъдасидан ҳам ёқимлироқ бўлган Бодғис томон йўл олди. Салтанат қондалари ободончилик (ишлари) билангина мустаҳкамлана оладиган ва халифалик ерлари зироат билангина нашъу намо топа оладиган бўлганлиги туфайли ҳазрат (хоқон санд)нинг нурли хотири давр ўтиши билан емирилган ва вайрон ҳолда ётган Марв шаҳрини яна (қадимги) обод ҳолига келтиришни зарур деб топди ҳамда Хуросон шаҳарларининг машҳурларидан бири ва бахтиёр султонларнинг тахтгоҳи бўлиб келган, аммо

замона ва кеча-кундуз ҳодисаларининг ғолибона таъсиридан емирилиб, иморатларидан нишною шакллардан бўлак ҳеч нарса қолмаган бу жойни тузатишга буюрди.

Чингизхоннинг ўғли Тўлихон уни вайрон қилишга буюргани олти юз ўн саккизинчи (1221—1222) йилдан то янгитдан тузатилгани бу 812 (1409—1410) йилгача бир юз тўқсон тўрт йил ўтган эди.

Алқисса онҳазрат: «Хуросоннинг барча ерларидаги турку тозик, яқину йироқ (киши)лар бу муҳим ишни бажаришга юзлансинлар ҳамда, биринчи галда, инсон тириклиги унга тобе, балки барча нарсаларнинг яратилиши у билан боғлиқ бўлган сувни жорий қилсинлар», — деб буюрди ҳамда Марвнинг суви Мурғоб дарёсидан келадиган бўлганлиги ва бу дарёга қурилган тўғонни сув олиб кетиб (ундан чиқарилган) ариқ тўлиб қолганлиги учун «қайтадан ариқ қазилсин ва тўғон боғлансин», — деган ҳумоюн фармон содир бўлди. Бу катта ишга (раҳбарликка) улуғ амирлардан: Алоуддин Алика (159) кўкалтош ва амир Мусо, девон аҳлларида эса амир Али Шақонийлар тайинланди. Фараз қилиб кўрганда, подшоҳ ўз мулозиму сипоҳлари билан бир йилда ҳам бажара олмайдиган бир иш андак муддату кичик бир фурсатда охирига етказилди.

Худди ошиқлар дилдек хароб ва ҳунармандлар касбидек касод бўлиб ётган ерлар гўзаллар рухсорию лоларўлар чеҳрасидек таровату сафо ва раннақу баҳо топди. Қуёнлар маскани ва тулкилар макони бўлиб ётган (шаҳар)нинг атроф ерлари мевали дарахтлар ўсадиган ва хушовоз қушлар қўнадиган жойга айланди.

Биринчи йили бу ерда беш юз жуфт хўкиз зироат билан машғул бўлди, халойиқ бу ерга кўчиб келиб ватан қилишга майл кўргазди.

Ариқнинг узунлиги тўғон бошидан токи ҳазрат (Муҳаммад) расуллуллоҳнинг, — худо уни ва онла аъзоларини раҳмат қилсин, — байроқдорлари бўлмиш Бурайда ва Ҳакамлар мақбараси ўрнашган Дарвозайи аламдоргача ўн икки фарсанг, кенглиги бошланиши жойларида йнгирма газ (бўлиб, қўйи қисмларида) ўн беш газгача, чуқурлиги эса беш газдан кам эмас эди. Ша-

ҳар ичида масжидлар, бозорлар, ҳаммомлар, уйлар, хонақоҳлар, мадрасалар ва бошқа хайрли иморатлар қурдилар. Тўхтаб қолган сув Марв ариғига қайтадан келганидан ва шаҳарни тузатиш ва тиклаш ишлари тугатилганидан кейин (мазкур) амирлар аъло тахт поясига қайтиб келдилар.

Хоқони саид ҳазратлари то Мурғоб сувигача бориб, ҳаво иссиқлиги туфайли Кийту яйлоқи томон қайтиб келди ва бу дилкушо фазода ийди қурбон расм-русумларини бажо келтириб, доруссалатана Ҳиротга қараб жўнади. Байт:

Илоҳий кўмак ҳамроҳлигида бахту иқбол билан
олий мавқаб шаъв-шараф қароргоҳига етиб келди...

(174) САККИЗ ЮЗ ҶН УЧИНЧИ (1410—1411) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

*(185) Ҳазрат хоқони саиднинг шу йили қуриб
тамомланган мадрасаси ва хонақоҳнинг зикри*

Хумоюнфол мавқаб Мовароуннаҳрдан қайтиб келган ана шу (813/1410) йили доруссалтана Ҳирот ғоятда маъмур ва обод эди. Хоқони саид ҳазратлари бунёд қилишга буюрган мадраса ва хонақоҳ қуриб тамомланди ва бу ернинг таровату латофатидан у шаҳар тўла-тўқис гўзаллик касб этди.

Шу ўринда хушхиром қалам саҳийлиги рақам дастёрлигида дорусалтана Ҳиротнинг сифати томон бир неча қалам қўйгусидир.

Доруссалтана Ҳиротнинг сифати: доруссалтана Ҳирот Эрам бўстонидан ҳам дилкушороқ бир шаҳар ва олам гулистонларидан ҳам роҳатбахшроқ бир манзилдир. У бир нусхаки, ой юзликлар кокилидек дилларга матлуб, шундай бир манзилки, кумуш танлилар чеҳрасидек кишига қувонч бағишлайди, унинг шабадаси нафасларидан Исо дамининг хосиятлари аён; Хизр сувининг ҳаётию жонпарвар боданинг қувончи унинг ҳавоси сифатлари олдида ганғиб қолган; жонга роҳат бахш этувчи ҳавоси (186) нафислик ва мўътадилликда баҳор насимига манба...

Тўртинчи иқлим мамлакатларидан энг шуҳратлиси деб ҳисобласа бўладиган Хуросон мамлакати шаҳарла-

ри ичида доруссалтана Ҳирот қарийб марказла жойлашган, чунки ҳар иқлимнинг узунлигини бошланғич (жой) бўлган Жазоир Халидотдан бир юз саксон даража ва кенгликни хатти истиводан тўқсон даража деб қабул қилганлар. Ана шу тўқсон даражадан олтимиш олти даражаси маъмур жойлардир, қолган икки тарафида иссиқ ва совуқликнинг ўта зўрлиги туфайли иссон боласи яшаб туролмайди; Ҳиротнинг узунлиги тўқсон тўрт даража ва бир қаср; кенлиги эса ўттиз тўрт даража ва бир қасрдир. Бу ёзилгандан равшан бўлдики, доруссалтана Ҳирот оламнинг маъмур марказига исбатан шаҳарларнинг энг яқинидир: марказга яқинроқ бўлгани мўътадилликка яқиндир ва бундай ерда (кишилар) ғоятда фазлу камолга эришадилар.

Ҳазрат хоқони сайд бу шаҳарни салтанат тахти қароргоҳи ва халифалик доирасининг маркази қилиб олган вақтда унинг буйруғи билан қадим вақтларидан бери усти тўла ёпилмай қолиб, бозор аҳли гарду ғубор ҳам ёғин (сувлар) йиғилишидан кўп заҳмат тортиб келаётган шаҳар бозорларини бузиб ташладилар ва (187) янгитдан ганч ва пишиқ ғиштдан бозорлар кўтардилар ва олий тоқлар қуриб устини ёндилар; баъзи-баъзи жойларини ёруғлиқ тушсин учун очиқ қолдириб, қолган жойларини беркитдилар. Бозорларнинг ҳар бири жаҳон кўзига бир нигору замона чаманида бир баҳордек бўлиб юз кўрсатди. Чорсунинг ўрнашини тўрт тарафи баробар, тўртбурчак шаклида бўлиб, мавзеларнинг сараси бўлмиш (Ҳирот шаҳари) доирасининг марказида воқеъдир; тўрт дарвозадан тўртта бозор у чорсу томон чўзилган.

Мадраса ва маорифпаноҳ хонақоҳнинг жойлашиши: Шаҳар шимолидаги қалъанинг жануб этагида бир-бирига уланган олий мадраса ва улуг бир хонақоҳ (қурилиб), бу жойнинг ўртасида катта бир сарой саҳни, суфа, баланд бир тоқ (барпо қилинди) ва икки тарафидан ажойиб тарзда тикланган иккита баланд минора қад кўтарди; тилло ва ложувардларнинг ярақлашидан у мавзенинг дарвозаю деворлари томон қувонч тарқатувчи нурлар порлади. Зийрак фикр муҳандислар ва поэтик ишлар қилувчи тезкор бинокорлар зўр санъат ва камолдиққат кўрсатиб, унинг бурчакларини улаш қондаларини мустаҳкамликнинг энг олий погоналарига ва пишиқликнинг энг юқори даражаларига етказиб тикладилар.

Шу йили, яъни (саккиз юз) ўн учинчи (1410—1411) йили, бу икки мўъжизали муассаса қуриб битказилиш шарафига ва камол чегарасига етди ва (шундан бери) ер юзида, (яъни) Рум сарҳадидан токи Чиннинг энг йироқ ерларигача ҳеч бир ерда дарс (ўқиш) ва фатво (ўрганиш) учун бу икки иморат латофатига эга бўлган бирор мавзе ва унинг тароватига ўхшаш бирор мавқе-ни кўрсата олмайдилар. (Диннинг) асослари ва шоҳоб-чаларини тушунтирувчи фанларга онд ҳамда ақл билан етиладиган ва қонуний (масалаларни) ўз ичига олган китобларнинг аслларини сандиқларга солиб тахту муҳайё қилинган, атоқли уламоларнинг ҳар бирини бир гуруҳ кишиларга дарс беришга ва хосу омга тушунтиришлар ўтказишга тайинлаб қўйилган (188) ва уларнинг тақвоси чашмасию жавоб-фатволари билан дин чамани серсув ва гуллаб яшнаган.

Умнатлардан етишган уламоларнинг билимдонларидан олий мадрасага мударрисликка тайин қилдилар. Улардан бири: жаноб мавлоноийн аъзам, умнатлар, билимдонларининг раҳбари мавлоно Жалолуддин Юсуф Увбаҳий, иккинчиси: жаноб олий, олимлар унга мурожаат қиладиган мавлоно Жалолуддин Ҳаллож, учинчиси: мавлоноийн аъзам, камолот эгаларининг энг улуғи Мавлоно Низомуддин Абдурраҳим Ёр Аҳмад ва тўртинчиси: мавлоно имом, инсоният олимларининг афзали Насируддин Лутфуллоҳ ибн Хожа Азизуллоҳлар эди.

Буларни (вазифага) ўтирғизиш кунини (189) хоқони сайд ҳазратлари у муборак ерга ташриф буюрди ва замона улуғлари одамзод фахрланувчи кишилар ҳозир бўлдилар. Мазкур билимдон олимлар фикҳ, тафсир каби ислом илмлари бўйича дилга ёқимли ифодалар билан дарс беришга машғул бўлдилар ва баён қилиш майдо-нида илғорлик тўпини билим чавғони билан барчадан илгари сурдилар.

Маорифпаноҳ хонақоҳга шайхлик мансаби жаноб шайх-ул-исломи аъзам, олам машойихларининг раҳбари Хожа Алоуддин Али Чиштийга топширилди. У хонадон машойихлари улуғлигининг таърифи шарҳу баёнга муҳтож эмас, мисра: *Тоғ устида ёқилган ўтдан ҳам равшанроқ*. Шунингдек, хонақоҳга имом, муаззин, воиз ва бошқа хизматчилардан иборат ҳар хил ишларни бошқарувчилар ва юмушларни бажарувчилар тайин-

ланди, бу икки муассасанинг ўзига муносиб вақфлари эса иштирокчилик-шериклик йўли билан муқаррар бўлди.

Бу йили, яъни (саккиз юз) етмиш тўртинчи (1469—1470) йили бу икки жой гоятда осойишта, хотиржамлик ва мўлчилик ҳолатидадир, шайхлик мансаби фуқаролар ходими, бу варақларнинг тўпловчиси Абдурраззоқ ибн Исҳоққа топшириб қўйилган. Мисра: *Ҳар кимнинг навбати беш кундир*. Алқисса, Ислом қуббаси бўлмиш Ҳирот хоқони санд ҳазратларига тахтгоҳ бўлиш шарофати туфайли султонлар устунлари жамланган, ер юзи подшоҳларнинг хуршиди тулуъ қиладиган ерга ҳамда фозиллару авлиёлар каъбаси, азизу олимлар қибласи, сўфилар қутбларини дин арбобларининг маскани ва дарвишлару художўйларнинг бошпанасига айланди.

Ҳирот шаҳари шу даража ривожу равнақ топдики, унинг боғларининг латофати Бағдод рухсоридан Дажла ёшини равон қилди ва меваларининг серсувлиги Самарқанд мевасини (190) унутилиш тоқининг бир бурчагига иргитди. Мисра: *Бу ҳаммаси улуг султон Шохрухнинг давлати туфайли эди*.

Доруссалтана Ҳиротнинг қурилиши, унинг булукларининг аҳволи ва вилоятларининг ҳолати тавсифини икки тилли қалам шарҳу баёни билан тўла ифодалаб таҳрир қилган. Уни мутолаа қилишга кимники майли бўлса, унга айтгинки, бу ҳақда ёзилган алоҳида рисолаи ўз шафоатли назарига мушарраф қилсин. Мисра: *Унга кимнинг майли бўлса назар ташласин*.

Боғи Сафиднинг барпо этилганлиги ва кўшк қурилганлиги зикри

Доно муҳандислар ва моҳир бинокорлар хоқони санд ҳазратларининг буйруғи билан Ҳиротнинг шимол-шарқда, умид майдонидек кенг еру фалак чўққисидек баланд тепаликда, илгарироқ Боғи Сафид деб номланиб келган мавзеда зу-л-қаъда ойининг йигирма тўртинчисида жума кунин (20 март, 1411) бахтли толе ва содатли соатда бир иморатга асос солдилар ва жаннат боғининг эшикларини жаҳон аҳлига қарата очдилар. Улар энг маъқул бир суратда тарҳ чизиб, аввал ўйлаб олиб, сўнг иш бошлаш керак (мақолини) ақл кўзи билан кўрдилар.

Унинг муқарнас айвонининг тўрт тоқи Қайвон (сайёраси)нинг қуббасимон тоқига етказиб қурилган, баланд қасрининг кунгираси эса Муштарий (сайёраси)нинг камаридан (юқори) ўтказилган, деворининг изораси яшм тошидан ишланиб, устига бўрттириб ишланган расмлар чизиб, нақшланган. Қимки, у (боғ) сайлига эришган ёки у шодлик саройига етишган бўлса, у олий жаннатнинг руҳпарвар оромини ҳис қилган бўлади.

Эпчил қўлли наққошлар ҳар бир хонага (ўз ҳунарларидан) бир нусха ясаганлар ва ҳар бир болахонага худди Чин суратхонасидек бир манзарани ишлаганлар.

Шундай олий бир иморат ва гардун саҳнидек улкан бир пойдевор онҳазратнинг давлати улугвор ҳиммати баракати билан андак муддатда тамомланди. Мисра: *Ғоят латофатли ва кўркам қилиб қурилди.*

(199) САККИЗ ЮЗ УН ТҮРТИНЧИ (1411—1412) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(211) *Ҳазрат хоқони саиднинг Мовароуннаҳр тарафидан қайтганлиги зикри*

Олий мавкаб давлат юлдузи ва иқбол (ҳамроҳлигида) доруссалтана Ҳиротга келиб тушди. Бир печа кундан кейин улуғ бону Тумон оғо етиб келиб, онҳазрат у бонунинг улуглашда иззат-ҳурмат шартларини адо этиб, Кусавия қасабасини суюрғол тарзида унинг ноибларига топширди. Ҳозирда у қасаба ва атрофларида Тумон оғонинг хайрли ёдгорликларидан бўлган мадраса, хонақоҳ ва работ бағоят маъмурдир...

(216) САККИЗ ЮЗ УН БЕШИНЧИ 1412—1413 ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(219) *Хитой подшоҳи элчиларининг келганлиги*

Шу орада Хитой вилоятидан, у мамлакатларнинг Чину Мочин ва бошқа ерлари подшоҳи Дой-Минг хон тарафидан элчилар етиб келди. (Хоқони санд томонидан): «Шаҳар ва бозорларга зийнат берилсин, ҳар бир

санъат эгаси ўз ҳунарини зоҳир қилиб дўконини безатсин»,— деган ҳукмоюн фармон содир бўлди.

Амирлар истиқбол расми бўйича (шаҳардан) ташқари чиқиб элчиларнинг ҳаммасини иззат-ҳурмат билан шаҳарга олиб кирдилар. (Бу) худди ёшлик чоғидек шодликни орттирувчи бир замон ва висол кечасидек гамни тарқатувчи бир он эди. Ҳазрат хоқони санднинг фармони бўйича Боғи Зоғонга худди жаннат боғидек оро бериб, Баҳром савлат, шер ҳайбат ясовуллар ҳар кимнинг (ўзига хос) жой ва макон тайин қилдилар. Ҳазрат хоқони санд худди баландлик авжидаги офтоб сингарни хуршид чеҳра билан салтанат тахтига кўтарилди. Улуғ амирлар элчиларни қўл ўпиш шарафига етказиб, тортиқларни қўйдилар ва уларнинг сўзларини арз қилдилар. Хитой подшоҳининг мактуби қуйидаги мазмунда эди.

Хитой подшоҳи мактубининг сурати

«Дой-Минг, подшоҳи муаззам, Самарқанд диёрига Шоҳрух баҳодир учун нома юбормоқда. Биз фикр қиламизки, худованди таоло ер билан осмон ўртасидаги жами халойиқни уларнинг бири роҳат ва фароғатда яшасин деб яратган. Биз худойи таолонинг мадакорлигида илоҳий ҳукмга бўйсуниб жаҳондорлик қилиб келмоқдамиз. Шу сабабли биз яқину йироқ орасида фарқ қилмаймиз, ҳаммани бир текис, баробар биламиз. Бундан илгари эшитган эдикки, сен оқил ва камолотга етган кишисан ва бошқалардан улугроқсан, худованди таолонинг амрига итоат қилиб келмоқдасан, ранят ва аскарларни парварниш қилиб, уларнинг ҳаммасига эҳсопу яхшиликлар кўрсатибсан, шу сабабли биз беҳад шод бўлдик! (220) Алалхусус, кимхоб ва тарқу кийимларни етказсин учун, элчи юбордик; элчи у ерга етиб боргач, сен бизнинг сўзларимизга ҳурмат билан қараб марҳаматимизни яхши юзага чиқарибсан, катта-кичик ҳамма шодмон бўлибдилар ва сен ҳам дарҳол элчи юборибсан; элчилар сенинг саломингни, отлар ҳам у диёр матола-ридан иборат тухфаларингни етказдилар. Сенинг дўстлик йўлида эканлигингни кўрдим; сен мақтов ва навозишга сазовор экансан. Илгарироқ мўғуллар даври охирига етган эди. Сенинг отанг Темур фумо худованди таолонинг амрига итоат қилиб, бизнинг улуг подшоҳимиз Той-Зуйга нисбатан яхши дўст бўлиб, элчилар ва тух-

фаларни қат қилмаган. Шу сабабли (Той-Зуй) у диёрнинг (Хитойдаги) одамларига омон бериб, ҳаммасини давлатмандликка етказган. Биз ҳам кўрдикки, сен отагининг ҳиммат ва равишига яхши мутобиат қилибсан. Энди Су-Жўнинг Касой ва Ҳазораси одамларидан Ду-Жи-Хун-Бойни ва Сун-Кун-Жи садаси(дан) Донг-Чингни бир гуруҳ кишилар билан қўшиб, садоқат зоҳир бўлсин учун табрикнома, кимхоб кийим ва тарғулар билан юбордик. Бундан кейин ҳам одамларни юборамиз, токи улар борди-келди қилсинлар ва йўллар кесилиб қолмасин; улар ўз истакларича тижорат ва касб қилсинлар.

Халил Султон сенинг биродарзоданг; ўз туғишганлик ҳаққингни бажо келтирмоғинг учун сен уни яхши тарбия қилишинг керак. Сен бизнинг садоқату раъминизга ҳамкорлик қилишинг лозим. Билдириб қўймоқчи бўлганимиз ана шу».

Бу мактубга қўшиб яна бир мактубни юборган эдилар, унда жўнатилган совға-туҳфалар муфассал тарзда битилган эди. Яна бир (мактуб) йўл хати қабилида бўлиб, у элчилар учун эди. Уч мактубнинг ҳар бири форс хати билан форс тилида ёзилган ва худди ўша мактубда сўз мазмуни мўғул хати билан туркий тилда ёзилган, яна ўша мактубда ўша мазмунни хитой хати билан ўз (Хитой) тилида ёзган.

Хоқони саид ҳазратлари мактубни (ўқиттириб) эшитиб, унинг поэтик мазмунини ўткир фикр билан мулоҳаза қилди ва мақсадларини тўла тушуниб олгач, ҳамман иштирок этишга чақириб, «Амирлар элчилар шарафига тўй берсинлар»,— деган фармон содир бўлди...

(258) САҚКИЗ ЮЗ УН ЕТТИНЧИ (1414—1415) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(280) Исфаҳон фатҳ этилганидан кейин воқе бўлган ҳолатлар зикри

Ироқ дорулмулки (Исфаҳон) жаҳон султонига бўйсуниб фатҳ қилингач ва сардорлар бошию гарданкашлар бўйни тоат бўйинтуруғи ва хизматкорлик ҳалқасига киргач, онҳазрат лашкарни ғоратгарчиликдан тўхтатди ва:

(Кишиларга яхшилик қилгин, (шунда) уларнинг қалбларини ўзингга қул қилиб оласан, чунки эҳсон, кўпинча, инсонни қул қилгандир).—

деган шеър мазмунига амал қилиб, амну омонлик соясини Исфаҳоннинг хосу омлари устига туширди, ҳаммага адлнинг дахлсиз ерию эҳсоннинг ҳузур-ҳаловат жойидан бошпана қурди: мазорларга назр атагани юз минг кебакий динорни фақирлар ва муҳтожларга етказди ҳамда (девонга йнғилиши тегиш бўлган) юнт (от) йнли моли (хирожи)нинг учдан бирини раиятга бағишлади, (281) давлатнинг муҳим ишларини интизомга келтириб сарништа қилишга киришди ва мамлакатларни итоатга келтириш ва йўлларни тинч сақлаш ишларида жидду жаҳл кўрсатди, лашкардан бир қисмига Хуросонга қайтишга ижозат буюриб, (улар орқали) хос хазиналар, қимматбаҳо безаклар, дурлар, тилла ва кумуш идишлар, ҳиндий, мисрий ва чинний аслаҳалар, қуроллар ва фаррошхонани доруссалтана Ҳиротга жўнатди. Форс ва Ироқ мамлакатларини муносиб кишиларига иноят қилди. Чунончи, мушкин рақам қаламнинг гизоли (бу ҳақда) замона димоғини муаттар қилғусидир.

(297) САККИЗ ЮЗ ЎН САККИЗИНЧИ (1415—1416) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(299) Доруссалтана Ҳирот қалъасининг бино этилганлиги зикри

Менга келажак (авлодлар) учун ҳақиқатни сўзлагувчи тил бергин (деган оят) тақозосига биноан, зийрак кишилар ўз номларини йўқлик селоби кунлар саҳифасидан ўчириб ташлай олмайдиган, фитна ва бузуқликлар тўфони тўзитиб ва йўқотиб юбормайдиган бир тарзда боқий қолиши учун саъй-ҳаракатлар кўрсатганлар. Ҳушёр ва оқил киши шундай бир бино қуришга қилдики, замона тўдаси тупроғининг ғубори унинг чехраси ҳуснини беркитмасин ҳамда у кишининг улуғ исми ва ўрнатган олижаноб расм-русумларни бебақо дунёда ёдгор бўлиб қолсин.

Ана шу муқаддимага асосан ҳазрат хоқони санд (300) шу (саккиз юз ўн саккизинчи) йили доруссалтана Ҳиротда бир метин истеҳком кўтариш, мустаҳкам бир қалъа қуришга ишорат қилди. Шеър:

Биздан қолган осор-ёдгорликлар бизнинг ким
бўлганлигимиздан далолат беради,
демак, биздан кейин осор-ёдгорликларимизга
назар қилингиз!

Бу қалъа шаҳарнинг шимол тарафидаги деворга қурилган бўлиб, карт маликларни замонда Малик Фахруддин қурган ва Ихтиёруддин ҳисори номи билан машҳур эди. Малик Фахруддиннинг навқари Муҳаммад Сом шу қалъада Худобанда Улжойту Султоннинг мўътабар амирларидан бўлган амир Донишмандни қатл қилган. Амир соҳибқирон (Темур) Ҳиротни фатҳ қилган вақтида шаҳар деворларини хароб қилди-ю, аммо қалъани ишончли кишиларга топширди: бир қанча вақтдан кейин эса қалъа билан шаҳарнинг аслий девори орасида, токи қалъага саркуб бўлмасин учун, фосила пайдо қилсинлар деб буюрди: Шарқ томондан эллик газ деворни (йиқитиб) ерга етказдилар (301) ва нусхага биноан, етти юз минг киши ишлади. Ҳазрат хоқони саид жаҳон салтанати тахтини шарафли қилгач, шаҳар қурилиши борасида яна қайтадан янги тарх чизди, чунончи бунинг шарҳи баён қилиб ўтилди. Онҳазрат бу йили тупроқ устига хом ғиштдан қурилган ўша қадимий ҳисор (ўринга) тош, оҳақ, ганч ва пишиқ ғиштдан бир қалъа қуришига буюрдики, тупроқ юзида бу каби мустаҳкам бир бино ва бу каби қаттиқ бир пойдеворни ҳеч бир мамлакатда бундан кўркамроқ қилиб қурган эмаслар.

Унинг хайрли тамомланганлиги учун тангрига ҳамд бўлсин!..

(322) Ажам Ироқининг баъзи мамлакатларини улуғ амир Илёсхожа баҳодирга суюрғол қилинганлиги зикри

Ажам Ироқи мамлакатлари қайтадан,— мисра,— олий девонга тааллуқли бўлгач, ҳазрат хоқони саид ҳар бир вилоятга раиятлар унинг ғамхўрлиги ҳомийлигида ва бариятлар унинг ҳимояти паноҳида (эмин) бўла оладиган бир сардорни тайин қилди: улуғ иўйин, жанг кунининг Рустами амир Муборизуддин Илёсхожа баҳодирга Қум, Кошон, Рай, Рустамдорларни Гилон чегараларигача (бўлган жойлар билан) бошқариш ишнини топширди ва у вилоятларнинг барча муҳим ишлари жловини унинг адолат ва шижоат панжасига тутқазди: «У вилоятларнинг моллари ва мутаважжиҳотини (323)

унинг мулозими бўладиган лашкарлар харажати учун сарфласин ва (ўздан мақбул ёдгорлигу дуруст эсдаликлар қолдирмоқ) учун, бу дунёю у дунёда яхши номлилик сабаби бўлмиш адолат ўрнатиш ва лутф-эҳсон кўрсатиш ишида эътиборсизликка йўл қўймасин, халойиқ мақсадларини (улар орасидаги) даражалар тафовутига яраша амалга ошириб, (кишиларга ўз манзил-мартабаларига яраша муносабатда бўлинглар (деган ҳадис) мулоҳазасидан гофил бўлмасин, тўғрилиқ ва эгрилик, мамлакатни идора қилиш ва йўлларни муҳофазат қилишдан бақадри қудрат хабардор бўлиб, хабар юборишу олиб туриш мақсадида фалакдек эътиборли даргоҳга доимо элчилар йўллаб турсин ҳамда, унинг қолдирган ёдгорликлари кишиларнинг мақтовларига сазовор бўлсин учун ранятни юпантиришда, вилоят ободончилигида, деҳқончиликка тарғиб қилишу қурилишларга рағбатлантиришда тўла саъй-ҳаракат кўрсатсин, фисқу фасодчиларга қаҳр қилиш ва ёвузларни тийиб қўйишда (324) жидду жаҳл қилсин»,— деган олий фармон содир бўлди. Мисра: *Жаҳонда яхшилик қилишдан кўра дурустроқ бир иш йўқ.*

САККИЗ ЮЗ ИИГИРМАНЧИ (1417—1418) ИИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Амир Саййид Фахруддин вазирнинг аҳволи ва унинг оқибат ҳоли зикри

Шу йили қазойи осмоний тақозоси ва илоҳий тақдир ҳукми билан тириклик хумидан шундай бир ранг ошкора бўлди ва фалакнинг нард ўйини соққасидан шундай бир нақш юз кўрсатдики, бундай ҳол жаҳон бунёдга келгандан бошлаб бизнинг кўнгача (346) тарихнавислар назарига тушмаган ва битикчилар қаламига олинмаган. Шунга биноан унинг шарҳи (бу ерда) келтирилади, токи билимдон кишилар ибрат кўзи ва зийраклик назари билан тириклик аҳволи ва кечаю кундуз вароқларига назар қилсинлар ҳамда ўткинчи давлатга мағрур бўлмасинлар. Мисра: *Гардуннинг (сенга бўлган) беш кунлик меҳр-шафқати афсонаю афсундангина иборатдир.*

Бу сўзнинг тафсили шундан иборат: мирзо Бойсунгур девон маснадини шарафли қилган вақтда амир Саййид Фахруддин мустақил равишда соҳиби девонликда ўтириб, қабул ёки рад, ҳал ёки банд қилиш ишларида

яккаю ягона эди. У ўзига кўп аъёнлар ва ҳадсиз буюмлар ҳосил қилиб, мол-мулкнинг кўплигидан ўз даври Қорунига ва шаън-шавкат ғуруридан замон Фиръавнига айланган эди. Уша кунларда ҳазрат хоқони саид мирзо Бойсунғурнинг саъй-ҳаракати билан соҳибн аъзам Хожа Низомуддин Аҳмад ибн Хожа Довудни Саййид (Фахруддин)га шерик қилиб девонга ўтиргизди. Мазкур соҳиб ўткир зеҳли, ҳозиржавоб киши эди, у кириш-чиқим ишларидан воқиф бўлгач, жиддий ё ҳазил тариқасида сермазмун мутойнабалар сўзлаб юрар ва Саййиднинг зўрлик қилишига йўл қўймай келарди. Саййид бундан тоқати тоқ бўлса ҳам, аммо сабр қилишдан ўзга чораси йўқ эди; рақибни унинг яширин сирларини ва пинҳон фикрларидан воқиф бўлганлиги сабабли ҳадиксираши ортарди.

Саккиз юз ўнинчи (1407—1408) йили Хожа Ғиёсуддин солор Симноий Саййид (Фахруддин) устидан маълумот ёзиб, уни бўшаттирди ва ўзи бир йил мири девон бўлди. Сўнг Саййид (Фахруддин ҳам) Хожа Ғиёсуддин устидан уч юз тумон (етишмаслиги ҳақида) маълумот ёзди. Хожа Ғиёсуддин раиятга раҳмдиллик кўргазар эди-ю, аммо амирларнинг муҳим ишларини кўнгилдагидек саранжом қилмас эди. Хожани ва унинг омиллариини ҳисоб арзгоҳига келтирдилар; уларнинг йўл қўйган чалкашликлари текшириб аниқланди (347) ва ҳаммалари ҳибсга олиниб, Хожа Ғиёсуддиннинг вазирлиги сел сингари тезда тўхтади; тақдир уни шундай қийноққа солдики, унинг тирноғи тагидан қон келди, қазо мустафийси йўқлик қалами билан унинг ҳаёт саҳифасига тугалланиш рақамини тортди. Саййид Фахруддин яна мустақил равишда соҳибн девон бўлди ва ўзига (қарши) саъй-ҳаракат қилган жамоадан жабру-зулм билан мажбуран уч юз тумонни ундирди ва у тонфанинг қирлиб, йўқ бўлиб кетиши учун кўп қабиҳликлар қилди. Байт:

Сен замон аҳли устидан ҳукм юритишга эришган кунинг
келажак — оқибатга назар қилгину қўлингни қисқароқ тутгин.
Сен ситам қўлини чўзмагин; ёдиндан чиқармагинки,
тангри мазлумлар додини тинглаш эшигини беркитган эмас.

Қон тўкиш — танбеҳга лойиқ ишдир ва бундай қилувчи кишининг умри қисқадир.

Шундай қилиб Саййид (Фахруддин) бедараклик

қаъридан яна тақдирланнш авжига кўтарилиб шундай даража ва мансабга эришдики, ундан юқориси тасаввурга ҳам сиғмайди: унинг ишлари равнақи шундай бир чегарага етдики, фармони жаҳон юзасидан қазою қадардек сўзсиз жорий бўлди, унинг даргоҳи каттаю кичикнинг бошпанаси, боргоҳи эса фозилу олим, яхшию ёмон кишиларнинг умидгоҳига айланди; вазирликда унга муяссар бўлган нарса ҳеч бир вазир, балки амирга ҳам насиб бўлган эмас; у қалам аҳллари муродининг хулосаси чўққисига ва одамзод олиҳимматлигининг юқори поғоналарига етишди; қайси бир ишда бўлмасин тақдир унинг тадбирига мувофиқ келди; охири барча ишга қодирлик қуввати ва манманлик ғурури унинг устидан шундай ҳукмрон бўлиб олдики, у девон аҳллари ва жаҳон улуғлари гарданига оёқ қўйди. Замола маликлари ва одамларнинг улуғлари, атроф ерлар шарифлари ва шу даврнинг аъёнлари унинг даргоҳига борганда, у биринчи галда ҳеч бир кимсани қабул қилмас эди. Унинг ҳузурига бир неча восита орқалигина рухсат берилар, (рухсат олган) киши яна бир неча тўсиқлардан ўтишга мажбур бўлар, маъкур саноқли кишилардан ташқари биронта одамда ҳам унинг олдига кириш учун имкон йўқ эди; кўпчилик у билан учраша олмай қайтиб кетарди. «Агар бу соҳиб улуғворлик минорасидан йиқилгудек бўлса, юз порага парчаланиб кетади»,— (деган фикр) оқиллар хотирадан кўп марталаб ўтган эди. (348) Мисра: *Унинг йиқилиши ҳам кўтарилиш даражасига қараб бўлади.*

Олийжаноб шаҳзода мирзо Бойсунғур девон курсисига ўтириш шарафи билан уни безантирган ва ёрқин чақмоғу нурли офтобдан намуна бўлмиш тез зеҳну ўткир гидроки билан кирим-чиқим ишларини текширишга илтифот буюрган бу вақтда Саййид (Фахруддин)нинг номақбул ҳаёти сурати ва нодуруст тирикчилиги сифати, мусулмонлар мол-мулкига тамаси ва девон маблагларини ўзлаштираётганлиги ҳамда унинг барча хиёнат-жиноятлари намоён бўлди. Девон омиллари бу сўзлардан ҳарчанд воқиф бўлсалар ҳам, Саййиднинг сиёсати мавжуд экан, унга сўз қотишга мажол топиш ва қарши туришга юрак бетлашни маҳол деб билар эдилар.

Мирзо Бойсунғурнинг унга нисбатан муносабати ўзгаргач, Саййид томонидан бахтсизликка дучор қилинган амир Али Шақоний «икки юз тумон маблагнинг (нима бўлганлигини) равшан қиламан»,— деб арзга ет-

казди ва унинг нилуфар янглиғ кўқарган юзи қизил гул сингари мусаллоқ очилиб, хандон бўлиб кетди. Олийжаноб шаҳзода «Саййиднинг крим-чиқим ишлари текшириб аниқлансин»,— деб буюрди. Мир Али биринчи бўлиб (Саййиднинг) хазинани ўзлаштирилганлигини айтди. «Хазиналар кўздан кечирилсин»,— деган фармон содир бўлди. Хазинадор Саййидга бериш учун бир қанча маблағни олиб кетган бир гуруҳга муурожаат қилиб: «хазина маблағини қайтариб олиб келинлар, токи ишнинг бетига чок тушмасин»,— деди. Шу жумладан бири Хожа Пир Али ибн Муҳаммад Боязид бўлиб, у Саййиднинг сирларига маҳрам, яширин қилмишларидан хабардор эди. Унинг ва отасининг тилхатлари хазинадорнинг қўлида эди. Улар Саййидга даъвогар бўлиб, Саййид эса ҳар кунни бир ваз айтиб қайтарар эди. Шу тариқа сўз дағалликка бориб етиб, бу можаро узайиб кетди ҳамда Саййид билан Пир Али орасидаги келишмовчилик созининг ихтилоф пардасидан баланд оҳанг кўтарилди, балки иш парда билан беркитиш даражасидан ўтди ва сир парда остидан ошкора бўлди (349).

Ҳазрат хоқони саид бу жамоатни ўз ҳузурига чақириб, юзма-юз сўроқ қилди; хазинадор «Зар — маблағни Пир Али олиб кетган»,— деса, Пир Али: «Саййидга берганман»,— деди, Саййид эса буни инкор этди. Онҳазрат Саййидга нисбатан иноят қилиб: «Хазинадан ниманки олиб кетган бўлсалар ва бунга иқдор бўлсалар хазинага келтириб топширсинлар, кимнингки гарданида бирор нарса борлиги аниқланса қайтариб берсин»,— деб буюрди ҳамда бу муомалага кимда-ким аралашган бўлса, шуни хаёнатда айблаб бандга олдирди. Саййид эса (ҳануз) девон маснадида ҳукм юритувчи бўлиб, хазина маблағини қайтариб олиш ҳам унинг раъйига топширилган эди. Мазкур жамоанинг аҳволи мисрада (келтирилган) «Уларга ғамхўрлик кўрсатиб ғам тортган кишининг ҳам ҳолига вой!»— деган даражага етди.

Бироқ бу сўзлар очик-ойдин ўртага тушиб айғоқчилар илгари қўрқинчдан ўзларига ҳам айтолмайдиган гапларни энди баланд овоз билан сўзлаб дилларини бўшатишга киришгач, ҳазрат хоқони саид Саййиднинг крим-чиқим ишларини тафтиш қилсинлар, деб буюрди. Унга моллар берган бир гуруҳнинг аксаридан хатлар олдилар. Саййид (хоҳ-нохоҳ) мушқул воқеа ва қўрқинчли таҳликага тушиб қолажани билди ҳамда рақиблар муддаосини қабул этиб, у маблағни ўзига ҳисор қилиб

олишни ҳозирча нақд пул билан савол-жавобдан халос топишни, вақт тақозосича, маслаҳатдан деб ўйлади: икки юз тумон кабакий (динор)ни бир йил ичида тўлашга рози бўлди, чунончи ҳар кунига (тақсимланганда) ироқий зарнинг ўттиз уч минг уч юз ўттиз учу олтидан икки динорига тўғри келди. Саййидни банд қилиб муҳассилга топширдилар; Саййид шу аснода мирзо Бойсунғурдан нажот тилаб бир хат юборди. (мазмун шундай): байт:

Жигар иситма алангасидаю юрак қон тўлқинларида қолди,
агар бирор дутф кўрсатмоқчи бўлсанг — мана ҳозир вақтидир.
(350)

У ўз хатида авлод-аждоди ва барча суҳбатдошларига Аллоҳ саломини йўллагур пайғамбарнинг руҳини шафе келтирган эди. Жаноб шаҳзода унга (қуйидаги) жавобни юборди:

«Саййидликка лойиқ жаноб халос топиш борасида бир ишорат битиб, «ҳазрат пайғамбарнинг руҳи ҳаққи учун фарёдимга етсинлар»,— деган эканлар, аммо ҳазрат пайғамбарнинг бу ишларга сира ҳам рози бўла олмаслигига ҳеч шак-шубҳа йўқдир»,— шеър:

(Сен ўз аслзода ота-боболаринг билан фахрланибсан,
тўғри, сен ҳақлисан, лекин уларнинг болалари қандай
ёмон бўлиб чиқди!?)

Шу билан бирга аниқ ва равшандирки, бизда у (Саййидга) ё оламдаги бирор бошқа бандага нисбатан заррача ҳам ғараз йўқдир; у ўз қилмиши ва айтган гапларидан андиша қилсин. Байт:

Агар ёмонлик қилмаган бўлсанг, кишилардан ҳадиксирамагин,
ҳамиша ўз қилмишинг ҳимоясига сиғингин.

(Тағри) гуноҳкорларга муҳлат беради-ю, лекин бутунлай кечиб юбормайди) дейилганидек, кишиларнинг жони, хотин-болаларига қасд қилганликнинг жазосини тортишга тўғри келади; ёмон ишлар ва қабиҳ қилмишлар жарима ва жазога сабаб бўлади. Байт:

Сен зулм ўтказинг, энди эса ўзингга нисбатан адолат
тама қилмоқдасан, бунга эриша олмайсан,
кишиларга берган шарбатингдан ўзинг ҳам тотиб
кўришинг керак.

Бу жавобни эшитган Саййид ҳаётдан умидсизланиб, шаҳзоданинг онаси маҳди улё Гавҳаршод огонинг кўмагидан паноҳ излади ва ундан ҳомийлик илтимос қилди. Шаҳзоданинг шафқатли дили Саййиднинг нолаю тазарулари ва паришон ҳолига ачиниб, уни банддан бўшатишга буюрди-ю, аммо (мазкур қарзнинг) кундалик бўлагини тўлаб туриш шарти барқарор қолган эди.

Саййид қайтадан вазирликни олиш иштиёқида на кечаси ухлар ва на кундузи тинчир эди. Унинг тама оташи шундай аланга олдики, у бутун олам молини ўз жиғилдонидаги бир луқма деб биларди (351), аммо у минг дарду андуҳ билан ўз қилмишининг гирифтори бўлиб, вужуд бандидан халос топди, жумод ал-аввал ойининг охирларида (15 июл, 1417) ҳаёт юкини мамот манзилига кўчирди.

(354) Хитой элчилари келганлиги ва улар билан амир Ардашер тавочининг юборилганлиги зикри

Хитой подшоҳи Дой-Минг хон яна элчилар юбориб, улар (шу 820 йили) рабиъ ал-аввал ойида (18 апрел — 17 май, 1417) Ҳиротга етиб келдилар. Уларнинг бошлиқлари Би-Бочин, Бу-Бочин, Хот-Бочин ва Татқ-Бочинлар уч юз отлиқ билан бирга совға-саломлар, шунқорлар, атлас ва кимхоблар, тарғу, чинни асбоблар ва бошқалардан иборат кўп ҳадяларни келтирдилар, шаҳзодалар ва оғолар учун эса алоҳида подшоҳона ҳадялар келтирган эдилар. Шунингдек, ўтмишдаги алоқаларни (яқунловчи) безак бўладиган ва келажакдаги ўзаро хайрихоҳлик учун асос бўладиган сўзларни ўз ичига олган бир мактубни ҳам келтирдилар. Мазмуни шундай: «Ҳар икки томондан ҳам ғайрилиқ ва бегоналиқ пардаси даф қилинмоғи, мувофиқатчилик, бирдамлик эшиги очилмоғи лозимдир, токи ранятлар ва савдогарлар ўз истак-ихтиёрлари билан бориб келсинлар.

Биринчи бор (Хитой) элчилари келиб, (811/1409 йил) ана қайтиб кетаётган вақтларида (355) амир Саййид Аҳмад тархон подшоҳга атаб бир тўриқ отни юборган эди. У от подшоҳ назарида ғоят таҳсинга сазовор кўринган ва подшоҳ от эвазига амир Саййид Аҳмадга кўп ҳадялар жўнатган ва ўша отнинг жиловини икки тарафдан икки ахточи тутиб турган ҳолдаги (Хитой) наққошлари чизган расмини ҳам юборишган эди. Элчиларни меҳмон қилиб, керак яроғларини ҳозирлаб, юқо-

рида айтилганидек, қайтариб юбордилар. Онҳазрат Ардашер тавочини элчиларга ҳамроҳ қилиб Хитой томон жўнатди...

(362) *Вазир тайин қилинганлиги зикри*

Шу аснода жаҳонни безатувчи фикр вазирлик курсининг тўри шундай бир вазирнинг ўрни билан безатилишини тақозо қилдики, у вазир ўз тўғри раъйи ва тийрак фикри Осафнинг сиёқию Низомулмулк Тусийнинг дастурига амал қилсин ҳамда мулку дин қалами унинг сўл (қўли) учун қон бўлган ўнг (қўл) ида қарор топиб, иззату-қудрат муҳри ўнг (қўл) асарларига эга бўлган чап (қўл)ига ўрнашишга мушарраф бўлсин ва ер юзи ҳумоюн ръайнинг шуъласидан, — мисра, — *офтоб ёрғлигидек равшанлик касб этиб, бутун олам унинг Осаф тадбирли дастур битувчи қалами сайридан гулшан тароватини топсин.*

Бу калималар мазмунидан англашилувчи ҳукм ва муқаддиманинг сабоқи билан ҳазрат хоқон санд вазирлик мансабини (363) энг улуғ хожа, бутун олам улуғ вазирларининг раҳбари Хожа Фиёсуддин Пир Аҳмад ал-Хавофийга топширишни маъқул топди, ҳал ёки банд қилиш, олиш ёки тарқатиш жиловини унинг қобилият кафти ва билимдонлик панжасига тутқазди. У ҳам камолли ишбилармонлигидан девонга тегишли молларни орттириш ишига шундай бир тарзда кпришдики, ҳам ранятни рноят қилиш эътиборда тutilди ва ҳам девоннинг муҳим ишларида етишмовчилигу совуққонликка йўл қўйилмади.

Ҳақимлар томонидан сўзланган ва улуғлар китобларида битилганки, подшоҳ шахсан ўзи қанчалик етук, одил, салтанат ишларини юртишга қобил ва лойиқ бўлса ҳам, бироқ истеъдодли кордон вазирларсиз мамлакат иши тартибга келмайди. Шеър:

Халифаларнинг уринган ишларини тўғри ҳал қилишлари
вазирларнинг иқтидорли эканлигига боғлиқдир.

Чунки маликлар ўз шариф шахсиятлари билан (бевоиста) мулк ишларига машғул бўлсалар, улар подшоҳ эмас, вазир бўлиб қоладилар; модомки вазирнинг бўлишлиги шарт экан ва вазир подшоҳнинг қўли, дили, тили, кўзи ва қулоғи экан, (364) (подшоҳ) молу-мулк

ва лашкар борасида, яширин ишларда ўз муборак тани ва аъзоларига эътимод қўйганидек, (вазирга ҳам) эътимод билан қарасин, таъна қилувчиларнинг таънасию қабиҳлик қилувчиларнинг қабиҳлигига йўл қўймасин, чунки, мазкур муқаддимага биноан, вазирга қилingan таъна шахсан подшоҳга бориб тегадиган таънадир, доно вазир ва муносиб ноиб ҳар куни ҳам топила бермайди, султонлик мақомидан кейин турувчи вазирлик мансабидан олийроқ ҳеч бир мансаб йўқдир.

Шундай қилиб, девон маснади жаноб хожанинг вужудига мушарраф бўлгач, ҳазрат хоқони саиднинг адолати худди офтоб ёруғлигидек оламнинг шарқу ғарбига етди ва ўттиз йил мобайнида етти кишварнинг мамлакатлари у донишманд вазирнинг тадбиркорлиги билан олий беҳиштнинг тароватию Чин суратхонасининг латофатига эга бўлиб турди. Ажойиботларни ёзиб борувчи қалам кеча ва кундуз варақларига у замонлар шарҳини битгусидир.

**(367) САККИЗ ЮЗ ИГИРМА БИРИНЧИ (1418) ЙИЛ
ВОҚЕАЛАРИ**

***(376) Шаҳзода Жалолуддин дунё ва-д-дин мирзо
Суюрғатмишга суюрғол тариқида топширилган вилоятлар
зикри***

Гардун тахтли подшоҳнинг улуғ хотири мирзо Қайду борасида фароғат касб этгач, унга топшириб қўйилган вилоятларни саодатманд фарзанд, улугворлик садафининг дурри ва иқбол фалакининг марварид донаси Жалолуддин мирзо Суюрғатмишга суюрғол тариқида иноят қилди ва Қобул, Ғазнин, Қандаҳор вилоятларининг барчасини ва Афғонистонни, Ҳинд ва Синднинг мирзо Қайдуга тааллуқли бўлган (баъзи) жойлари билан бирга, шу мамлакатларнинг жамини (377) бахтиёр фарзанднинг ноиблик тасарруфига топширди ва (насиҳат қилиб) айтди: «У ўз жиддий раъйининг тақозоси ва у узоқни кўрувчи ақлининг ундови бўйинча охират заҳирасию қиёмат кунининг эҳтиёт-тайёргарлиги бўлган раиятларга ғамхўрлик кўрсатиш ва бариятларни ҳимоят қилиш ишини саодат сармоясини қилиб олсин ва яратувчи хазаранинг (подшоҳларга) топшириб қўйган омонати бўлмиш халойиққа нисбатан марҳамат ва адолат юзасидан иш тутсин, чунки (ҳадисда) сиз ердагиларга раҳм қилсангиз, осмондаги зот сизга раҳм қилгусидир (де-

йилган): чегараларни сақлашда адолат ва зийраклик билан назорат ва сиёсатни бажо келтирсин, йўлларни ўғрилар ва йўлтўсарлардан тозаласин, йўлларни сақлашни мамлакатни идора қилиш шартларидан деб билсин; барча масалаларда меҳрибонлик ва хушмуомалаликка риоя қилсин ва барчага иноят назари билан қарасин, токи бизга унинг ўзи ҳақида яхши ном ҳосил бўлсин. Иншооллоҳу таоло!»

Номдор шаҳзода падари бузургвори унинг тириклиги бошига сочиб нисор қилгани шоҳона (насиҳат) дурларининг барчасини хуш қулоғи билан тинглади ва барча аскару яқинлари, қуллару хизматкорлари билан у вилоят томон жўнади. У мамлакатларнинг катталари хизматга ҳозирлик ва мулозиматда донмийлик юзасидан бир-бирларидан узишдилар...

*Ҳазрат хоқони саиднинг нурли Машҳади муқаддас
зиёратига юзланганлиги зикри*

Олий шаън султон шаъбон ойининг бошларида (3 сентябрь, 1418) Хуросон султонининг, — байт:

Али ибн Мусо Ризо десанг — етарлидир,
чунки унинг номидан лақаблар камол топа беради, —

зиёратига боришга жазм қилди ва у табаррук мақом ва Машҳади Муборакка етгач, зиёрат шартларини бажо келтириб муҳтожларга назр-садақалар улашди ҳамда онҳазрат яхши ният билан ясатиб безаттиргани уч минг миқоқ тилло (дан ишланган) бир қандилни (379) қабр гумбазига осдилар. Бундан илгарироқ маҳди улё Гавҳаршод оғо тангри саломларини йўллагур ҳазрат Имомнинг (қабри қуббаси ёнига ғоятда ҳашаматли ва зийнатли бир масжиди жомеъ қуришга бошлаган эди, шу кунларда қурилиб битай деб қолди. Бу латиф ишланган иморат ҳазрат хоқони саиднинг назарига ғоят маъқул кўринди. Онҳазрат Машҳаднинг шарқ томонида бир чархорбоғ ва бир саройнинг тархини белгилаб, ҳар маҳал Машҳад зиёратига келса, ҳумоюн мавкаб шу боғ ва саройга кўнадиган қилиб мукаммаллаштирди.

Онҳазрат Машҳаддан Тус шаҳри томон бориб, у баракатли мазорларни (зиёрат қилиш) бахтига эришди ҳамда қайтишга отланиб, дорулсалтана Ҳирот томон йўл олди ва рамазон ойининг бошида (2 октябрь, 1418) давлат пойтахтига келиб тушди.

Мовароуннаҳр вилоятларининг шу йилги аҳволи зикри

Тоҷу тахтга зеб берувчи бахтли шаҳзода Мағсуддин мирзо Улуғбек донолик касб этувчи бир подшоҳ ва шаън-шавкатли бир ҳукмдор эди. Унинг давлати замонида ва ҳукмдорлиги кунларида Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатининг раияти зулм зулматидан адлу эҳсоннинг оби ҳаёт чашмасига етишди ва барча халойиқ амну омонлик бўстони ҳам фароғат чаманида ором олди.

(Мирзо Улуғбек) ҳақиқат аҳлларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал эди. (380) адл мактабларини янгилаш ва фазл қондаларини мустаҳкамлашда шундай бир катта жидду жаҳд ва гўзал саъй-ҳаракат кўрсатдики, бунга шоҳидлик нурлари ва далиллик ёдгорликлари ҳаёт саҳифасида аниқ ва ойдин қолғусидир. Байт:

Ушшг даргоҳи халойиқ учун ҳолатлар
каъбасию

Ҳузурн — ҳақиқат аҳллари жам бўладиган
жой эди..

(382) САККИЗ ЮЗ ЙИГИРМА ИККИНЧИ (1419) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

Хитой элчиларининг учинчи марта келганлиги

Юқорида (саккиз юз) йигирманчи (1417) йил ойлари (воқеалари орасида) Хитой подшоҳи Дой-Минг хон даргоҳга элчилар юборилганлиги ва ҳазрат хоқон санд Ардашер тавочини элчиларга ҳамроҳ қилиб жўнатганлиги ҳақида айтиб ўтилган эди (383). Шу кунларда Ардашер қайтиб келиб у вилоят аҳволи ва (яна) элчилар келганлигини арзга етказди. Рамазон ойининг охирида (21 сентябрь — 20 октябрь, 1419) элчилар: Пи-Мочин ва Хон-Мочин Ҳиротга келдилар ва совға-тортиқлари ва мактуб тақдим қилдилар. Хитой подшоҳининг мактуби (қуйида) уларнинг қондаси бўйича нақл қилинади.

Хитойликларнинг услуги шундайки, улар мактубда подшоҳнинг номини сатр бошидан ёзадилар ва (қолган) сатрларни ундан бир миқдор пастдан бошлайдилар. Мактуб асносида ҳар ердаки худойи таолонинг номи (тилга олинадиган жой)га етган бўлса, шу етган жой-

ларида (сатрни бўш) қолдирадилар ва оллоҳи таолонинг номини янги сатр бошидан ёзадилар. Агар, масалан, подшоҳнинг зикри тилга олинса ҳам шу тариқа иш тутадилар. Бу ерда ўша мактубни айнан, сўзма-сўз келтирилди.

Хитой мактубининг ўзгартирилмаган сурати

«Муаззам подшоҳ, Дой-Минг нома юборади. Шоҳрух Султонга. Биз ўйлаймизки, у ислом мамлакатини бошқарсин учун худованди таоло уни доно, оқил ва етук қилиб яратган. (384) Шу сабабли у мамалакат кишилари давлатманд бўлганлар. Равшан фикрли, доно, етук, билимдон ва барча мусулмонлардан олийроқ султон худованди таолонинг амирига таъзим ва итоатни бажо келтириб, унинг ишини иззатлаб улуғлади ва бу иш осмоний кўмакларга сазовордир. Биз бундан илгарироқ сарой амири Ли-Дони бир гуруҳ элчилар билан биргаликда юбордик, улар султон қошига етиб бордилар, расм-русум одоблари бўйича кўп иззат-иқромлар кўрсатдилар: Ли-До ва барча элчилар қайтиб келдилар ва (кўрган-билганларини) арзга етказдилар, бизга барча (аҳвол) равшан ва маълум бўлди. Бег Буқо ва бошқалардан (иборат) элчилар Ли-До ва унинг барча ҳамроҳлари билан биргаликда (сизлар) ҳадя учун юборганингиз шер, чопқир отлар, қоплонлар ва бошқа ҳар хил нарсаларнинг барчасини бу даргоҳга етказдилар; биз барчасини кўздан ўтказдик. Самимийлик ва муҳаббат зоҳир қилган экансиз, биз бундан бағоят миннатдор бўлдик. Ислом жойи бўлмиш мағриб диёрида (ўтган) қадим донолар солиҳ кишилардан ҳеч бири султон (Шоҳрух)дан кўра олийроқ бўлмаган бўлса керак. У ўша мамлакат кишиларига омонлик ва осойишталик бағишлашни яхши уддалай олар экан, бу эса шаъни улуғайгур ҳақ таоло ризосига мувофиқ ишдир. Шундай экан, қандай қилиб (385) худованди таоло ундан рози ва хушнуд бўлмасин?! Мардона кишилар бир-бирлари билан дўстликда бўлганлар, (бинобарин) дил дил учун ойна бўлсин; орамиздаги масофа йироқ эканлигига қарамай, гўё кўзга кўриниб тургандексан. Ҳиммат ва мурувват ҳамма нарсадан азизроқдир, лекин буни амалга оширишда (совғага юборилган) нарса ҳам азиз бўлади. Алалхусус ҳозир Ли-До ва Жонк-Фуларни бир гуруҳ билан биргаликда Бег Буқо ва бошқа элчилар-

га қўшиб юборилди, улар султон (Шоҳрух) ҳузурига ҳадялар етти бош шунқорни етказдилар: бу шунқорларни биз ўз қўлимиз билан учирганмиз; яна кимхоб ва бошқалардан иборат ҳадялар ҳам юборилди; шунқорлар агарчи бизнинг Чин мамлакатимизда бўлмаса ҳам, лекин атроф диёрлардан биз учун туҳфа қилиб узлуксиз келтириб турадилар ва шу сабабли камлик тортилмайди, сизнинг у жойларда камёб экан, атайлаб юборилди, токи султон (Шоҳрух)нинг олий ҳимматига жавобан қарамчи бўлсин; (юборилган) нарсалар гарчи арзимас бўлса-да, лекин бизнинг муҳаббатимиз унга мойиллигига далилдир; султон қабулига етиб боргай! Бундан буён орамизда самимий муҳаббат ортиб бормоғи, элчилар ва савдогарлар узлуксиз бориб-келиб турмоғи, (алоқа) узилиб қолмаслиги лозим, токи барча кишилар давлатда амну омонлик ва фаровонликда яшасинлар; (ана шунда) (386) худованди таоло лутфу марҳаматини албатта зиёда қилгусидир. Маълум қилганимиз ана шу. Тамом.»

У (хитойлик)лар уфқлар султони (ҳоқони санд) қошига ҳар гал келтирган мактублари уч мактубдан иборат бўлиб, ҳар бир мактуб уч хил хат, бири ана шу нуса ёзилган машҳур хат билан форсий иборатда, иккинчиси (аслида) уйғур хати бўлмиш мўғул хати билан турк тилида ва учинчиси хитойликлар тилида ёзилган эди, ҳар уччала хатнинг мазмуни бир. Яна бир мактуб ҳам юборилган бўлиб, овчи қушлардан, тўққиз-тўққизлардан ва ҳадялардан нимаики юборган бўлсалар, у мактубда муфассал қайд қилинган эди; бу мактуб ҳам юқоридагидек уч тилда ва уч турли хат билан ёзилган. Шунингдек, бамисоли йўл хатидек яна бир мактуб ҳам шу тариқа ҳар уч тилда уч хил хат билан битилган. Ой ва йил тарихи эса ўша подшоҳ ҳукмдорлигининг бошланиши вақтидан (ҳисоблаб) ёзилган бўлади. Мисра: *хитойликлар ҳикоятю хати ана шу қабилда эди.*

Мовароуннаҳр мамлакатларининг шу йилги аҳволи

Шу йил бошларида, еттинчи муҳаррамда (3 февраль, 1419) мирзо Улуғбек кўрагоннинг муҳтарам ҳарамин бўлмиш мирзо Муҳаммад Султоннинг қизи, улуғ бону, шавкатли хотин Уга бегим жаннат боғига рихлат қилди ва отасининг мадрасаси гумбазини остига дафн этилди. Мирзо Улуғбек камоли виқор эгаси эканлигига қарамай,

бесабуру қарор бўлиб, рухсори сафҳасига булутлар қатраларини тўқар ва ҳар нафас оҳу фиғондан оташ шуълаларини алангалантирар эди.

Оқибат виқор қўлини сабр-тоқат этагига уриб гавҳар сочувчи оғзини «Биз Аллоҳга тегишлимиз ва унинг ўзига қайтгумиздир», оят каримасига очди ва марҳуманинг руҳини тинчитиш учун муҳтожларга садақалар улашди, ошу таом тортиш, энг билимдон подшоҳ (тангри)нинг каломини хатм қилиш расм-русумларини бажо келтирди.

Андижон томонидан Абу-л-Лайс келиб Шер Баҳромнинг ўғли Жатадан қочиб, Қошғарга келганлиги ва унинг кетидан бошқа бир гуруҳ изма-из яқинлаб келаётганлиги хабарини арзга етказди. Рабиъ ал-охир ойининг сўнгги куни (25 май, 1419) Буроқ ўғлоқ ўзбек улусидан юз ўғриб, Мирзо Улуғбек кўрагон даргоҳи остонасига бош уриб келди, (390) қўл ўпишга мушарраф бўлиб, иноятлар билан тақдирланди ва шаҳзодалар қаторидан ўрин олди: у бир қанча вақт Самарқандда тургач, мирзо Улуғбек Буроқнинг керак-яроқларини подшоҳона тарзда тайёрлашга буюрди ва у қайтишга ижозат олди.

Амир Худододнинг қизи подшоҳга қасд қилиб, мўғуллар орасида тартибсизлик содир бўлиб турганлиги ҳақида ражаб ойининг охирида (22 август, 1419) Қошғардан хабар келди. Яна Ардашер тавочига ҳамроҳ бўлиб келаётган Хитой элчилари шу ой охирида Самарқандга етдилар ва мирзо Улуғбекка аталган совғаларни қўйдилар. Шаҳзода уларга зиёфат едириб, шаъбон ойининг бошида (23 август, 1419) Хуросон томон узатди, уларнинг Хуросонга етиб келганликлари ҳақида (юқорида) шарҳлари билан арз қилиб ўтилди.

Мирзо Улуғбек шаъбон ойининг бошларида (23 август, 1419) Тўқмоққа юришга жазм қилиб, Самарқандга амир Искандар Ҳинду Буқони (нонбликка) тайинлади ва Дилкушо боғидан Қорабулоққа бориб, у ерда амир Худододнинг навкарлари Мўғулистон томондан келиб ер ўпиш шарафига эришдилар. Эртаси куни (391) Садр Исломнинг навқари Ислом тавочи билан бирга етиб келиб, совға учун келтирилган отларни етказди. Жаноб мирзо Улуғбек Чинос кечиги орқали Хўжанд сувидан ўтди. Бу ерда Ҳасанко (Мўғулистондан) Хуросонга келтирилганлиги шарҳи юқорида айтиб ўтилган Меҳр Нигор хониканинг хизматига етиб келди. Мирзо Улуғ-

бек хонлик дарахтининг мевасига ҳурмат билдириш учун отга миниб, уни расм-русумлару тартиб билан (Хуросонга) узатди. Сўнг Тошканддан кўчиб, Бурлоқ яқинига келиб тушди. Бу ерда Болху исмли бир киши Ўзбек томонидан қочиб келди ва ўзбекларнинг тарқоқпаршонликлари хабарини келтирди. Шунингдек, бир савдогар ҳам у тарафдан етиб келиб, мазкур хабарга мувофиқ келадиган гапни айтди. Мирзо Улуғбек қайтишга жазм қилди ва амир Арслонхўжа тархон ҳам амир Едгор Фаттонларга меҳрибончилик билдириб, ижозат берди ва бир гуруҳ сардорларни Маҳмуд тархон бошчилигида Қошғар томон жўнатди. Ўзи эса у дилкушо саҳрода шикор қилиб, сўнг йигирма еттинчи рамазонда (17 октябр, 1419) Сайхун сувидан кечиб ва иккинчи шавволда (22 октябр, 1419) бахту иқбол билан мислсиз Самарқандга улуғворона (392) келиб тушди. Бу ерда у Хуросондан қайтиб келган Хитой элчиларига тўй бериб, улар билан ҳамроҳ қилиб Хитой томон элчи юборди. Шаввол ойининг охирида (18 ноябр, 1419) Улуғбек Бухоро аркига тушди. Эртаси куни Урдукежон қишлоғига бориб, бу ерда амир Шоҳмаликнинг навкарлари Хоразм томонидан етиб келдилар ва пешкаш тарзида овчи қушларни етказдилар. Шаҳзода ўнинчи зу-л-қаъдада (28 ноябр, 1419) Бухоро шаҳри ичкарисидан унинг ўз олий ҳиммати меъмори томонидан қурилган мадрасага кирди ва илм талаблару муҳтожларга инъомлар улашиб, эътибор кўрсатди, сўнг Самарқандга йўл олиб, Куфин қишлоғига етганида Қошғар томонга кетган амирлар қайтиб келиб, шу манзилда ҳумоюн мавкабга қўшилдилар. Мирзо Улуғбек йигирма учинчи зу-л-ҳижжада (10 январ, 1420) доруссалтана Самарқандга келиб тушди.

(393) САККИЗ ЮЗ ЙИГИРМА УЧИНЧИ (1420) ЙИЛ
ВОҚЕАЛАРИ

(419) Доруссалтана Самарқандда қурилган иморатлар
зикри

Замонанинг эзгу гардишидан

«Шоҳларда иморат қуришга майл бўлади» —
деган бапорат етиб келган. (420)

Ер юзиде қурилган ҳар бир иморат
латофатликда яккаю ягона бўлмоғи

ва Ғавшанликда ой нуридеғу,
муштаҳкамликда фалак айвонидек
бўлғоми лозим.

Илоҳий кўмак ва осмоний мададлар туфайли ер юзю ҳаҳон майдони Сулаймон тахт, Фаридун бахт султон Шохрух Султоннинг адолат нурлари ва марҳамат асарлари билан безангач, узоқ Хитойдан тортиб Рум чегаларигача ва Туркистоннинг ниҳоятидан Ҳиндустон поёнигача (ҳукмдорлар) онҳазратнинг фармониға итоаткорлик кўрсатишар ва олий ишоратларға нисбатан буйсуниш мақомида турар эдилар, унинг иқболи шамоли ва ғамхўрлиги шабадасидан Ислом (дунёси) гулшанида ҳар куни бир яхшилик ғунчаси очилди, ер юзи чаманида ҳар соатда бир эзгулик ниҳоли бош чиқарди, илм боғлари унинг хайрихоҳлик булутидан ҳар замон серсув бўлиб турди, шариат бўстони онҳазратнинг адолати зилол сувидан ҳар дамда яшнаб софлик касб этди, давлат қуввати мамлакатнинг кенгайиши ва салтанатнинг тетикланиши билан узлуксиз ошиб борди ва (хоқони саид) ҳимоясидаги мамлакатлар, айниқса Моваруннаҳр мамлақати, маъмурлик ва ободонликнинг чуққисига етиб, жавонбахт шаҳзода Мағисуддин мирзо Улуғбек кўрагон хайрли жойлару олий иморатлар қуришға майл кўрсатди.

Самарқанд шаҳарнинг ичида, шаҳарнинг ўртаси ва (шаҳар) майдонининг марказида, Арки Олийға яқин жойлашган Сардуатик (?) деб аталадиган мавзеда (Улуғбек) бир-бириға рўйбарў мадраса ва хонақоҳ бино қилиб, бу мақомни қуриб тамомлаш борасида бир неча йил давомида саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Уларнинг баландлиги ва безаклари баланд осмоннинг ғашини ва Чин суратхонасининг рашкини келтирар, биноларнинг муштаҳкамлиги ва устунларнинг нозиклиги билан Ҳарамон ҳайъати ва Тавъамон* суратини эслатар эди. Ҳақиқатан ҳам у икки иморатнинг латофатини ёзув қалами ва баён рақами билан тасвирлаш мумкин эмас.

Қайвон виқор ва Муштарий асар шаҳзода кўп даромадли ерлар, экинзорлар ва ариқларни у жойға вақф қилиб ажратди, уламоларнинг энг билимдонлари ва

---

* Ҳарамон — туфундан олдин Мисрда кўтарилган икки афсонавий тош гумбаз. Тавъамон — жавзо буржи (Ғиёс ул-луғот).

фозил кишиларнинг тажрибакорларини мадрасада дарс бериш ва тушунтириш учун тайинлади, шунингдек, хонақоҳга ҳам билимдон машойихлар ва мубоширларни белгилади ҳамда бу икки олий мақомнинг муҳим ишларини кордон кишиларнинг саъй-ҳаракати қўлига топширди. Вақфга ажратилган даромадли ерлар ва экинзорлардан ҳар йили шунчалик ҳосил олинар эдики, у икки жойнинг заруратлари сарфидан ортиб қолар ва ўша икки жойнинг ўз хазинасига йиғиб қўйилар эди, ҳеч тақаллуфсиз (айтиш мумкинки) энг билимдон подшоҳ (Аллоҳ) ихтиёр қилган яна бирор жой бўлмаса, ислом шаҳарларининг барчасида бу икки бахтли мақомга яқин келадиган бирор жойни кўрсатиб бўлмас эди.

Бу варақларни ёзиб тўпловчи Абдураззоқ қутли бир муносабат билан бир неча вақт доруссалтана Самарқандда муқим турганида бу ҳолни ўз кўзи билан кўрди.

Илму фанлар бўйича етарли насиба ва тўлиқ сармоя эгаси бўлган мирзо Улуғбек ўз билими нурларини бутун жаҳонга офтоб шуъласи янглиғ зоҳир қилишни, идрок ёруғлигини тупроқ чуқурлигидан энг юқори фалак гумбазига етказишни, юлдузлар расади садосини гардун гумбази бўйлаб таратишни ва бу улуғ иш тантанасини ер юзида янгратишни истади. Шунга биноан у замон Афлотуни мавлоно Салоҳуддин Мусо Қозизодайи Румий, Мирзо Улуғбек ўзи тарбиялаб иноят тили билан «фарзандим», деб атагани даврон Батлиймуси бўлмиш мавлоно Алоуддин Али Қушчи, — бу икки донишманд тадқиқотчи Самарқандда муқим яшар эди — ҳамда мирзо Улуғбек Кошондан Самарқандга келтиргани улуғ мавлоно Ғиёсуддин Жамшид ва ҳурматли мавлоно Муинуддинлар каби барча илмлар бўйича ва маъқулу мафҳум, хусусан риёзий ҳам ҳикамий тадқиқотлар бўйича аср мўъжизаси ва давр нодираси бўлмиш ҳукамолар ва машҳур билимдонлар, уторуд зеҳли муҳандислару «Мажистий» кашф этувчи файласуфлар билан биргаликда бир анжуман тузди ва ақли кулнинг қўллови билан осмон қисмларидан ҳар бир қисмнинг кайфиятидан воқиф бўлган, (423) хаёл сайёҳининг дадил қадамлари билан юқорию қуйи оламнинг узунлик ва кенглик масофасини босиб ўтадиган ва жисмларнинг оралиқ, ҳам сатҳларини аниқлашда бирор муҳмал дақиқа ёки сонияни эътиборсиз қолдирмайдиган ана шу донишмандлар билан мунажжимликнинг нозикликларини уқиб оли-

ши тақвимларнинг сирларини тушуниб етиш соҳасида ўз мартабаси даражаларини фалак ул-афлокка етказиб суҳбатлар қурди.

(Бу соҳада) етук камолот ҳосил қилгач ва асбобларни шайлагач, (Улуғбек) расад ва зийж тузишга майл қилди ва Самарқанднинг шимолида, шарқ томонга мойилроқ ерда мос бир жойни тайин қилди ҳамда шуҳратли ҳакимларнинг ихтиёри бўйича у ишни бошлашга мувофиқ бир толе муқаррар қилинди. У (расадхона) нинг биноси давлат асосидек пойдор, пойдевори эса салтанат қондасидек устивор қилиб мустаҳкамланди, иморатини тиклаш ва устунларини кўтариш (оятдаги) — «албатта ўша (қиёмат) куни тоғлар сайр қилади», — дейилган кунгача барқарор (турувчи) тоғлар сингари йиқилишу нурашлардан омон тарзда бажарилди. (Оятда келган) етти мустаҳкам қуббадор қасрдан намуна бўлган у олий бунёд ва улуғсифат иморатнинг хоналари ичига тўққиз фалакнинг ҳайъатию, тўққиз (осмон) доиралари шакллари даражалар, дақиқалар, сониялардан тортиб то ошираларгача (чизилди) ҳамда айланувчи фалаклар, етти сайёра юлдузлари, собита юлдузлар кўришиши ва ер курраси ҳайъатию иқлимлар суратларини тоғлар, биёбонлар ва у (ер куррасига) нимакин тегишли бўлса (ҳаммаси) билан бирга дилпазир нақилару беназир рақамлар билан чизишга буюрди, офтоб ва бошқа сайёраларнинг тақвимини кузатиб бориб, ҳикмат эгаси бўлмиш жаноб Насируддин Тусий тузган «Зийжи жадиди Элхоний»га фойдали ва нозик (тафсилотлар) орттирди ҳамда (у зийждаги) офтоб сайёралар тақвимида (йўл қўйилган) кўп аниқ тафовутларни кўрсатди. Бу нозик нишда унга улуғ ҳукамолар мададкор ва муовин эдилар. Бу муҳим ишнинг овозаси шаҳар ва мамлакатлар бўйлаб тарқалиб, шуҳрат топди. Шаҳзода у зийжга тузатишлар киритилиб тамомланишига муваффақ бўлди ва унга «Зийжи Султони Кўрагоний» деб ном берилди. У зийж мунажжимлик санъати моҳирлари ва тақвим усталари орасида қўлланилиб келмоқда.

(562) САККИЗ ЮЗ ЯИГИРМА ТУҶҚИЗИНЧИ (1425—1426)
ЙИЛ ВОҶЕАЛАРИ

Гозургоҳ мазорининг қурилиши

Азалий иноят нури ва камаймас ҳидоят рўшнолиги туфайли руҳлар олами (сирлари)дан огоҳлик топиб, билим орттирган ва иродат жиловини саодат кўчасига бурган ҳар бир саодатманд киши, шубҳасиз, худо йўлига кирган (авлиё)лар (мазорлари) зиёратига майл қилади, огоҳ кишилар мазорларининг равнақу ривожига ва (у ердаги) иморатларнинг қурилишига етарли даражада жидду жаҳд кўрсатади, у ақобирларнинг руҳониятидан ҳиммат тилашни ўз ҳаётининг шиори деб билади ва бу иш саодатидан баланд бошини юксалиш поғоналарига кўтаради.

Байт:

Дарвешдан кўмак илтижо қилган киши
Фаридунга қарши турса, уни енгади. (563)

Шундай экан, қутли бахт армуғонидан ҳол-аҳвол бетига ҳар куни саодат асар нурлар сочилгусидир ва ҳар соатда иноят ояти коинот сафҳаларида аниқлик касб этгусидир. Шунга биноан бу ҳумоюн фол йилнинг муҳаррам ойида (13 ноябр—12 декабр, 1425) ҳазрат хоқон саид валийлик осмонининг офтоби, ҳидоят сипехрининг қутби, ғайб нурларининг болқиш ери, шаксиз сирларнинг очилиш жойи, илоҳий сирлардан воқиф, моддий ва малаклар (олами) замирларини кашф этувчи, ҳазрат борий (Аллоҳ) боргоҳига мақбул ва замонанинг қутби бўлмиш Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг нурли мазори иморатини бунёд қилишга буюрди: Аллоҳ таоло унинг руҳини муқаддас қилсин ва содиқлар орасида кашфиётини кўпайтирсин.

У олий даража иморатнинг тархи ва у нодир фазилатли пойдеворнинг қўйилиши қуйидагича воқе бўлган: шарқ томондаги унинг пешгоҳида бузургворнинг мазорига қаратиб ғоят баланд ва камоли латофат билан олий бир айвоннинг суфаси қурилган ва у суфанинг икки тарафида суфалар ва уларнинг тепасида яна суфалар ва айвонга яқин баландликда пасту-баланд хоналар, унинг ўртасида эса олий бир суфа; шимол томонда ҳам суфалар ва хоналар: шимол томоннинг ўртасида ҳам

катта бир суфа, шунингдек, жануб томонда ҳам хоналар бўлиб, уларнинг ўртасида олий бир суфа; (564) саодат эшигининг очилиш жойи бўлмиш мағриб томонда эса нурга тўла мазорга қараган олий бир суфа, унинг ўртасида ўтар йўл, даҳлизнинг шимолу жанубдан иборат икки томонида иккита жамоатхона бағоят гўзал тарзда тартибга келтирилган, бузургвор мазорининг ташқарисида, мағриб тарафда, баланд бир курси ўрнатилган ва осмон билан тенглашадиган айвон қад кўтарган.

У олий иморатларнинг барчасини тош ва ғиштлардан гоят гўзал тарзда қуриб битирилгандан кейин коший, зарҳал ва ложувардлардан зийнат берилди, ҳар томонига маъқалий, кўфий ва форсий хатлар ва шакллар жуда нозик қилиб чизилди.

Ҳазрат хоқони саид у муқаддас мазорга муносиб ер-мулк ва асбоблардан вақф тайинлади ҳамда, Аллоҳ таоло истамаган вақтларни ҳисобга олмаганда, бутун умри давомида ой бошларида келадиган ҳар пайшанба куни у нурли равзани зиёрат қилишга бориб, мулозамат кўрсатиб турди, ишонч комилдирки (бу иш), бу дунёда бахт-давлатнинг ортиб боришига сабаб бўлганидек, охират саройида ҳам мағфират даражалари ва марҳамат табақаларининг ортиб боришига сабаб бўлғусидир. Мисра: *у (азизлар) қавмининг муҳаббати саодат далили бўлади.* (565).

(572) САККИЗ ЮЗ ЎТИНЗИНЧИ (1426—1427) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(567) Ҳирийнинг пири, кўнгли поклангур Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг (саккиз юз) йигирма тўққизинчи йил муҳаррамида (11 ноябр — 12 декабр, 1425) асос солинган бузургвор мазори бу йили (1427) тамомланиш шарафини топди. Мисра: *Султон лутфи билан у олий мақом қурилиб битди.*

(589) Бу мавлоно Маъруф жаҳон истеъдодларининг саромади ва замона нодираси эди. Хаттотликдан бошқа янги турли-туман фанлар ва хилма-хил камолотларга эга эди. Хожа Жалолуддин Салмоннинг қасидасига жавобан айтган эди. Байт:

Сенинг кўзинг сипоҳидан тўғри отилган
ҳар бир ғамза ўқи
дил хоҳлаганидек сийна ичига
келиб қадалди.

У Султон Аҳмади Бағдоддан юз ўгириб Исфаҳонга, мирзо Искандар ибн мирзо Умаршайх ҳузурига келган ва унинг китобхонасига тайин қилинган эди. Айтишларича, мирзо Искандар ҳар кунига беш юз байт муқаррар қилганга қарамай, у бир кунда бир минг беш юз байт кўчирган ва сўнг икки кунгача ҳеч нарса ёзмаган ва мирзо Искандарнинг ҳукмига хилоф иш қилган. (Мирзо Искандар) нега у (икки кун) ҳеч нарса ёзмаётганлигини сўраганида, у: «Бир кунда уч кунлик китобат қилишни истайман», — деб жавоб берган. Сўнг мирзо Искандарнинг буйруғи билан соябонлар ва чодир тиклаганлар ва бир киши қалам тарошлаб турган, мавлоно эса ёза берган. Намозгаргача бир минг беш юз байтни (590) ғоят нозик қилиб битирган. Мирзо Искандар унга кўп инъомлар берган.

Ҳазрат хоқони саид Форс ва Ироқ мамлакатларини фатҳ қилган вақтда мавлоно Маъруфни Ҳиротга келтириб, хослик рақамини чекди ва у хос котиб бўлиб қолди. У хушсуҳбат, ширинсўз бир киши эди. Асалий (рангли) наमत (чопон) кияр, ўша (рангли) матодан тикилган баланд наमत тоқияни бошига қўяр ва наमत жиякни унинг айланасига ўрар эди. Пойтахтнинг истеъдодли ёшлари, масалан, мавлоно Тожулаимма Хоразмий ва бошқалар унинг суҳбатига майл кўргаздилар: бир нечтаси хат (ўрганиш) юзасидан, баъзилари у билан суҳбатдошлик учун. Мавлавий бағоят вазмин ва улуг табиатли киши эди. Мирзо Бойсунғур мавлонодан ўзи учун «Хамсайи Низомий»ни битиб беришини истади ва унга яхши қоғоз юборди. Мавлоно қоғозни бир йилдан ортқ ушлаб туриб, сўнг ҳеч нарса ёзмай қайтариб берди. Бу иш жаноб Бойсунғурга ўта даражада ёқмади...

(621) САҚКИЗ ЮЗ УТТИЗ УЧИНЧИ (1429—1430) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(630) Яна шу йили камол аҳлининг ўрнаги, ҳофизлар, қорилар ва муҳаддислар ифтихори, миллату дин қуёши шайх-ул-ислом ал-Ҳазарийнинг руҳ қуши бешинчи рабиъ ал-аввалда (31 октябр, 1429) юз мингларча эъзозикром билан Шероз гулшанидан жаннат боғи томон парвоз қилди. Бу жаноб ҳадис илмини эгаллашда, ривоят ва ҳикоятларни ёд билишда ислом олимларининг афзали, замона фозилларининг энг камолотлиги, бир қанча

асар матнларининг муаллифи ва хилма-хил таълифларнинг тўпловчиси эди. Жаноб шайх томонидан ёзилган асарлардан бири «Китоби бидоят дар мусталиҳоти илми ҳадис» — «Ҳадис илми истилоҳлари бўйича бошланғич китоб» шундай бир китобдирки, зийрак кишилар кўзи бу дунёда унга ўхшаш иккинчи китобни (631) кўрмаган, эътибор аҳлининг хуш қулоғи унга ўхшашини эшитмаган. У киши қироат илми бўйича ҳам мақбул асарлар ёзган ва бу асарлар ҳозирда фан билимдонлари орасида қабул қилиниб, қўлланиб келмоқда. У жаноб қайси шаҳар ва вилоятгаки ташриф буюрсалар замона олимлари ва шаҳарлар фозиллари у жанобга шогирд бўлиб фойдаланиш билан фахрланар, ўзларининг каттаю кичик авлодларини у бузургворнинг мажлисига ҳозир қилар ва «Сиҳоҳи ситта»ни қироат қилиб эшитишни шарофатли ва табарруқ ҳисоблар эдилар. Бу фақирнинг отаси худо раҳмат қилгур мавлоно Жалолуддин Исҳоқ «Саҳиҳайн» дан жаноб шайхга имтиҳон топширган ва ўз фарзандлари: мавлоно Шарифуддин Абдулқаҳҳор, мавлоно Афифуддин Абдулваҳҳоб ва бандайи камина Абдураззоқни у мажлисга ҳозир қилиб, (шариат билимлари билан шуғулланишга) ижозат олган эди, Аллоҳ таоло уни хайрли мукофот билан тақдирласин.

(639) САҚКИЗ ЮЗ УТТИЗ БЕШИНЧИ (1431—1432) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(642) Яна шу йили улуғ насабли ифодатгўй Хожа Соинуддин Али Исфаҳоний ўн тўртинчи зу-л-ҳижжада (12 август, 1432) доруссалтана Ҳиротда вафот этди. Бу Хожа Соинуддин уламоларнинг энг фозили ва фузалоларнинг энг комили эди. Унинг турли илмлар бўйича араб ва форс тилларида ёзилган асарлари бўлиб, улар ғоятда латофатли ва ниҳоятда балоғатлидир. (643) Агар кимгаки бахт ёрлик қилиб, унинг гавҳар сочувчи қалами билан битилган «Шарҳи фусус ал-ҳакам», «Китоби мафоҳис», «Шарҳи қасидаи Ибн Фориз» асарларини мутолаа қилса юқоридаги даъвонинг тўғрилиги унинг инсоф назарида, — мисра, — *офтоб шуъласидек равшан бўлғусидир*.

Яна шу зу-л-ҳижжа ойининг ўн тўққизинчисида (17 август, 1432) менинг энг катта биродарим донишманд махдум мавлоно Жамолуддин Абдулғаффор ибн мавло-

но Жалолуддин Исҳоқ ал-қози ал-имом бу бебақо дунё билан видолашди. У диний илмлар ва яқиния билимлари бўйича тўла маҳоратга эришган, ўз яқинлари орасида пешқадам ва тенгқурларидан ўткир эди. Жаноб мавлоно Рукнуддин ал-Хавофий ва мавлоно Жалол Юсуф ал-Авбаҳийлар менинг акам учун ифодат — дарсгўйлик қилишга олий ижозат берганлар, уларнинг барчасига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин! Байт:

Жаҳоннинг барча ишлари саранжом топади
Билимдон олимлар билими нур билан.

(644) САККИЗ ЮЗ УТТИЗ ОЛТИНЧИ (1432—1433) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(645) Мадҳи Улэ Гавҳаршод оғо Ҳиротнинг шимолида Сари Пули Инжилда қурдираётгани олий мадраса ва улуғвор иморат шу йили тамомланди. У шундай бир иморатки, оламнинг бутун маъмур ерларида унга ўхшаши топилмайди. (646) Юксак фикрли чаптаст (усталар) бу иморатнинг латофат ва матонатини диққат назари томошаси учун бир манзара қилиб, унга бир баландлик бахш этганлар ҳамда ҳунармандчилик асосини шу қадар юқори кўтарганларки, агар унинг шарҳ ва таърифини баланд осмон девонининг равшан фикрли дабири қуёшнинг зарҳалидан (сиёҳ қилиб) гавҳар ёғдирувчи қалами билан нурли ойнинг кумушранг лавҳасига ёзса ҳам арзийди; балоғат осмонининг ёруғ юлдузлари бўлмиш етти иқлим адибларининг сўз безовчилари агар жаҳонни кўрувчи кўз қоралигидан (сиёҳ ясаб) инсофнинг дур сочувчи қалами билан кўзнинг кофирий оқлигига ёзсалар ҳам лойиқдир.

Бу олий мақом иморат у яхши номли бонунинг жидду-жаҳд кўрсатиши билан тамомланиб, латофатлиликнинг энг юқори даражасида зебу бақо ва равнақу сафо касб этгач, ҳазрат хоқони саъид у ерга тадрис аҳллари ўрнашмасидан ва истифодат ҳам таҳсил кишилари таъин қилинмасдан илгари жумъа кунлари у дилкушо ер жонфизо мақомда жумъа намозини адога етказсинлар ҳамда осмоннинг тўққиз пояли минбаридан устун келиш даъвосига эга бўлган минбар тепасида олий хутбани онҳазратнинг муқаддас номи билан безатсинлар, деган маслаҳатни маъқул топди. У ерга хатиб қилиб Шайх Шихобиддин ибн Шайх Рукнуддин ибн шайх-ул-ислом Шайх Шихобиддин ал-Бистомий тайинланди.

(652) САККИЗ ЮЗ УТТИЗ ЕТТИНЧИ
(1433—1434) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(653) Имкон ва қудратинг бор экан яхшилик
қилишга тиришгин,
Чунки яхшилик қилишга ҳамма вақт ҳам
имкон бўлавермайди —

нидосини етказганлиги учун (мирзо Бойгунғур) ўз давлати чаманида яхшилик ниҳолдан бўлак нарса ўтказмас эди; кеча ва кундуз аҳволининг ўзгариб туриши, давлат ва унинг инқироzi алмашиниши унинг нурли хотиридан жой олганлиги учун, у ўзига илтижо қилувчиларнинг қилмишлари саҳифасини фақат иноят ва ижобат кўзи билангина ўқир эди; ана шу мақтовли фазилатлари ва мақбул одатлари туфайли у барча ҳолларда ҳам камолотли кишилар мажлисида, илм ва фазилат аҳллари суҳбатида бўлишни ўзига фарзи айн ва аини фарз деб билар эди ҳамда бу иззатли табақани улуғлаш маросимини бажо келтиришда ҳамда бу буюк тейфанинг истаклари амалга ошишини таъминлашга ғамхўрлик қилишда зўр иноят ва кўп ривоятлар кўрсатар эди; жаҳон аҳлининг қулоқлари садафи унинг хайрли қилмишлари дурлари билан тўлди; унинг сидқи дилдан кўрсатаётган марҳаматлари таърифи (654) ва унинг фазлу ҳунар аҳлига қилаётган меҳрибонликлари овозаси етти кишвар ва қуруқлигу денгиз иқлимлари бўйлаб таралди; (бу ҳол) оламга зеб берувчи офтоб иссиқлиги ва жаҳон бўйлаб эсувчи тонг шабадаси янглиғ бутун дунё аҳлига аниқ бўлгач, билимдон оқиллар ва етук ҳунармандлар олам чеккаларидан улуғвор даргоҳ (Хирот) томон давлат янглиғ умид юзини қаратдилар; билим сипоҳининг елкаси, фазл лашкарининг юзи, илм оламининг сарафрозлари, хирад аҳлининг пешволари, ақлий ва нақлий илмлар мажлисида тўрда ўтирувчилар бўлмиш кенг билимли уламолар ва изчил маълумотли сўз усталари фозиллар паноҳи бўлмиш олижаноб подшоҳ (мирзо Бойсунғур) ҳузурига етиб кела бердилар, унинг боргоҳи тупроғини сурма янглиғ кўзларига тортдилар, подшоҳона қаср эшигида остонадек мулозим бўлдилар; унинг мажлисида ўтириш билан тақдирландилар ҳамда камоли илтифот, мўл-кўл ҳадялар, хуш суханлик ва очиқ юзлик воситаси билан унга мутеъ ва итоаткор бўлдилар; жаҳон маликлари ва олам подшоҳлари унинг

салтанат асбобларининг улуғвор ва қудратлилиги, ҳукмдорлик шавкатининг гўзаллиги, жаҳондорлик ишларининг интизомлилиги ва яхшилик қонун-қондаларининг ривожга минганини кўриб ҳайрат бармоғини тишлар эдилар.

(Мирзо Бойсунғур) турли-туман ҳунармандлар ва санъат аҳллари шундай тарбият қилдики, уларнинг ҳар бири замон яктоси ва даврон ягонаси бўлиб етишдилар. У мавлоно Маъруф Хаттоти Бағдодийнинг шогирди мавлоно Шамсуддин ал-Ҳиравийнинг (655) яхши тарбият билан шу даражага етказдики, у ўзининг хатларидан аксарини «Қиблат ул-кутуб» — «Котиблар қибласи» Ёқут ал-Мустаъсимий номи билан ёзди ва жаҳон зийраклари уларни Ёқутнинг хати деб қабул қилдилар, шунингдек, мавлоно Жаъфар Табризий ҳам турли хил хат услублари, айниқса, насху таълиқ хатини ёзишда иккинчи Хожа Мир Али эди. Мавлоно Жаъфарнинг шогирдлари: мавлоно Заҳируддин Азҳар, мавлоно Шихобиддин Абдуллоҳ ва мавлоно Жалолуддин Шайх Маҳмудлар бугунги кунда асрнинг беназиридилар ва ҳеч муболағасиз бу жамоат илмда ва хутути ситта — «етти хат»ни ишлатишда, — мисра, — *Ибн Муқла, шу куннинг Сайрафийси ва замона Ёқутидилар ҳамда у руҳоний малакани соф ҳиммат ва тўла жидду жаҳд билан имкон даражаларининг энг юқори поғонасига етказганлар.*

Шунингдек, улар қалам юритиш ва рақам тортиш санъатининг қолган қисмлари: тасвир чизиш, зарҳал бериш ва буларнинг бошқа шуъба (656) ва шоҳобчаларини ниҳоятда илгари суриб, олий даражадан ҳам ўтказдилар.

Байт:

Суратгарлик учун қўлларини кўтарганларида
ақл ҳушдан кетади-ю, билим маст
бўлиб қолади.

Худди ёр мужгонидек битта мўй
учи билан

юз сеҳру жодуни шикор қиладилар,
зарҳал бериш ва жадвал тортишни истаб
қолганларида

Офтобнинг зарини эритсалар ҳам
арзийди.

Уларнинг бедор бахтлари ёрлик қилиб, агар
шамса, лавҳ ва паргарларни гардунга
етказса
фалакнинг меҳри ошиб, уларга юлдузлар
зарию
осмон ложувардини тухфа қилади.

Муқоват қилиш ва бошқа нақш ҳам санъаткорликла ишлаш шу қадар нозик ва зебо эдики, ўтган замонларда собиқ маликлар саъй-ҳаракати билан жуда кам муяссар бўлган. Бошқа ҳунарлар: заргарлик, дурадгорлик, ўймакорлик ва темирчилик киши хаёлига келиши мумкин бўлган даражадан ҳам зиёда бўлди.

У жаноб (мирзо Бойсунғур) барча фозиллар, ҳунармандлар ҳам санъаткорларни маош инъомлари ҳам ҳадя иноятлари билан шундай хушвақт қилиб турардики, ундан ортиқ бўлиши имконсиз эди. Девон ишлари ҳам жаҳондорлик асбоблари ниҳоятда тартибли тарзда саранжом топди...

(712) САККИЗ ЮЗ ҚИРҚ ИККИНЧИ (1438—1440) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(720) Қурувчилик ва меъморликда замона яктоси ва асрлар нодираси бўлган устод Қувомуддин меъмор Шерозий шаъбон ойининг бошида (17 январ, 1439) рихлат қилди. Унинг нозик хоотири ва ўткир фаҳми меъморлик қилган иморатлар жумласидан бири маҳди улё Гавҳаршод оғо мадрасасидир. Бетакаллуф айтиш мумкинки, жаҳонгашта кишилар бу мадраса гўзаллигига тенг келадиган ёки унга ўхшайдиган иморатни кўрган эмаслар.

(721) САККИЗ ЮЗ ҚИРҚ УЧИНЧИ (1439—1440) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(738) Яна шу йили улуғ амирлардан бири ва аъло ҳазрат (Шоҳрух) наздида катта эътибор, ҳам ихтиёрга эга бўлган амир Фармоншайх бу жаҳонни ҳасрат ва андуҳлар билан тарк этди ва саккизинчи сафарда (21 июл, 1439) бақо оламига жўнади. Ундан қолган хайрли ёдгорликлардан бири Хиёбон кўчасида Жўйи нав яқинидаги мадраса бўлиб, у бағоят мукамал ва маъмур, мударрис ва талабалар (дарс) ифода қилиш ва билим олиш билан машғул ва машҳурдирлар.

(739) САККИЗ ЮЗ ҚИРҚ ТУРТИНЧИ (1440—1441) ЙИЛ
ВОҚЕАЛАРИ

(746) Шу йили мислсиз нўйин, куч-қудрат эгаси бўлган амир Алоуддин Алика кўкалтош ўн еттинчи жумод ал-аввалда (14 октябрь, 1440) вафот топди ва Хиёбон бошида қурдиргани ўз мадрасаси гумбази остига дафн қилинди. Амирнинг умри тўқсон ёшидан ўтган эди. У ғоятда мурувватли ва сахий киши бўлиб, доимо мазлумлар ва қашшоқларга ёрдам қўлини узатар, агар бирор мазлумга зулм ўтказилаётган бўлса, золим қанчалик эътиборли киши бўлмасин, зулмини тўхтатиш ва дафъ қилишга жиддий киришар эди. Золимлар ва уларни қўлловчилар бу амирдан қўрқиб титрар ва унинг раъйига хилоф равишда муҳим ишларга киришмас эдилар. Ҳазрати амир зироат ва деҳқончиликка жуда катта майл кўргазар, унинг уруғлик дони минг харвордан ортиқ эди. У Миср мамлакатида экин экиладиган ва унумли ерлар сотиб олди ва у ерларга вакиллар, ҳам саркорлар тайин қилиб у мавзе ва ерларни обод экинзорга айлантирди.

Бир куни ҳазрат хоқони саъид ундан Миср вилоятида ер сотиб олганлиги сабабини сўради. Амир Алика саволга жавоб бериб: (747) «мен ўлганимдан кейин одамлар: «Мирзо Шоҳрухнинг бир ғуломи бор эди, у Миср вилоятида мулклар сотиб олиб, обод қилган эди», деб эсламоқларини истайман» — деб арз қилди. Мажлис ва давраларда у фахрлиниш тарзида: «Ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагон ҳазрат Шоҳрухни менга топширган» деб сўзлаб юрарди. У мақтовли хислатлар эгаси бўлган жаноб карам ва хайр-саховат эшикларини умид ва мақсад билан келувчи кишиларга ҳаммиша очиқ тутар, дилу жонини мунтазир кишиларни юпантиришу муҳтожларга жон бахш этишга тиккан ҳамда кимки кирмоқни истаса эшигимиз очиқ, кимки емоқни истаса — нонимиз тайёр (деган мақол) ишорасига мувофиқ амал қилар ва дарвозабон ҳам ясовулларсиз барчани қабул қилаберар, халойиқ заруратларини бажаришга лозим бўлгани қадар саъй-ҳаракат кўргазар эди.

Марҳум амир бу фоний дунё билан видолашганидан кейин ҳазрат хоқони саъид бир неча бор унинг висоқига ташриф буюрди, унинг авлодига дилжўйлик кўрсатиб, таъзия билдирди ва ҳаммаларини подшоҳона меҳ-

рибонликлар билан хушвақт қилди, девони аъло мансабини унинг содиқ фарзанди амир Фиёсуддин Шайх Абу-л-Фазл кўкалтошга иноят қилди, отанинг ишларини бошқариш ва халқ манфаатини кўзлашдаги мартаба ва вазифасини унинг азиз фарзандига ўтказди...

(838) Ҳумоюн зот (Шоҳрух) сиҳҳатлик беагию саломатлик зар-зевари

(966) САККИЗ ЮЗ ЭЛЛИК УЧИНЧИ (1449) ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ

(992) Шу ерга келганда қаламнинг ҳар турли рақамлар билан баён майдонида жавлон урувчи тулпорни мирзо Улуғбек фазилатларининг бепоён биёбонида бир неча варақ устидан йўргалаб ўтишга жазм қилди. Мирзо Улуғбек билим тармоқлари бўйича мағруф бир подшоҳ, хилма-хил (993) сифатлар билан донг таратган султон эди. Салтанат кабоси унинг давлати қома тига мослаб тикилган, мамлакат чеккалари унинг адолат нурлари билан ёришган эди. У ўз сезгир табиатининг қуввати туфайли турли-туман фанлар ҳам хилма-хил илмлар фаҳмлаб билиб олар ва ўткир зеҳни туфайли маоний (илми) нозикликларини очиб ихтиро қилар, эрта тонгдан то кеч киргунича тил тиғи билан мамлакат манфаатларига оид ишлар эшикларини очар ва кун ботишидан то тонг отгунча ҳиммат денгизидан қимматбаҳо дурларни чиқарар эди. Шу тарзда у ҳикмат (илми) нинг назарий ва амалий қисмларини бутунлай эгаллаб ўзлаштиргач, риёзий илмларнинг турлари унинг нурли замиридан болқиди. (Бу соҳада) у етук қамол ҳосил қилгач ва асбобларни шайлагач, расад ишлаб чиқиш ва зиж тузишга майл кўргазди, риёзий ва ҳикмий илмлар бўйича аср мўъжизақорию, даҳр нодираси бўлган Уториддек зукко ва «Мажастий» оча биладиган бир гуруҳ муҳандисларни ҳозир қилди. Расад ҳақидаги тафсилот ва зиж тузилганлиги шарҳи (саккиз юз) йигирма учинчи (1420) йил (воқеалари ораси)да ёзиб ўтилди. (Шунинг учун) бу ерда қайтарилмади....

ИБН АРАБШОҲ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЙ ҲАЁТИ ҲАҚИДА

Темур ва темурийлар даврига оид манбалар сирасида таниқли араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг (1389—1450) «Ажойб ал-мақдур фи таърихи Таймур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асари алоҳида ўрин эгаллайди. Асар муаллифининг узоқ (1401—1408) йиллар Самарқандда ҳукмрон табақалар ва сарой аҳлларига яқин ҳолда яшаганлиги учун ҳам кўп воқеаларнинг шоҳиди ёки бевосита иштирокчиси сифатида жонли ва ишонарли тарзда баён қилади. Бунга қўшимча муаллиф асарни 1436—1437 йилларда ўз ватанига қайтгандан кейин таълиф этганлиги, Темур шахсига ва унинг сиёсатига бир қадар танқидий назарда қараганлиги учун ҳам Ибн Арабшоҳ асари ўша замонда яратилган расмий тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб ёзилган асарлардан тубдан фарқ қилади. Шу билан ҳам «Ажойб ал-мақдур» қимматли манба сифатида XVII асрдан бошлаб турли (француз, лотин, турк, инглиз) тилларига таржима қилинган. Энг диққатлиси шундаки, Ибн Арабшоҳ асари биринчи мартаба (1658 йилда) француз арабшуноси П. Ватье (1623—1667) томонидан француз тилига таржима қилиниб, Парижда нашр этилган. Лекин мазкур таржималарнинг бирортаси ҳам тегишли шарҳлар ва изоҳларсиз бажарилганидан уларни илмий жиҳатдан мукамал деб бўлмайди. Биз томонимиздан «Ажойб ал-мақдур»нинг ўзбек тилига қилинган изоҳли таржимаси мана шу камчиликни бирқадар тўлдиради деб ўйлаймиз. Таржима 1992 йилда Тошкентда икки жилдада чоп этилди.

Амир Темур ҳукмронлик қилган йилларда Моваруннаҳрнинг турли томонларида кўпгина иншоотлар барпо этилди. Бунга бир томондан мамлакат сиёсий ҳаётида вужудга келган осойишталик имкон яратган бўлса, иккинчидан эса маҳаллий ҳунармандлар билан бир қаторда забт этилган турли мамлакатлардан Моваруннаҳрга, асосан Самарқандга келтирилган моҳир ҳунармандлар, меъморлар, наққошлар кенг кўламда қурилишга жалб қилиниши ижобий таъсир кўрсатди. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий табиблардан мавлоно Жамолиддин ва Сулаймон олиб келинганлигини қайд қилса, Ибн Арабшоҳ Жамолиддинни Шомда табобат раиси эди, деб бу фикрни тўлдиради. Яна шуниси характерлики, Темур Самарқандга олиб келган шахслардан баъзан оддий ҳунармандларнинг номлари ҳам зикр қилинади. Ибн Арабшоҳ, шахсан ўзи билган совут ясовчи уста Шихобиддин Аҳмад шулар жумласидандир. Чет ўлкалардан Самарқандга келган хунарманд ва усталар ҳамда маҳаллий меъморларнинг Масжиди Жомеъ, Шоҳи-зинда, Гўри Амир каби шарқ меъморчилиқ санъатининг ажойиб намуналари бўлган муҳташам иморатлар, бир томондан ҳокимларнинг ўз давлати қудрати ва ободончилигига алоҳида эътибор берганликларини англатса, иккинчидан, ўрта аср шароитида маданий бойлик яратиб, кейинги авлодларга мерос қолдирган ўша халқларнинг муштарак ижодининг самарасини ҳам ифодалайди. Дарвоқе, ушбу фикримизга Ибн Арабшоҳ ўз асарида келтириб, илмий адабиётларга кенг олиб кирилган бир маълумот яққол мисол бўла олади. Муаллиф ўша пайтда Самарқанд этакларида бир қанча қишлоқлар бунёд этилиб, улар Шарқнинг Миср (Қоҳира), Дамашқ, Бағдод, Султония ва Шероз каби машҳур шаҳарлари номлари билан аталганлигини ҳикоя қилади.

Шуни қайд қилиш керакки, «Ажойиб ал-мақдур»да ўша даврда қурилган хилма-хил қурилиш иншоотлари ҳақида яна бирталай маълумотлар келтирилган. Жумладан, юқорида зикр қилинган Масжиди Жомеъ ҳақида Ибн Арабшоҳ келтирган маълумотлардан маъчум бўлишича, ушбу иморатга бошчилик қилиш Муҳам-

мад Жалд¹ деган аъён зиммасига юклатилган. Лекин Жомеъ иморатидан норози бўлган Темур Муҳаммад Жалдни қатлга тортиб, мол-мулкни мусодара қилдирган. Бу жазонинг сабаблари бир нечта бўлиб, уларнинг энг асосийси мазкур Жомеънинг Катта Малика (Биби-хоним) қурдирган мадрасага нисбатан пастроқ қурилганлиги эди, деб ҳикоя қилади муаллиф бошқа тарихчи, сайёҳларнинг айнан шу тарздаги фикрларини қувватлаб.

Амир Темур даврида боғ-роғлар барпо этиш ғоятда тараққий этиб, ёзма манбаларда ўша даврда ўндан ортиқ боғ-бўстонлар бунёд этилганлиги зикр қилинади. Ибн Арабшоҳ ўз таърифи билан шулардан бештасининг номини келтиради. Ўз хотирида қолгани бўйича айтадики, улардан бири Бўстону Эрам, иккинчиси Зийнат ул-Дунё, бошқаси Жаннат ул-Фирдавс, униси Бўстон уш-Шимол, буниси Жаннат ул-Улё деб аталганлигини ҳикоя қилади. Шунингдек, Ибн Арабшоҳ, Темур ва унинг қўшини ғойиблигида ушбу соя-салқин боғу-роғларда шаҳар аҳлидан бою фақирлар бемалол сайр қилиб, ҳордиқ чиқарганликларини ёзади (боғлар номи форсий манбаларда аниқ берилган).

Кези келганда шунини ҳам қайд қилиш керакки, турли-туман ҳунар аҳлларининг ақл заковати, самарали меҳнатию ноёб санъати туфайли бунёд этилган бу муҳташам иморатларнинг айримлари бизнинг замонамизгана етиб келган бўлиб, ҳозиргача ўз улуғворлигию кафолати билан кишини ҳайратда қолдиради. Афсуски, ёзма манбаларда бу муҳташам иморатларни бунёд қилишда ўз ҳиссаларини қўшган оддий ҳунарманд ва усталар ҳақида деярли ҳеч қандай маълумотлар келтирилмай, ҳатто уларнинг номлари ҳам зикр қилинмайди. Шу нуқтаи назардан қаралганда, Ибн Арабшоҳнинг ҳунарманду усталар ҳақида келтирган маълумотлари муайян даражада қимматга эга бўлиб, ҳанузгача тадқиқотчилар диққатидан четда қолиб келмоқда. Масалан, муаллиф ўша даврдаги заргарлардан ал-Ҳож Али Шерозий, ал-ҳож Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг

---

¹ *Шарафиддин Али Яздий* унинг исмини хожа Маҳмуд Довуд дейди (Зафарнома, 458 а варақ).

номларини келтиради. «Сангтарошлардан катта бир гуруҳи бор бўлиб, уларнинг энг устун олтун бўлганини қайд қилади ва у ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмга, ақиққа ёқутнинг хатидан кўра ҳам гўзал хат билан ўйиб ёзарди», деб унинг гоят моҳирлигини таърифлайди. Ибн Арабшоҳ наққошларнинг кўп бўлганлигини таъкидлаб, уларнинг энг моҳири Абдулҳай ал-Бағдодий эканлигини ёзади ва уни «санъатида моҳир эди» деб тасвирлайди. Шунингдек, муаллиф боғдорчилик ишида машҳур мутахассис Шиҳобиддин Аҳмад аз-Зардкаший ҳақида ҳам зикр қилиб, «мис ва шишага нақш соладиганлар эса сон-саноқсиз кўп эди», деб ёзади. Ибн Арабшоҳ келтирган ушбу ҳунарманду усталарнинг ҳар бирини ўз даврининг алломасию, асрининг мўъжизаси деб, «бу кишилар мен билиб, зикрию исми хотиримда қолганлар, аммо мен билмаганлару ёйинки билсам ҳам исмлари эсимга келмаганлар эса беҳад даражада кўп бўлиб, ҳисоб-китобдан ҳориждир» — дейди.

Ибн Арабшоҳ асари ўша пайтда бўлган базмлар, тўю-тантаналар ҳақида ҳам маълум даражада тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Жумладан, муаллиф «Ажонб ал-мақдур» да келтирган Улуғбекнинг никоҳ тўйига бағишлаб ўтказилган тантаналар васфи бунга яққол мисол бўла олади. Шу муносабат билан Темур ўз раияларидан зулму кулфатни кўтариб, солиғу тўловларни бекор қилишни ва барча халойиққа фазлу-эҳсон билан муомала этишни буюриб, шаҳар аҳдидан ҳар бир хосу авомга, катта-кичикка ҳоли-қудрати етгунча зебу-зийнатга бурканиб, Самарқанд этагидаги Конигилга чиқиб, тоифа-тоифасига қараб тартиб билан чодир-ўтовларини тикишни амр қилган. Тантаналар пайтида ҳар бир ҳунар аҳли ва санъаткор ўз санъатини намойиш қилишда жидду жаҳд кўрсатиб, муаллиф ёзишича, бир қамиш тўқувчи фақат қамишдан мукамал асбоб-анжомию қурол яроғи билан жиҳозланган бир суворий жангчини ясаб намойиш қилган. «Ҳунарманд уни шу қадар моҳирлик билан камолига етказган эдики, — деб ёзади тарихчи, — ҳатто тирноғ, киприкларини ҳам қамишдан яққол тасвирлаган эди». Муаллифнинг бу тантаналарда турли-туман ҳунар ва санъат

аҳллариинг ҳам ўз санъатларини намоён этганликларини зикр қилишидан, шу тарздаги оммавий маросимлар ўша давр ҳунармандчилиги ва санъати эришган ютуқларнинг ўзига хос бир кўриги бўлганлигини ҳам англатади.

Ибн Арабшоҳ ушбу тантаналарда қатнашган Миср Султони Носир Фаражнинг элчилари қимматбаҳо туҳфаю армуғонлар, шулар жумласидан жирафа ва туяқушлар келтирилганлиги, шунингдек, Хитой, Ҳинд, Ироқ, Дашти Қипчоқ, Синд, Франк (Испания) ва улардан бошқа иқлимлару, ўлкалар элчилари иштирок этганини ҳикоя қилади. Кониғилдаги маросимларда аёллар ҳам қатнашгани тўғрисида Ибн Арабшоҳ, «(зиёфатда) Темурнинг чап томони аёллар ва маликалар учун (маҳсус) эди, чунки аёллар эркаклардан бекинмасдилар, хусусан, оммавий мажлислару хурсандчилик маросимларида», — деб ўша пайтда одат тусига кириб қолган тартиб ҳақида қисман бўлсада, кишида тасаввур ҳосил қилади.

Чунончи, муаллиф аксар ҳолларда ўзи яхши хабардор бўлган, ёки шахсан шоҳиди бўлган далилларга таяниб ёзганлиги туфайли у келтирган маълумотлар алоҳида илмий аҳамият касб этади. Жумладан, муаллиф ўша даврнинг машҳур олимларидан Саъдуддин ат-Тафтазоний ҳақида ёзиб, ҳозирги замон тарихий адабиётларида тўғри қайд қилинганидек, унинг 791 йил муҳаррам (1389 йил январ) ойида Самарқандда вафот этганлигини зикр қилади. Холбуки, ўша давр тарихнависларидан Хондамир унинг вафотини 797 (1385—1386) йилда юз берганини ёзган. Ибн Арабшоҳ Самарқандда бўлганида таълим олган муҳаққиқ олим Саййид Муҳаммад Журжонийни зикр қилиб, уни Шерозда вафот этганини, ҳадис олими шайх Шамсуддин Муҳаммад ибн ал-Жазарий ҳақида эса бир қадар кенгроқ тўхталиб, асли Шодмон эканлиги ва жойдаги тўполонлардан кейин Мисрга бориб, ундан Румга қочиб келгани ҳақида ёзади ва кейинчалик Шерозда вафот этганини қайд қилади. Ҳадис олимларидан яна Хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорийнинг номи келтирилиб, Қуръони каримни юз жилдда тафсирини ёзган бу олим 1419 йилда Маккада вафот этганини қайд этади. Асарда Самарқандда Шайх-ул-ислом бўлган фақиҳ олим-

ларидан Хожа Абдумалик, унинг ўғли Хожа Исомуддин ҳақида ҳам баъзи маълумотлар келтирилади.

«Ажоиб ал-мақдур»да Темур девони арбобларидан Хожа Маҳмуд ибн аш-Шихоб аш-Шаҳравий, Масъуд ас-Симноний, Муҳаммад аш-Шоғиржий, Алоуддавла, Аҳмад ат-Тусийлар зикр қилинади. Айниқса, Ибн Арабшоҳнинг немис олими В. Хинц томонидан аниқланиб, узоқ вақт В. В. Бертольд «Шоҳрух аноним» деб атаган асарининг муаллифи Тожуддин ас-Салмонийнинг Темур девони арбобларидан деб аниқ ёзиши ҳозирда мавжуд баъзи тахминларга қисман аниқлик киритади. Темур девони муншийси котиб ус-сир (шахсий котиб) Мавлоно Шамсуддин ҳақида «Ўз даврининг қозиси-ю, замонининг фозили бўлиб, арабий ва форсийда хат-хабарларни истаганича ифода қиларди», деб ёзади. Темурга тарихлар ва қиссалар ўқувчи қиссахон Мавлоно Убайдини зикр қилиб, ўша пайтда сарой хизматида бўлган самарқандлик машҳур олим Абдужаббор ҳақида Шом уламолари билан суҳбатда: «У Темурнинг таржимони бўлиб, барча масалаларда унинг номидан суҳбат юритарди», деб уни фозил олим, комил фақиҳ, машҳур тадқиқотчи бўлганлигини таъкидлайди. Унинг отаси Нуъмонуддиннинг кўзи ожиз бўлганини айтиб, унинг Нуъмон ас-Соний («Нуъмон иккинчи») деган лақаб билан аталганини ёзади.

Муаллиф ўз асарида қорилардан Мавлоно Фаҳруддин, қироатли ҳофизлардан Абдуллатиф ад-Дамғоний, Мавлоно Асадуддин, Маҳмуд ал-Муҳриқ ал-Хоразмий, Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида ҳам катта устоз бўлган Абдулқодир ал-Мароғийларни зикр қилади. Ўша пайтда Самарқандда яшаган машҳур ваъзхон ва хатиблардан саройлик мавлоно Аҳмад ибн Шамсул-Аиммани зикр қилиб, у арабий, форсий ва туркийда сўз подшоси (Малик ул-калом) деб аталиб, замонининг бир мўъжизаси бўлганлигини хабар қилади. Шунингдек, ваъзхонлардан мавлоно Аҳмад ат-Термизий, мавлоно Мансур ал-Қоғонийларнинг ҳам номларини келтиради. Машҳур хаттотлардан Саййид хаттот Бандгир, юқорида зикр қилинган Абдулқодир ва Тожуддин ас-Салмонийларни атайди.

Ибн Арабшоҳ уйғур ёзуви ўн тўрт ҳарфдан иборат эканлигини, ҳарфларнинг бу даражада камлигига са-

баб, халқумдан чиқиб, махражда бир-бирига мутақориб бўлган «бо» ва «фо», «зо», «син» ва «сод» ва ҳоказо ҳарфлар бир хилда ёзилиб, шу зайлда талаффуз қилиниши деб, ҳарфларнинг алоҳида кўриниши ва қўшилиб ушбу маълумотлар туркий тиллар тарихи билан шуғулланувчи мутахассислар томонидан чуқурроқ ўрганилиб, муносиб баҳоланмоғи керак. Муаллифнинг: «Буйруғу фармойишлар, рисолаю ёзишмалар, тарихлару назмлар, қиссалару солномалар, шунингдек, девон ишлари билан боғлиқ барча хабарлар шў ёзувда битилиб, унга моҳир киши учун ризқ калити бўлиб ҳисобланарди», деб ёзишидан бу ёзувнинг ўша пайтда кенг қўлланилгани аён бўлади.

Асарнинг 22-бетида муаллиф мунажжимлардан ҳеч бирининг исми хотирамда қолмаган деб, шу саҳифанинг охирида эса мунажжимлардан бир гуруҳи моҳир кишилар бўлиб, улардан Мавлоно Аҳмаддан башқасининг исмини билмаслигини айтади ҳамда унинг табиб, мисгар, юлдуз кузатиб ҳисоб оладиган олимлигини таърифлаб, 808 (1405—1406) йилда ўзига «мен юлдузларни кузатиб, икки юз йилга ҳукм (толе) чиқардим», деб айтган гапини келтиради.

Ибн Арабшоҳ беназир мутриб ва мусиқачи Абдулқодир ал-Мароғий, унинг ўғли Сафнуддин, куёви Насрийни ҳамда Ардашер ал-Чангийларнинг номларини келтириб, уларнинг санъатини тавсифлайди. Шунингдек, муаллиф Табризда Темурнинг ўғли Амироншоҳ ҳузурда бўлган машҳур мусиқачи ва мутриб Қутб ал-Мовсулий ҳақида батафсил ҳикоя қилиб, унинг мақомларига бағишланган таснифлари, у билан Абдулқодир ал-Мароғий ўртасида баҳслар юритилганини қайд қилади.

Ибн Арабшоҳ асарида ўша пайтда қўлланилган шахмат ва машҳур шахматчилар ҳақида келтирилган маълумотлар айниқса диққатга сазовордир. Машҳур шахматчилардан Муҳаммад ибн Уқайл ал-Ҳаймий ва Зайн ал-Яздийлар зикр қилиниб, лекин муаллиф таъкидлашича, шатранж ўйинининг алломаси фиккиқ ва ҳадис олими Алоуддин ат-Табризий бўлган. Ибн Араб-

шоҳ, ўз даврининг биринчи шахматчиси деган улуғ номга сазовор бўлган, бу беназир моҳир ўйинчининг шахмат ўйинию, унинг мансуба (комбинация) ларига оид шарҳи борлигини қайд қилади. Муаллиф Алоуддин билан шахсан таниш бўлиб, унинг ўша пайтдаги фазилатларига тўхталаркан, Темур билан катта шахматда ўйнаганларини, унинг ҳузурида доирасимон ва узунчоқ шахмат кўрганини ҳикоя қилади. Шунингдек, бошқа тарихнавислардан фарқли ўлароқ Ибн Арабшоҳ ўша замонда кенг тарқалган 120 хоналик катта шатранж тахтасининг шаклини ва ундаги доналарнинг жойлашиш тартибларини келтирадики, шубҳасиз, бу хилдаги маълумотлар Урта Осиё шахмат тарихини ўрганишда илмий аҳамиятга моликдир.

У. Уватов

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
Амир Темур ва темурийлар даври маданияти (<i>М. Хайруллаев, Х. Алиқулов</i>)	6
Низомиддин Шомий. «Зафарнома»дан (<i>форс тилидан А. Ғринбоев таржимаси</i>)	41
Муиниддин Натанзий. «Мунтахаб ат-тавориҳи Муний»дан (<i>форс тилидан Ф. Каримов таржимаси</i>)	56
Ҳофиз Аbru. «География»дан (<i>форс тилидан О. Бўриев таржимаси</i>)	62
Ҳофиз Аbru. «Зайли Зафарномаи Шомий»дан (<i>форс тилидан О. Бўриев таржимаси</i>)	75
Ҳофиз Аbru. Зумдат ат-тавориҳдан (<i>форс тилидан О. Бўриев таржимаси</i>)	81
Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома»дан (<i>форс тилидан А. Ғринбоев, О. Бўриев таржималари</i>)	85
Фасиҳ Аҳмад Хавофий. «Мужмалн Фасиҳий»дан (<i>форс тилидан Д. Юсупова таржимаси</i>)	98
Абдураззоқ Самарқандий. «Матлаън саъдайн ва мажмаън баҳрайн»дан (<i>форс тилидан А. Ғринбоев таржимаси</i>)	113
Ибн Арабшоҳ Темур ва темурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида (<i>У. Уватов</i>).	158

Илмий-оммабоп нашр

**ТЕМУРИЙЛАР БУНЁДҚОРЛИГИ
ДАВР МАНБАЛАРИДА**

Ўзбек тилида

Муҳаррир **Илҳом Зойир**
Расмлар муҳаррири **Темур Саъдулла**
Тартибловчи муҳаррир **Мирзиёд Олим**
Мусахҳиҳ **Зиёда Латифхон қизи**

ИБ №162

Терипга берилди 7.01.97 й. Босишга рухсат этилди 3.02.97 й.
Бичими 84×108^{1/32}. Босма қоғози №2. Юқори босма. Шартли
босма табағи 8,82 Нашр босма табағи 8,0. Адади 3.000 нусхада.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма №4.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг А. Қоди-
рий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент—129, Навоий кў-
часи, 30. Нашр рақами №37.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент—194, Ювусобод
даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.